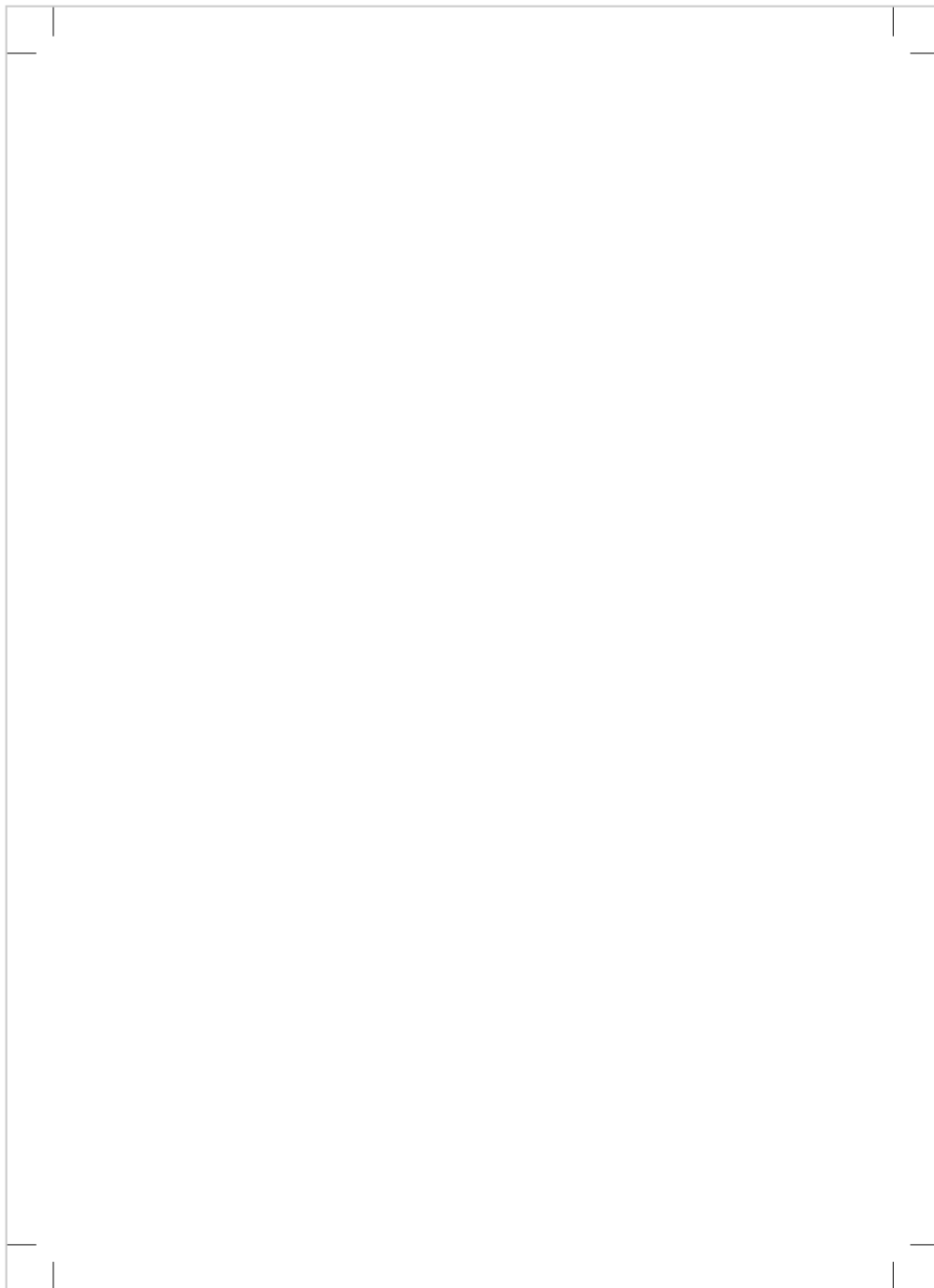

Lehetséges küldetés?
Hitek és tévhitek a román reformáció körül

[no notes on this page]

[no notes on this page]

Nagy Levente

Lehetséges küldetés?
Hitek és tévhitek a román
reformáció körül

Budapest, 2013

A könyv az ELTE BTK Román Filológiai Tanszékének a műhelyében ¹ké-szült, az OTKA 78176. számú pályázat támogatásával

1. ké
ne legyen
elválasztva
[csemi.judit]

ISBN 978-963-284-212-7
ISSN 1419-6832

Borító: Mihai Halicius magyar helyesírással és latin betűkkel írt román² nyelvű ódája Pápai Páriz Ferenchez a *Vota solennia*, Basel, 1674 című³ kötetben.

2. kö-
ne legyen
elválasztva
[csemi.judit]

3. című
Basel, 1674: már
nem kurzív. Csak a
cím: "Vota solennia"
kurzív [transyl]

 ELTE
EÖTVÖS
KIADÓ www.eotvoskiado.hu

Felelős kiadó: az ELTE Bölcsészettudományi Kar dékánja
Felelős szerkesztő: Pál Dániel Levente
Tördelőszerkesztő: Bornemissza Ádám
Borítóterv: Csele Ildikó
Nyomdai munkák: Multiszolg Bt.

TARTALOM

Bevezetés	7
NÉHÁNY ELMÉLETI KÉRDÉS	17
A román reformáció és a hungarológia	19
A román reformáció, mint köztes kulturális jelenség	26
A reformáció és a görögkeleti ortodoxia	31
A FELEKEZETÉPÍTÉS SIKEREI ÉS KUDARCAI	41
Az első lépések	43
Az ellenállás lehetséges okai	51
Mihály vajda és az erdélyi román reformáció	57
Mondd, te kit választanál?	60
A kondíciók: megalázás vagy társadalmi fegyelmelés?	66
A ROMÁN REFORMÁCIÓ ÉS AZ IRÉNIZMUS	73
Bethlen Gábor protestáns és/vagy katolikus Daciája	76
Bethlen Gábor és Kirill Lukarisz	84
Egy újabb Kemény József-féle hamisítvány?	91
IRÉNIZMUS ÉS REFORMÁCIÓ	
A KÉT RÁKÓCZI GYÖRGY IDEJÉBEN.....	101
A gyulafehérvári román Újszövetség (1648) és Zsoltárkönyv (1651) ...	107
A Zsoltárkönyv lehetséges szerzői és fordítói	115
Protestáns és nem protestáns vonások az Újszövetségben és a Zsoltárkönyvben.....	118
A ZSOLTÁROK AZ EGYETEMES	
ÉS A ROMÁN REFORMÁCIÓ SZOLGÁLATÁBAN	131
Egy unitárius énekeskönyv?	133
Szenci Molnár-zsoltárok román kontextusban	136
A „vad oláh Halicius” magyar versei	149

TARTALOM

Rövidítések	165
Bibliográfia	167
Névmutató.....	173

BEVEZETÉS

A reformáció és a románok viszonyának értékelése a huszadik század első felében két pólus között mozgott. A magyar irodalom- és egyháztörténészek az erdélyi fejedelmek és arisztokraták minden erőszaktól mentes, csupán a hitbuzgalomtól és a kegyességtől vezérelt civilizatorikus aktusát szerették volna látni a román reformációban (Jancsó Benedek, Révész Imre, Juhász István, Tamás Lajos, Gáldi László). Makkai László 1948-ban, a kárársz életű szabad román–magyar kulturális párbeszéd hattyúdalaként megjelent könyvében (*Magyar–román közös múlt*) a 18–19. századi román nacionalizmus előfutáiraiként mutatta be a papokból, tanítókból, bánsági, fogarasi és Hunyad megyei kisnemesekből álló szerény erdélyi román értelmiségi réteget, melyet megérintett a reformáció szele.

A román történészek és irodalomtörténészek (például Zenovie Pâclișeanu, Ștefan Meteș, Augustin Bunea, Nicolae Iorga) csupán a reformáció irodalmi és nyelvi hozadékait voltak hajlandók pozitívan értékelni. Ezeket persze nehéz is lett volna tagadni. Az első román nyomtatott könyv (egy katekizmus) 1544-ben jelent meg Szebenben. A Kárpátokon túl erre még épp száz évet kellett várni: a govorai kolostor (Havasalföld) nyomdájában 1640-ben jelent meg az első román nyelvű nyomtatvány, egy egyházi törvénygyűjtemény (pravila). Erdélyben már a 16. század hatvanas éveiből vannak adataink arról, hogy a központi hatalom arra ösztönözte a román püspököket és papjait, hogy román nyelven folyják az egyházi szertartás. A két román fejedelemségben viszont csak a 18. század végére szorította ki (de akkor is csak részlegesen) a liturgiából az ószláv és a görög nyelvet a román. Ennek ellenére a román történészek elsősorban olyan eszközként értelmezték a reformációt, melynek segítségével Erdély kiváltságos urai el akarták szakítani az erdélyi románokat a Kárpátokon túli hittestvéreiktől, hogy így könnyebben elmagyarosíthassák őket.

1945 után, érthető okokból a reformáció kutatása úgy román, mint magyar részről visszaszorult. Tovább éltek viszont, ha csak bűvópatakként is, a régi klisék. Az ateista vulgármarxizmus szellemében 1957-ben megjelentett egyetemi tankönyvnek szánt román egyháztörténet önálló fejezetet szentelt a kálvinizmus és az erdélyi ortodox egyház viszonyának, melyben a szerzők nem sokat távolodtak el a két világháború közti korszak

1. meg- jelentett
csere:
megjelentetett
[csemi.judit]

mártirológikus diskurzusától. Szerintük a reformáció elsősorban magyarosítás volt, de csak homokra épített vár maradt, mert az erdélyi románok foggal-körömmel ragaszkodtak őseik hitéhez. A magyarosítás bizonyítására egy 1655. június 1-jén kelt levelet idéznek (természetesen pontos hivatkozás nélkül), melyben arról esik szó, hogy a Szászváros melletti Tordáson néhány román, aki kálvinistává lett, nevét is megmagyarosította (minderől lásd még alább).¹

Az 1960–80-as években a reformációnak köszönhetően létrejött 16–17. századi román szövegek kiadásán (igaz, csak részleges) és filológiai elemzésén kívül Romániában érdemben nem folytak kutatások a román reformációról. A paranoia és a nagyzási hóbort azonban annál nagyobb méreteket öltött. Például Titus Furdui, a Kolozsvári Akadémiai Könyvtár kézirat- és régi nyomtatványok tárának kutatója egyenesen arról értekezett, hogy a nyomdászat mesterségének kitanulására az első román könyveket megjelentető Coresi diakónust (megh. 1583 körül) a géta-dákok írásművészete inspirálta, akik már ismerték a betűmetszés művészetét (fába és agyagba).² Furduitól egyébként a hamisítás sem állt messze – ezzel a módszerrel egyébként, mint látni fogjuk, többször is éltek a román kutatók a román reformáció értelmezése közben. Coresi diakónus 1567-ben adta ki a korai román reformáció egyik legjelentősebb könyvét (*Tâlcuț evangheliilor*), melyben az Újszövetségből vett textusokhoz fűzött magyarázatok találhatók, elsősorban azzal a céllal, hogy a szertartást végző papnak a prédikációk összeállításában és felépítésében segítségül szolgáljanak. A szövegből egyértelműen kiderül, hogy a könyv szerzője/fordítója egy, a reformációra teljes mértékben áttért román pap volt. A Coresi által írt utószó szerint a kiadás anyagi költségeit Háportoni Forró Miklós fedezte. Mindez Furdui előadásában a következőképp hangzik: Forró Miklós valójában Nicolae Forș (tehát román) volt, aki „miután ki tudja milyen körülmények között kálvinistává lett, szolidaritást vállalt Coresivel az evangéliummagyarázatok megjelentetése ügyében”. Kettejük együttműködéséről azonban tudomást szerzett a hatóság, és ahelyett, hogy 1564-ben a *Tâlcuț* szövegét a nyomdába küldték volna, Forró Miklóst „a hatóság” árulás vádjával letartóztatta, majd Brassó főterén, az erőszakkal összeterezt sokaság okulására

¹ Gheorghe I. MOISESCU–Ștefan LUPȘA–Alexandru FILIPAȘCU, *Istoria bisericii române I.* București, Editura Biblică și de Misiune Ortodoxă, 1957, 363–369.

² FURDUI, 1982–83, 520–521.

1. ügyében”.

A sorrend: pont
utána idézőjel:
ügyében.” [transyl]
Véleményem
szerint az
idézőjel és pont
sorrendje
megfelelő,
értelem- és
szabályszerű. És
innen végig
ezeket a fajta
jelöléseket nem
kérem
végrehajtani,
tisztelettel.
Köszönöm
szépen.
[csemi.judit]

lefejeztette.³ Igazi kalandregénybe illő jelenetek. Szinte kár, hogy a valóság ennél sokkal prózaibb. A Forrók háromszéki székely család sarjai voltak, tehát semmi közük a Furdai által kitalált román Forrókhoz. Forró László Luxemburgi Zsigmondtól 1424. július 10-én kapta meg a Fehér megyei Hápontont.⁴ Háponton Forró Miklós az 1560-as években a fejedelmi tanács tagja volt. Tevékenységéről számos forrás maradt fenn (például Bethlen Farkas, Forgách Mihály, Giovanandrea Gromo történeti művei, Szilágyi Sándor forráskiadásai az *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* II. kötetében), melyeket Binder Pál és Arnold Huttman románul is ismertetett Furdai tanulmányának megjelenése előtt majd' tizenöt évvel.⁵ Nos, mindenképp világosan kiderül, hogy Forró Miklóst nem a Coresivel való titkos kapcsolata, hanem a János Zsigmond ellen szőtt összeesküvésekben való részvétele miatt tartóztatták le. Először 1562-ben vett részt a Balassa János-féle (a költő Balassa Bálint apja) mozgalomban Balassa híveként. Feladata az lett volna, hogy fellázítsa a székelyeket János Zsigmond ellen. Elfogták, halálra ítélték, de Tordán a kivégzésre összegyűlt sokaság nyomására (Giovanandrea Gromo szerint azért, mert 3000 székely katonával kész volt átállni János Zsigmond oldalára) a fejedelem szabadon engedte. Ígétét nem tartotta be, mert az 1564. június 4-i tordai országgyűlésen összeesküvés vádjával ismét letartóztatták. A kivégzést azonban ezúttal is megúsza: 1566-ban már az erdélyi hadak tüzérségi felügyelője volt, az 1568. június 6–13-i tordai országgyűlésen pedig elkobzott birtokait is visszakapta.

Ezek után – úgy vélem – felesleges bizonyítani, hogy a Furdai-féle kutatóknak köszönhetően milyen állapotban lehetett a román reformáció-kutatás az 1980-as években. Az 1989. decemberi események után nyilván fordulat állt be. Persze a régi reflexek még azután is sokáig éltek/élnek. Például Ioan-Aurel Pop – aki a középkori magyar–román viszonyról külföldön is az egyik legtöbbet publikáló román történész, ma már akadémikus és a Babeş-Bolyai Tudományegyetem rektora – szerint a reformáció furfangos magyarosítás volt, mert a „román nyelv propagálása a kálvinista propaganda részéről csak a románok elcsábítására szolgált, hogy aztán később erőszakkal kényszeríthessék az immár kálvinista románokat

³ FURDUI, 1982-83, 521–522.

⁴ *Székely oklevéltár* I, 1219–1776, kiad. BARABÁS SAMU, Budapest, 1934, 48–50.

⁵ Pavel BINDER–Arnold HUTTMANN, *Cu privire la datarea și geneza Cazaniei I, tipărită de diaconul Coresi*, Limba Română, (XVI) 1967/2, 109–119.

1. Országgyűlési

csere:

Országgyűlési

[csemi.judit]

2. a

a betűt töröljük

[csemi.judit]

3. Samu,

A Samu már nem

kiskapitális [transyl]

a magyar nyelv használatára¹. Minderre azért volt szükség, mert a „kiváltságosok, azaz főként a nemesek attól féltek, hogy a románok tömeges áttérése egy bevett vallásra alapjaiban rengetné meg a fejedelemség valláspolitikai rendszerét.”⁶ E teória abszurdítására szinte kár is szót vesztegetni. Gondoljunk csak bele: az erdélyi magyar fejedelmek azért teszik kötelezővé a román nyelv használatát az egyházi szertartás során, és azért nyomtattnak ki saját fejedelmi nyomdájukban román nyelvű könyveket, hogy később erőszakkal tegyék kötelezővé a magyar nyelvet a kálvinista románok számára. Mindez akkor lenne igaz, ha sikerülne olyan adatot felmutatni, ami azt bizonyítaná, hogy az erdélyi fejedelmek a magyar nyelv használatát várták volna el a románoktól. Ilyen azonban nincs, és nem is lesz, hisz ez a fajta nyelvi nacionalizmus teljesen idegen a 16–17. század szellemétől.

Nyilván a komolyabb román történészek is érezték az ilyen jellegű értelmezések bizarr voltát. A román történeti diskurzus persze paradoxonok őserdeje, ezért kár is bármiféle következetességet elvárni tőle. De még a paradoxonok nagymestere, Nicolae Iorga is, épp Tamás Lajossal vitázva, már 1938-ban leírta, hogy soha nem állította azt, hogy a reformáció magyarosítás lett volna: „Csak azt mondtam: volt kálvinista propaganda, és ez nekünk használt. Ugyanakkor nem beszélhetünk a magyar kálvinisták különleges vágyáról, hogy minket civilizáljanak. Sem ez, sem az. Egészen más jellegű történeti folyamat”⁷. „Sajnos ezt a másságot még senki sem sikerült megragadnia” – fűzte hozzá majd egy évtizede Iorga fenti kijelentéséhez Miskolczy Ambrus, kinek megállapítása ma sem vesztett erejéből.⁷ Nem, mert nemcsak a román szakirodalomban nem születtek újabb értelmezések, leszámítva a 16. századi nyomtatott román szövegek néha-néha fárasztó aprólékosságú filológiai elemzéseit – szinte minden szóról és mondatról külön-külön mondat- és alaktani, valamint szótörténeti mikrotanulmányt írtak –, hanem 1945 után a magyar kutatás is, részben érthető okokból, megrekedett. A hiányt jelzi az is, hogy az 1980-as évek közepén megjelent két reprezentatív összefoglaló munka (a „Tízkötetes” *Magyarország története* és a „Háromkötetes” *Erdély története*) kénytelen néhány mondattal elintézni a román reformációt annak ellenére, hogy

⁶ POP, 1996, 43, 51.

⁷ Nicolae IORGA, *Lupta științifică împotriva dreptului românesc*, București, 1938, 18; MISKOLCZY, 1994, 91.

1. használatára”.

használatára.”

(pont-idézőjel)

[transyl]

2. rendszerét”.

csere: ”.

[csemi.judit]

3. folyamat”.

folyamat.” (pont-idézőjel) [transyl]

Péter Katalin épp 1985-ben vetette papírra az alábbi sorokat: „A nem magyar anyanyelvű népek régi kultúrájával átfogóan pedig nemigen foglalkozunk. Még kevésbé ismerjük a különböző anyanyelven jelentkező kultúrák egymásra hatásának mértékét vagy körülményeit. Éppen ezért nem tudjuk felmérni a keleti ortodoxia és a római katolicizmus egymás mellett élésének következményeit sem. Nincsenek fogalmaink ilyesmiről, holott a reformáció befogadásának mikéntjét minden valószínűség szerint befolyásolta az a tény, hogy Magyarországon a hitújítás nem egyszerűen az egyetlen létező egyház ellen támadt, hanem a magyarországi kereszténység megléte óta itt élő két egyház mellé állított egy harmadikat. [...] A magyarországi bibliaolvasás problémáinak áttekintése után csak annyi világos, hogy a jövőben végrehajtandó művelődéstörténeti kutatásoknál különös figyelmet kellene fordítani a népek és vallások együttéléséből Magyarországon nagyon valószínűleg létrejött kulturális sajátosságokra.”⁸ Így aztán nem véletlen, hogy szinte minden magyar kutató, aki a román reformációról ír, Révész Imre tanulmányára, s főleg Juhász István 1941-ben megjelent monográfiájára hivatkozik, melyek – leszámítva a szerzők néhol megnyilvánuló kultúrfölnépes elfogultságát – a mai napig a leghasználatosabb írások a román reformációról.⁹

Péter Katalin intelme is hatott némileg. 1993-ban Budapesten az 1568. évi tordai országgyűlés emlékére szervezett *A felekezetek együttélése az Erdélyi Fejedelemségben* című nemzetközi konferencián a román reformáció legjelesebb román, magyar és nyugat-európai kutatói is felvonultak. A teljesség igénye nélkül íme néhány reprezentatív név: Ernst Christopher Suttner, Christine Peters, Joseph Held, Jan van Goudoever, Binder Pál, Maria Crăciun, Sipos Gábor, Demény Lajos, Miskolczi Ambrus, Graeme Murdock, Heltai János, Gheorghe Gorun stb.¹⁰ Sajnos a kezdeti lendület magyar részről azóta megtorpant, pedig Romániában és Nyugat-Európában a román reformáció kutatása egyre nagyobb népszerűségnek örvend.

⁸ Péter, 1995, 45.

⁹ Juhász, 1940; Révész Imre, *A reformáció az erdélyi oláhok között*, Debrecen, 1938. A 20. század első felében azonban még született néhány fontos írás a román reformáció egyes részterületeiről, melyeket (talán azért, mert nehezen hozzáférhetőek) nem nagyon szokás idézni: SZTRIPSKY–ALEXICS, 1911; BITAY Árpád, *Az erdélyi románok a protestáns fejedelmek alatt*, Dicsőszentmárton, 1925; Mózes András, *Az erdélyi román reformáció kátéirodalma*, Kolozsvár, 1942.

¹⁰ A konferencia anyaga kiadva: EBDC, 2/A-B, 1995.

1. gokra.

csere: ”.

[csemi.judit]

2. 1941-ben

1940-ben [transyl]

A román kutatók új generációja igyekszik szakítani a régi beidegződésekkel: nem beszélnek már erőszakos magyarosításról a reformáció kapcsán, hanem sokkal inkább egy olyan lehetőségéről, mely az erdélyi román egyházat közelebb vitte a nyugat-európai kultúrához. Ezek a kutatók nemcsak kiterjesztik a reformáció hatásának vizsgálatait a Kárpátokon túlra is, hanem egyetemes kulturális reformról beszélnek, mely minden egyházat, kisebb-nagyobb mértékben érintett. Így Ana Dumitran szerint például nem Reformációról, hanem sokkal inkább a különböző egyházakban (katolikus, protestáns, görögkeleti) végbemenő reformokról kellene beszélnünk. Vitatkozik Pierre Chaunu azon megállapításával, hogy a reformáció csak a nyugati kereszténység körében ment végbe. Dumitran, Cléobule Tsourkas 1943-as megállapítását kölcsönvéve, úgy véli, hogy a 17. század a „keleti ortodoxia reneszánszának” évszázada volt, ezért ha nem is ment végbe teljesen a keleti kereszténység körében a nyugati típusú reformáció, azért a modernizáció iránti igény megvolt ott is, és ez bizonyos mértékben (az egyházi szerkezet átalakulása, nemzeti nyelvek előretörése az egyházi szertartásokban és könyvekben, hitviták és az egyházi román értelmiségi réteg megjelenése stb.) meg is valósult. Ezt nevezi Dumitran „ortodox reformációnak.”¹¹

A konfesszionalizáció felkapott terminus lett a nyugat-európai és a román reformációkutatók között. Leginkább nyilván azt a szegletét lehetett a román reformációra alkalmazni, mely a társadalmi fegyelmzésről szólt, hisz az ortodox papok és hívek szertelen életéről szóló beszámolóknak bővében vagyunk. A konfesszionalizáció sikerén felbuzdulva a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem 2008-ban történelmi évkönyvében ebben a témában különszámot jelentetett meg. Sajnos a román reformációról szinte alig esik szó a közölt tanulmányokban. Szemmel láthatóan a nyugat-európai kutatók nem tudnak mit kezdeni az európai reformációnak ezzel a különös változatával. Leginkább a vallásüldözés megnyilvánulásai érdeklik őket, ezért előszeretettel fordulnak a katolikusok, szombatosok és főleg az unitáriusok megpróbáltatásai felé (lásd Graeme Murdock és Krista Zach írásai). Ez egyes erdélyi kutatók számára is szimpatikus feladat, mert például Szegedi Edit a *Református fejedelmek valláspolitikája* című tanulmánya sem más, mint a szombatosok és unitáriusok üldözés-

1. egyházat,
vesszőt dobjuk
[csemi.judit]

2. reformációnak.”
csere: ”.
[csemi.judit]

¹¹ DUMITRAN, 2004.

történetének bemutatása. Amit Szegedi az irénizmusról mond, az már végképp érthetetlen számomra: szerinte az irénizmust az abszolutizmus kiépítésére használták az erdélyi fejedelmek, ezért a rendek nem támogatták az irénikus eszméket. Ezért, Szegedi szerint, az irénizmus csak ott ért el sikereket, ahol a központi hatalom támogatása nélkül nyilvánult meg.¹² A helyzet ezzel szemben az, hogy Erdélyben az irénizmus főként a görögkeleti románokkal szemben nyilvánult meg. Legfőbb képviselői a fejedelmek által meghívott nyugat-európai értelmiségiek, például Johann Heinrich Alsted, Johann Heinrich Bisterfeld, Isac Basire (Basirius) és maga Geleji Katona István voltak, akik miközben lelkes harcot vívtak a katolikusok és unitáriusok ellen, a románokat nem sorolták az Antikrisztus népei közé, ahogyan például azt a katolikusokkal tették. Nem véletlen az sem, hogy Alsted beillesztette Kirill Lukarisz, konstantinápolyi pátriárka kálvinista kátéjának szövegét *Encyclopediájába*. Erdélyben tehát a központi hatalom kifejezetten támogatta az irénikus eszmék gyakorlati alkalmazását. (Mindezekről alább részletesebben is szólok.)

Jellemző az is, hogy a vallási intolerancia működési mechanizmusait jól ismerő nyugat-európai szakemberek számára nem sokat mond a román kutatók mártirologikus szemlélete. Egész egyszerűen a románok vonatkozásában – annak ellenére, hogy a görögkeleti ortodoxia nem volt recepta religio – nem találni a vallásüldözés nyomait. Nem volt ugyan bevett vallás, de nem volt üldözött sem, mint például időnként a katolikus, az unitárius vagy a szombatos. A románok vallását-egyházát Erdélyben soha sem tiltották be, nem kényszerítették őket arra, hogy áttérjenek valamely más bevett vallásra, habár ennek lehetőségét sem zárták ki. Ezek alapján Graeme Murdock egyenesen azt írja az egyes román kutatók által sokat szidott *Approbatæ* kapcsán: „A jezsuitákat ismét kitiltották, míg a románok ortodox egyházát elismerték”.¹³ Krista Zach szintén azt írja, hogy a román kutatók nagy része egyoldalúan, leegyszerűsítve, és forrásokra való hivatkozás nélkül mutatja be a fejedelmek felől jövő vallási nyomást. Igaz, egy korábbi könyvében épp ő érvelt amellett, hogy a románok reformálása magában hordozta a magyarosítást is, mivel 1655-ben 26 román jobbágy, miután áttért a református hitre, magyarosította nevét is. A forrás (a fentebb

1. elismerték”.
pont-idézőjel-
lábjegyzet a sorrend
[transyl]

¹² Edit SZEGEDI, *Politica religioasă a principilor reformați*, STUBBH, (53), 2008/1–2, 89.

¹³ Graeme MURDOCK, *Principatul Transilvaniei în Epoca Confesională*, STUBBH, (53), 2008/1–2, 68.

már említett 1655. június 1-jei levélről van szó) azonban, amire Zach hivatkozik, elég gyanús. Emellett épp Murdock hívta fel a figyelmet arra, hogy ha igaz is a hír, csak óvatosan kell kezelni, mert egyedi esetről lehet szó.¹⁴ Ana Dumitrané az érdem, hogy az ügy kapcsán eloszlatta a félreértéseket. Nem levélről, hanem az 1649-ben megjelent ószláv énekeskönyvbe (triod) írt bejegyzésről van szó. Ebben az áll, hogy 1655-ben a tordasi románok kénytelenek voltak új templomot építeni, mert a régít Rákóczi György fejedeleme 1652-ben a kálvinistáknak adta. A bejegyzés tüzetes elemzése után Dumitran meggyőzően bizonyította, hogy annak hitelességével kapcsolatban komoly aggályok merülnek fel. (A könyvnek az a példánya, melyből a tordasi görög-katolikus pap 1900-ban közölte az ominózus feljegyzést, természetesen azóta sem került elő.)¹⁵

A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy a román reformációról alapkutatások, forrásfeltárás és alapos forráskritika nélkül nem lehet érvényesen nyilatkozni. E téren csak Sipos Gábor munkásságát emelném ki, aki románul is megjelentetett ilyen jellegű tanulmányokat.¹⁶ Ez azért fontos, mert már Juhász István felhívta a figyelmet arra, hogy Ștefan Meteș alapdokumentumokat fordított félre.¹⁷ Ugyanakkor Balázs Mihály észrevételeit is érdemes figyelembe vennünk, aki meggyőzően érvelt amellett, hogy az erdélyi felekezetek intézményesüléseit hajlandóak vagyunk néhány sommás közhellyel elintézni (páratlan vallási tolerancia, református, unitárius egyházak megléte már az 1560-as években stb.). Ebben a kontextusban az is nyilvánvalóvá vált számomra, hogy recepta és tolerata religio fogalmainak pontos értelmezése is nehézségekbe ütközik a mai kutató számára,

¹⁴ Krista ZACH, *Stări, domeniu seniorial și confesionalizare în Transilvania. Reflecții asupra disciplinării sociale (1550–1650)*, STUBBH, (53) 2008/1–2, 114; Uő., *Orthodoxe Kriche und rumänisches Volksbewußtsein im 15. bis 18. Jahrhundert*, In Kommission bei Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 1977, 178–179 (Schriften zur Geistgeschichte des Östlichen Europa); GRAEME MURDOCK, *Between Confessional Absolutism and Toleration: the Inter-Denominational Relations of the Hungarian Reformed and Romanian Orthodox Churches in Early Seventeenth Century Transylvania*, EBDC, 1995, 2/A, 220.

¹⁵ Ana DUMITRAN, *Calvinizarea – sinonim al maghiarizării? Cazul Turdaș*, Apulum (XIX), 1997, 301–309.

¹⁶ SIPOS GÁBOR, *Calvinismul la românii din Țara Hațegului la începutul secolului al XVIII-lea în Nobilimea românească din Transilvania – Erdélyi román nemesesség*, red. Marius DIACONESCU, Satu-Mare, Ediția Muzeului Sătmărean, Satu Mare, 1997, 206–221; Uő., *A reformáció továbbélése a hátszegi románok között*, EBDC, 2/A, 1995, 236–243; Uő., *Román református eklézsiák oltalomlevele 1700-ból*, EBDC, 2/B, 356–359.

¹⁷ JUHÁSZ, 1940, 151.

1. görög-katolikus

külön: görög

katolikus

[csemi.judit]

2. Graeme

nem kiskapitális

[csemi.judit]

3. Mare,

Satu Mare: törölni

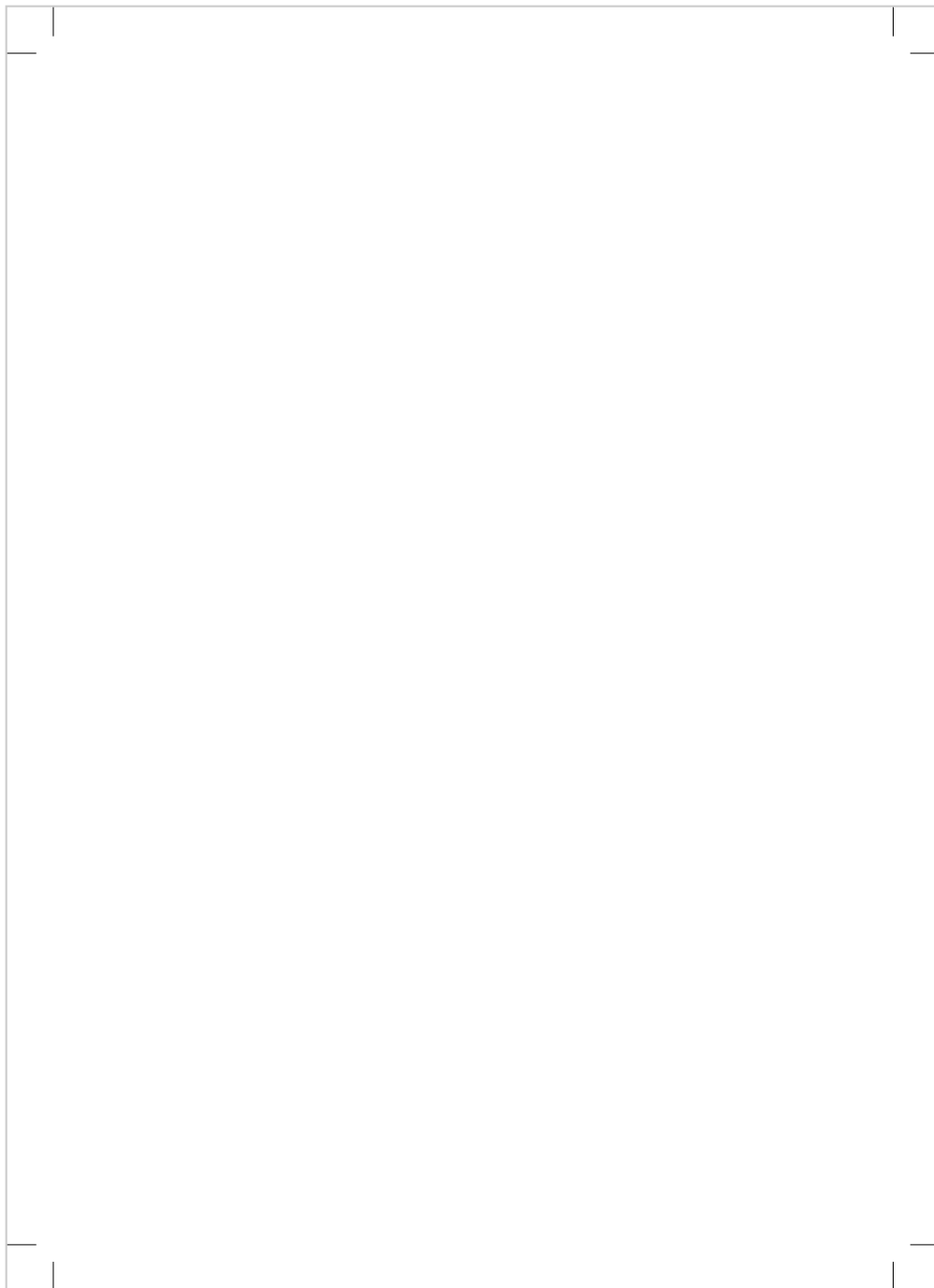
[transyl]

az Erdélyi Fejedelemség bonyolult egyházpolitikai viszonyai között. Ha igaz az, hogy az 1568. évi tordai országgyűlésen hozott végzés „a prédikátorokat szabadítja fel a dogmatikai felügyelet alól”, azaz a püspököknek megtiltja, hogy dogmatikai kérdésekben beleszóljanak a prédikátorok dolgába (ergo a prédikátor szinte bármit mondhatott a szószerkről), és az, hogy ekkor az erdélyi felekezetek „nem rendelkeztek még lezárt dogmatika mentén megszervezett egyházi struktúrákkal”, akkor ebben a korszakban a román reformáció pusztán filológiai kérdés: az üdvösséghez szükséges szövegeket románra kell fordítani és románul kell hirdetni az igét a *fides ex auditu* elve szerint. Avagy megfordítva: ha olyan szöveget hallgatnak a hívek, amit nem értenek, hitetlenek maradnak.¹⁸

1. alól”,
alól,” [transyl]

2. struktúrákkal”,
struktúrákkal,”
[transyl]

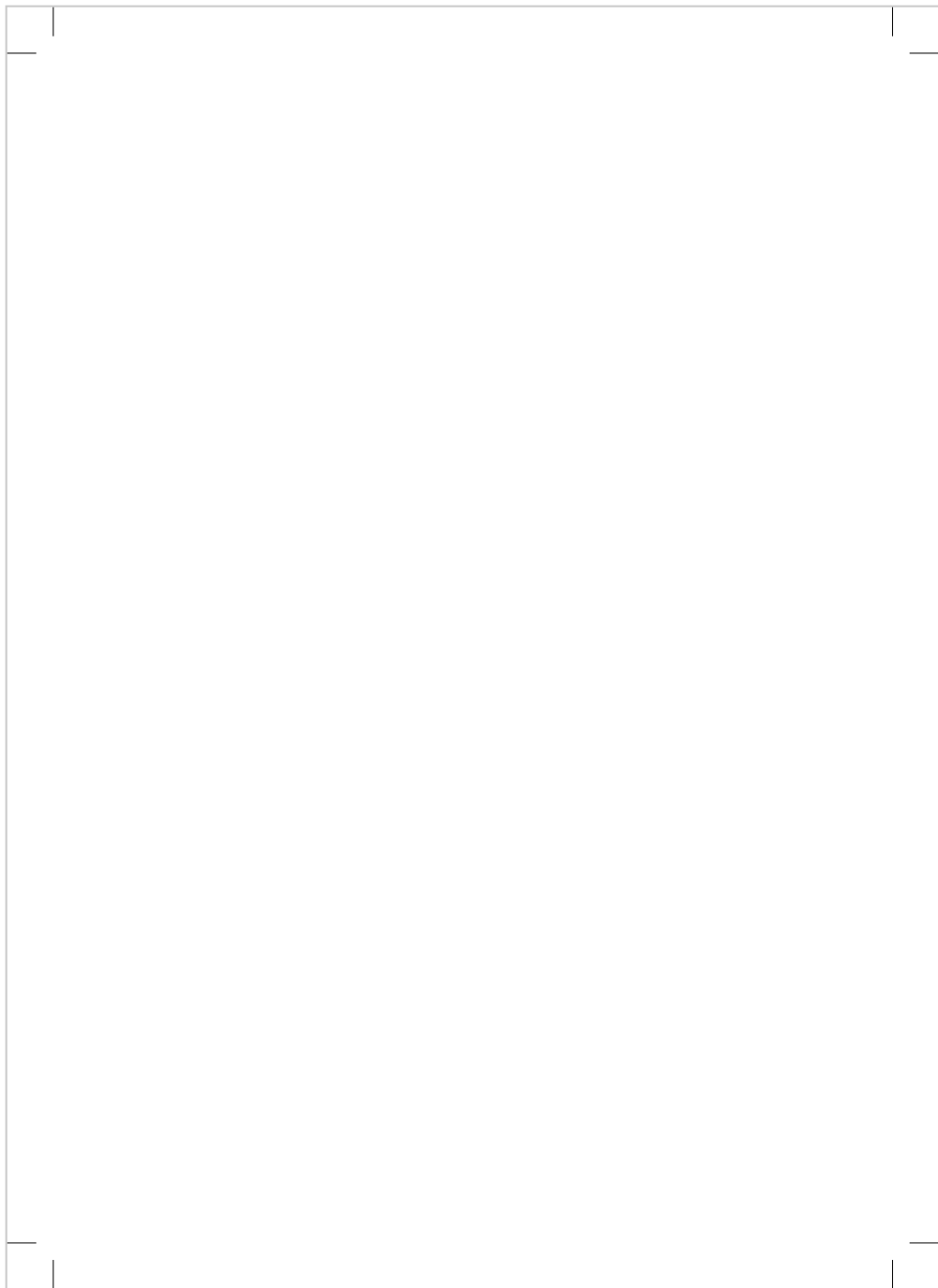
¹⁸ BALÁZS Mihály, „A hit... hallásból lészön”. Vallásszabadság és bevett vallások (*recepta religiones*) Erdélyben a 16. században = Uő., *Felekezetiség és fikció. Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Budapest, Balassi Kiadó, 2006, 20, 25 (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok 8).

[no notes on this page]

NÉHÁNY ELMÉLETI KÉRDÉS

[no notes on this page]

[no notes on this page]

A reformáció nem jellegzetesen magyar termék, de a románokhoz, főleg a 17. században (amikor már a kezdeti század hatás jelentősen lecsökkent) magyar közvetítéssel jutott el. Ha meg akarnám válaszolni azt a kérdést, hogy a román reformáció beletartozhat-e a hungarológiába, akkor azt kell mondanom, hogy annak irodalmi termése minden bizonnyal igen. Ennek igazolására elég csak fellapozni a *Régi magyarországi nyomtatványok* (RMNy) eddig megjelent köteteit, melyekben kivétel nélkül ott szerepel az összes Erdélyben és Magyarországon a 16–17. században megjelent román nyelvű kiadvány. Ezzel az RMNy szerkesztői természetesen nemcsak a Szabó Károly által megkezdett hagyományt folytatták, hanem egyben Kárpát-medencei kontextusba helyezték a magyar kultúrát. Ezzel nyilván azt is elismerték, hogy a 16–17. századi nem magyar nyelvű művek (jelen esetben román) a magyar kultúra részei. Ez a számomra kétségtelül szimpatikus megoldás azonban számos kérdést felvet. Nyilvánvaló, hogy ez a kulturális integráció a területi állameszme felől jön: azért lehetnek ezek a művek a magyar kultúra részei ma is, mert annak idején a Magyar Királyság vagy az Erdélyi Fejedelemség területén jöttek létre. Kérdés, hogy az államiság felől jövő területi kritériumot (Borsa Gedeon nevezte területi hungaricának ezeket a kiadványokat)¹⁹ időben meddig terjesztjük ki? Megtaláljuk-e a magyar bibliográfiákban, lexikonokban a 19–20. századi magyarországi román szerzőket? Mondjuk Gheorghe Șincai (Sinkai György), Petru Maior (Major Péter), akik a Budai Egyetemi Nyomda cenzoraiként a 19. század elején még Budán is laktak egy ideig? Vagy a 19. század végéről–20. század elejéről a váci börtönben raboskodó Ioan Slavici-ot, vagy az Adyval Pesten mulató, majd a magyar irodalomról egy tendenciózus, becsmérő és durván antiszemita cikket közlő, ugyanakkor Madách *Ember tragédiájának* a legjobb román fordítását elkészítő Octavian Gogát? Szinnyei József tizennégy kötetes életrajzi lexikonában ezek a román írók még szerepeltek. A 20. századi

¹⁹ BORSA Gedeon, *A régi nyomtatott dokumentumok magyar vonatkozásai* = Uő., *Könyvtörténeti írások IV. Módszertani cikkek és kutatási eredmények*, szerk. P. VÁSÁRHELYI JUDIT, Budapest, OSZK, 2000, 85–88 (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai, Új Sorozat 10).

irodalomtörténeteinkből és lexikonjainkból már hiányoznak, vagy teljes következtetlenséggel és esetlegességgel szerepel közülük egy-egy. Az *Új Magyar Irodalmi Lexikonban* (ÚMIL), például a román reformáció két jeles alakja: Coresi diakónus és Halics Mihály (Mihai Halicius) szerepelnek, de a már említett erdélyi triász (Gheorghe Șincai, Samuel Micu-Klein, Petru Maior), vagy más 19. századi magyarországi román szerzők nem. Pedig – csak zárójelben jegyzem meg – a két világháború közti román irodalom egyik meghatározó alakja, a Ludovikát végzett hadnagy, Liviu Rebreanu egy kötetnyi magyar nyelvű novellát írt, hogy a Színi Gyulával közösen írt színházi jeleneteiről ne is beszéljek. Az esetlegességre és következtetlenségre jellemző viszont, hogy egy jelenkori román zeneszerző és műfordító, Marius Tabacu helyet kapott az ÚMIL-ban.

A fentiek alapján tehát úgy tűnik, hogy a régi irodalmat és kultúrát tekintve megengedőbbek vagyunk: a 16–17. századi román szerzőknek és román irodalomnak (így a reformáció irodalmának is) helye van a magyar kultúrában, ám amint közelítünk a 19–20. század felé, egyre erősebb a nyelvi kritérium, mely egyben kizáró oknak is számít. Más szóval a 19–20. század az elkülönülés, a tiszta „nemzeti” kultúra megteremtésének a kora. Persze a magyarországi irodalomtörténet-írásban ma is vannak próbálkozások arra, hogy a Regnum Hungariae multikulturalitását a 19. századra is kiterjesszék: az Irodalomtudományi Intézetben készül egy 19. századi műfaj történeti monográfia, melyben külön fejezetet kapnának a 19. századi Magyarország és Erdély különböző népeinek (szlovákok, horvátok, szerbek, németek, románok stb.) irodalmi is. A fentiek alapján úgy vélem, hogy a jól meghatározható nemzeti kultúrák között létezik egy köztes, többidentitású kultúra is, mely egyszerre tartozhat akár két különböző letisztult nemzeti kultúrához. Nos, a román reformáció szerintem par excellence ilyen jelenség. Ennek a köztes irodalomnak, vagy kultúrának a történetét nem lehet egyik nemzeti kultúra, vagy irodalom szemszögéből sem megírni. Ez egy külön történet lenne, külön nézőpontból, valami olyan címmel, hogy a magyar irodalom vagy kultúra román részének a története, vagy fordítva a román irodalom és kultúra magyar részének a története.

Adott nemzeti kultúra tehát nem egy homogén egység, hanem több etnikai, nyelvi, politikai stb. alrendszerből álló szerkezet. Általában ezek közül az alrendszerek közül különböző időpontokban az egyik domináns

1. (ÚMIL),
vesszőt dobjuk
[csemi.judit]

helyzetbe kerül, amely egyúttal az adott kultúra/irodalom viszonylagos egységét is biztosítja. A dominancia viszont idővel változik, épp ezért anakronizmus, és a szabad tudományos gondolkodással ellentétes az, ha csak egy-egy kiragadott domináns elem nézőpontjából írjuk meg egy-egy kultúra történetét. A magyar kultúra domináns eleme a 19. századig, azt mondhatnánk, az állam, a *Regnum Hungariae* volt. Az ebből táplálkozó hungarus tudat határozta meg a Magyar Királyság, vagy az Erdélyi Fejedelemség területén született bármilyen natiohoz tartozó szerző, bármilyen nyelven írt művét. A nyelv ekkor még nem kizárólagos kritérium egy szerző besorolása kapcsán. És mivel szerintem ez a középkori világ sokkal toleránsabb volt etnikai és nyelvi, sőt sok esetben még felekezeti szempontból is, mint a 19. századi romantikus nacionalizmus, ezért nem ritka ebből a korból a két, vagy sokszor három nyelven is író szerző. Zrínyi Miklós magyarul, horvátul és olaszul írt szépirodalmi műveket. Vajon melyik irodalomtörténet tartja számon őt? A legerőteljesebben természetesen a magyar, a horvát már visszafogottabban (inkább horvát báni szerepére esik a hangsúly), mely így a pálmát inkább öccsének, a *Szigeti veszedelmet* horvátra fordító Zrínyi Péternek adja. Az olasz nemzeti irodalomtörténetből Zrínyi teljesen kikopott, holott a család egyik ága olasz földön telepedett le. Utolsó férfi tagja, Giorgio Niccolò Sdrin az első világháborúban esett el 1915. november 23-án.²⁰ Nyilvánvaló, hogy a nemzeti irodalomtörténetek (a horvát, a magyar, az olasz) jelentős megállapításokat tehetnek Zrínyiről, vagy teljesen el is felejtetik, de egy általam köztesnek nevezett irodalomtörténeti nézőpontból megírt monográfia Zrínyi tevékenységének a különböző nemzeti szempontok előtt rejtve maradt részeit is képes napvilágra hozni. A román reformáció egyik legismertebb alakja, Halicius Mihály mindössze egyetlen verset írt románul, az összes többi magyarul és latinul. Persze a kérdésfeltevések fordítva is jogosak: Oláh Miklós egyetlen sort sem írt le románul, mégis a román irodalomtörténet megbecsült tagja. A nagy kérdés az: hogyan lehet a román kultúra része, személyiségének hungarus kulturális dimenziója nélkül úgy, hogy

²⁰ Florio BANFI, *Az utolsó Zrínyi*, Hadtörténelmi Közlemények, 1935, 101–106; Iván Sándor KOVÁCS, *Documenti su Zrínyi in un archivio privato*, Il Veltro. Rivista della civiltà italiana, (XXXVI), 1992, 203–208; BENE Sándor, *A Zrínyiek: egy család történet története*, in *A Zrínyiek a magyar és a horvát historiában*, szerk. BENE Sándor–HAUSNER Gábor, Zrínyi Kiadó, Budapest, 2007, 296–297.

három-négy évszázadon keresztül egyáltalán nem hatott a román irodalomra/kultúrára? A válasz szerintem: sehogy. Ha a román történészek és irodalomtörténészek Oláh Miklóst a román irodalomtörténetbe és kultúrába integrálják, azzal együtt a 16. századi magyarországi latin humanizmusnak egy szeletét is integrálják a román kultúrába, ha akarják, ha nem. A magyarországi és az erdélyi latin humanizmus nélkül elképzelhetetlen a románok latintudatának kialakulása, mely felé az első ösztönzéseket épp a reformáció adta. Halicius a Pápai Páriz Ferenc üdvözlésére írt és nyomtatásban is megjelent egyetlen román nyelvű művét római-román nyelvűnek (*linguae Romano-Rumanae*) mondja, magát meg román Apollónak nevezi: *Rumanus Apollo*. Erdélyi magyar honfitársai viszont nemcsak őt, de egyetlen erdélyi románt sem neveztek románnak még a 17. században, hanem kizárólag oláhnak. A leideni egyetem matrikulájába már Halicius is következetesen *walachusként* írta be magát.²¹ A román szó *rumân* formában használatban volt már a 16–17. században etnikum és nyelv jelölésére is, de egyes személyek (főleg ha nemesek voltak) saját etnikai identitásuk meghatározására nem szívesen alkalmazták, elsősorban azért, mert még tartotta eredeti középkori jelentését is a szó. A *rumân* (u-val, nem o-val) ugyanis nincstelen, jobbágysorban lévő parasztot jelentett még a 18. században is Havasalföldön, szemben a bojárral, mely nagyjából a magyar nemesnek felelt meg. Jellemző módon az o-s változat (*român*) elsőként a reformáció hatására létrejött részleges Ószövetség-fordítás (melynek közvetlen forrása az 1551-es, Heltai Gáspár által magyarul kiadott Ószövetség volt) előszavában fordul elő legelőször. A fordítók, akiket név szerint is ismerünk (Ștefan Herce, Efrem Zacan, Moisi Peștișel és Achirie Hunyad vármegyei esperes), lugosi-karánsebesi tanítók és prédikátorok voltak, akik nyilván az erdélyi magyar iskolai humanizmus hatására fedezték fel, hogy a *român* jobban hasonlít a *romanusra* (római), mint a *rumân*, és ezért tettek egy bátorlalan filológiai kísérletet a románok római eredetének sugalmazására az Ószövetség-fordításhoz írt előszóban.

A Magyar Királyság, majd később Erdély jogrendszerében, ha a *natio valachica* nem is vlt egyenrangú a másik három *natio*val, mégiscsak jobb társadalmi státust jelentett, mint a *rumânság*. Ezért aztán a 19. század

²¹ Halicius román nyelvű költeménye: *Vota solennia*, Basel, 1674. című kötetben jelent meg. Halicius nyugat-európai útjáról lásd: KÖLLÖ, 1984, 10–22.

közepéig az erdélyi románoknak eszük ágában sem volt magukat román-rumán-nek nevezni. A helyzetet a legérzékletesebben Aranka György írta le. Az 1796-ban készült *Az erdélyi oláhokról* című értekezésében az erdélyi románokat három társadalmi csoportra osztotta: „Azt kérдем attól, aki Erdélyt esmérí, akár magyar, akár oláh, akár más nemzetbeli légyen: hogy Erdélyben hányféle oláh vagyon? Nem igaz-é az, hogy Erdélyben vagyon jött-ment idegen, a szomszéd oláh országokból jött vándor oláhság egy felől; más felől vagyon rész szerént magyar nemességgel és szabadsággal bíró vármegyebeli nemesség, rész szerént pedig eredeti boér nemességből álló oláhság, az ő parasztjaival együtt, mint a fogarasföldi nemesség és bo-érság”.²² A fogarasi bojárok kiváltságait a havasalföldi uralkodótól kapták, mikor Fogarasföldet mint hűbéri birtokot a magyar királyok a nekik hűséget és vazallusságot fogadó vajdáknak ajándékozták. Érdekes módon a király alattvalójaként adományozott nemességet, miután Fogarasföld végleg visszakerült a magyar királyok, később pedig az erdélyi fejedelmek birtokába, a királyok és a fejedelmek elismerték. Mivel a havaselvi vajdák adományozási okleveleit nehéz volt nyomon követni, a 17. századra a bojári státusszal való visszaélés már-már ipari méreteket öltött. Az 1647. május-júniusában lefolytatott vizitációs jegyzőkönyv szerint a fogarasföldi román papok 95 százaléka ugyan bojár²³nak mondta magát, de bojárságáról semmit sem tudott „producálni”. I. Rákóczi György el is rendelte, hogy akik bojárprivilegiumukat nem tudják igazolni, azokat letegyék a bojárságról (depositus), és jobbágyszolgáltatásra kötelezzék.²³ Hogy a fogarasföldi

1. érság".
pont-idézőjel-
lábjegyzet [transyl]

2. „producálni”.
pont-idézőjel
[transyl]

3. XIII-XVI),
gondolatjellel
[csemi.judit]

4. István,
nem kiskapitális
[csemi.judit]

5. in
in: nem kurzív
[transyl]

²² Kolozsvári Állami Levéltár. Col. Aranka, Nr. 88. fol. 8r. Az Aranka gyűjteményben fennmaradt román tárgyú jegyzetek azt bizonyítják, hogy Aranka külön könyvet szeretett volna írni a románokról. Ebből a következő fejezetek készültek el: *Az Oláh nemzetségről* (azaz Oláh Miklós esztergomi érsek nemzetségéről), *A Hunyadi nemzetségről* (ez 1811-ben meg is jelent), *Az erdélyi kenézségekről*, *Az erdélyi oláhokról*.

²³ A fogarasföldi bojárokról lásd: David PRODAN, *Boieri și vecini în Țara Făgărașului în sec. XVI-XVII – Din istoria Transilvaniei. Studii și evocări*, București, 1991, 9–154; Antal LUKÁCS, *Țara Făgărașului în evul mediu (secolele XIII-XVI)*, Editura Enciclopedică, București, 1999, 111–120. A vizitációs jegyzőkönyv kiadása: *Urbariile Țării Făgărașului I*, 830–841. A helyzet elemzése: JUHÁSZ ISTVÁN, *Az erdélyi egyházak 17. századi együttélésének kérdései a fogarasi vártartományban*, Ráday Gyűjtemény Évkönyve (IV–V) 1984–1985, 9–27; FEJÉR Tamás, *A fogarasi református eklézsia egyházjogi státusa a 17. században*, Erdélyi Múzeum (LXXIV), 2012/3, 124–137; Ósz Sándor Előd, *Auswirkungen des helvetischen Bekenntnisses auf die Rumänen im siebenbürgischen Komitat Hunyad-Zaránd in der Frühen Neuzeit in: Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen. Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*,

románok sajátos bojárkváltságai mennyiben járultak hozzá ahhoz, hogy a reformáció által az egyik leginkább megérintett román közösséggé váljanak, azt a jövőbeni kutatásoknak kell eldönteni.

A 16. század folyamán egyre inkább elkülönültek a régi Magyarország különböző régiói. Ezt a folyamatot Klaniczay Tibor érzékletesen mutatta be azt vizsgálva, hogy a külföldön tanuló magyarországi diákok hogyan jegyezték be neveiket az egyetemek anyakönyveibe. A 16. század elején a Horvátországból érkezők minden további nélkül magyarországinak tekintették magukat, és ennek megfelelően a *Hungarus* jelzőt illesztették neveik mellé. A 16. század második felében azonban egyre gyakoribbá vált a horvátországi diákok esetében az *Illyricus*, míg az erdélyi diákoknál a *Transylvanus* megjelölés. Így alakult ki az a helyzet, hogy az *Ungarus*/*Hungarus* egyre inkább a magyar nyelvűséget kezdte jelenteni: az erdélyi magyarok előszeretettel nevezték magukat *Transylvanus Ungarus*nak, de egy erdélyi szász sohasem nevezte magát sem *Ungarus*nak, sem *Pannonius*nak. Ezzel szemben a nem magyar származású magyarországi diákok (például horvátok) előszeretettel nevezték magukat *Pannonius*nak.²⁴ Az a két román származású peregrinus (Oláh Miklós, valamint Halicius Mihály), aki eljutott a 16–17. században a nyugat-európai egyetemekre, következésképpen *Valachus*/*Olahus*nak nevezte magát annak ellenére, hogy az egyik Hungariáról és Attiláról írt, míg a másik (Halicius) magyarul is verselt. Még ennél is érdekesebb az, hogy a 17. század végi havasalföldi politikai és kulturális élet legjelentősebb alakja, Constantin Cantacuzino (1639–1716) a következőképpen írta be magát a padovai egyetem anyakönyvébe: *Constantinus Cantacuzenus Constantinopolitanus*, mintegy utalva arra, hogy családja a Kelet-Római Birodalom fővárosából származott.²⁵ Az Erdélyből peregrináló Halicius és Oláh Miklós nem szégyellte magát Nyugat-Európában *valachus*nak/*olahus*nak nevezni, de az igazi *Valachia* fejedelmi családjából Padovába érkező Cantacuzino elegánsabbnak tartotta magát görögnek mondani. E polivalens nemzeti tudatú szerzők munkásságát fel-

hrsg. MÁRTA FATA-ANTON SCHINDLING, Münster, Aschendorff Verlag, 2009, 111–138 (Reformationsgeschichtliche Studien und Texte Band 155).

²⁴ Minderről lásd KLANICZAY Tibor, *Stílus, nemzet és civilizáció*, Balassi Kiadó, Budapest, 2001, 73–74; 85–86 (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok 4).

²⁵ Haliciusról lásd: RADOSAV, 2003, 87–112; VISKOLCZ, 2003, 45–67. Cantacuzinóról: Corneliu DIMA DRĂGAN–Livia BACĂRU, *Constantin Cantacuzino stolnicul*, Editura Albatros, București, 1970, 304.

1. Márta
nem kiskapitális
[csemi.judit]

2. Fata–Anton
nem kiskapitális:
Anton [csemi.judit]

dolgozó irodalomtörténetet szintén nem lehet romantikus-pozitivistá vagy szellemtörténeti szempontból megírni. Szerintem csak egy köztes irodalomtörténet szólaltathatja meg ezen szerzők műveit igazából.²⁶

A román reformáció jó néhány szövegét (énekeskönyvek, zsolnárok, katekizmusok) olyan magyar szerzők írták (Viski János, Agyagfalvi Sándor Gergely, Fogarasi István), akik megtanultak románul. Ezek az irodalmi művek és kulturális jelenségek a kultúrák közti átjárhatóság szükségességére biztatnak. Az érdekes az, hogy a 19–20. században és némiképp még napjainkban is ezeket a köztes kulturális jelenségeket a nemzeti kultúrák, melyek mindig a homogenizációra, az egységre törekednek, mostohán kezelték. Csak a román reformációnál maradvá: a 18–19. századi görög-katolikus román értelmiségiek felekezeti szempontból ítélték el a reformációt, mondván, hogy az erdélyi románok életébe semmi pozitívumot nem hozott, szemben a katolicizmussal, mely az unió révén épp az ő felemelkedésüket szolgálta.²⁷ A romantikus nacionalista korszakban, mely más formában ugyan, de még dühödtebben tért vissza Ceaușescu kulturális forradalma idején, az alaptézis az volt, hogy Erdély kiváltságos urai el akarták szakítani a románokat a Kárpátokon túli hittestvéreiktől, hogy így könnyebben elmagyarosíthassák őket.

A köztes kulturális jelenségek irányába tehát mind magyar, mind román oldalról vagy az elhallgatás, vagy a közöny, vagy egyenesen az ellenséges visszautasítás volt a bevett magatartás. Most azonban pozitív kezdeményezésnek lehetünk tanúi mind Romániában, mind Nyugat-Európában. Remélni lehet azt is, hogy ebből a magyar tudományosság sem fog kimaradni.

²⁶ SZÖRÉNYI László, *Severinni János polivalens nemzeti tudata*, in Uő., *Philologica Hungarolatina. Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*, Kortárs Kiadó, Budapest, 2002; KÄFER István, *A szlovák művelődéstörténet a Régi Magyarországi Nyomtatványokban* in *Magyar-szlovák terminológiai kérdések*, szerk. ÁBRAHÁM BARNA, Piliscsaba-Esztergom, 2008, 161–170 (Pons Strigoniensis, Studia 8); TARNAI Andor, *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*, Budapest, 1969, 93–99.

²⁷ MISKOLCZY Ambrus, *Eposz és történelem. A Cigányiász, avagy a cigánykép és az önkép megjelenítése a magyar és a román irodalomban*, Lucidus, Budapest, 2008, 132–133 (Kisebbségkutatás Könyvek).

1. görög-katolikus
külön [csemi.judit]

2. Barna,
Barna: nem
kiskapitális [transyl]

3.
csaba-Esztergom,
gondolatjellel
[csemi.judit]

A ROMÁN REFORMÁCIÓ, MINT KÖZTES KULTURÁLIS JELENSÉG

A román reformációban jól kitapintható két vonulat: az egyikbe latin betűs, magyar helyesírással készült (nyomtatott és kéziratos) szövegek tartoznak. Ezek kizárólag káték és énekeskönyvek, még véletlenül sincs köztük bibliafordítás vagy szertartáskönyv. Ezeknek szerzőit és másolóit, akik kivétel nélkül magyarok, jórészt ismerjük: Agyagfalvi Sándor Gergely, Viski János, Fogarasi István, Istvánházy István. Az lenne a normális, ha a román reformációnak ez a vonulata közelebb állna az erdélyi központi hatalom által támogatott kálvinizmusához. Úgy tűnik azonban, hogy a román reformációnak ezt az ágát nem támogatták a fejedelmek. Az ebbe a kategóriába sorolható művek közül mindössze kettő – az ún. Todoreszku-töredék (egy énekeskönyv 1570–1580 körül), valamint Fogarasi István 1648. évi kátéja – jelent meg nyomtatásban, de egyik sem a központi (fejedelmi) hatalom támogatásával. A Todoreszku-töredéket nem tudjuk ki adta ki, Fogarasi kátéjának publikálását pedig Barcsay Ákos – maga is román származású – karánsebesi bánként, s nem fejedelemtként támogatta. A többi mű (Agyagfalvi Sándor Gergely, Viski János, Istvánházy István énekeskönyve, valamint egy 1660 körül keletkezett énekeskönyv) csak kéziratos másolatokban terjedt.²⁸

A másik vonulatba a cirill betűs nyomtatványok tartoznak. Ezek elsősorban prózai zsoldár-, valamint bibliafordítások. Csupán néhány elszórt cirill betűs énekmásolatról tudunk, de szerkesztett énekeskönyv egyetlenegy sem maradt fenn. Az ide tartozó zsoldár- (1651), valamint részleges bibliafordítások (1582, 1648) mindig a központi hatalom támogatásával jelentek meg. A kiadványok előszavai a mindenkori fejedelemtől,

²⁸ A Todoreszku-töredék első kiadása: SZTRIPSKY–ALEXICS, 1911; kritikai kiadása: *Texte românești din secolul al XVI-lea*, 259–357. Fogarasi kátéjának kritikai kiadása: TAMÁS Lajos, *Fogarasi István kátéja. Fejezet a bánsági és hunyadmegyei ruménség művelődéstörténetéből*, Gróf Teleki Pál Tudományos Intézet, Kolozsvár, 1942. Agyagfalvi énekeskönyve a *Catechismus religionis christianae* (Gyulafehérvár, 1639 RMK I., 691) című könyvhöz kötött lapokon maradt fenn. A könyv jelenleg a Debreceni Egyetemi és Nemzeti Könyvtárban található. Viski Zsoldárkönyve: Kolozsvári Akadémiai Könyvtár ms. R. 1502; Istvánházy Zsoldárkönyve: Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, ms. U. 579. Az 1660 körül keletkezett énekeskönyvet Daniele Panteleoni kiadta: PANTELEONI, 2008.

a korabeli román szóhasználatban következetesen králnak (királynak) nevezett uralkodóhoz íródtak. Miért támogatta a központi hatalom a cirill betűs vonalat? Lorántffy Zsuzsanna például a fogarasi iskola alapítólevelében kifejezetten előírta az oktatóknak, hogy a cirill betűtűtésre tanítsák a diákokat.²⁹ Ugyanakkor a magyar és a román szakirodalom is egyetért abban, hogy a román reformációnak ez az ága nem fogadta el teljesen a reformációt, igazából csak színlelte azt. Az is érdekes, hogy a Lorántffy Zsuzsanna által kiküldött papok vizitációs jegyzőkönyve (1647) szerint a fogaraszöldi román papok nagy része jobban tudta olvasni a „rác”, mint az „oláh” szöveget: „olvasni ha jobban tudná az oláh írást nem ártana, jóllehet az rác írást jobban tudja. [...] az oláh írást mediocriter tudja olvasni, az rác írást mind az által jobban tudja. [...] Az oláh írást nem igen tudja olvasni szokatlan hozzá, az rác írást tudja jobban olvasni”.³⁰ Olyan ez, mintha a magyar papok a reformáció kezdetén latinul jobban tudtak volna olvasni, mint magyarul. Azt sajnos nem jegyezte fel a vizitációs jegyzőkönyv, hogy a rác írást jobban olvasók vajon értették-e is azt, amit olvastak? Valószínűleg nem, hisz Antim Ivireanul 1697-ben kiadott szláv nyelvtanának előszavában a következőket olvashatjuk: „megszoktuk, hogy Isten házában szlávul olvasunk, de mivel ez nem a mi nyelvünk, hanem idegen, nem ismerjük jól, ezért nagyon sokszor hibázunk”.

Véleményem szerint azonban a vizitációs jegyzőkönyv szövegében a rác írás a cirill betűvel lejegyzett román szöveget jelentette, míg az oláh írás a latin betűvel és magyar helyesírással készült szövegekre vonatkozott. Így választ kaphatunk arra a kérdésre is, hogy miért a cirill betűs kiadványok megjelenését támogatta a fejedelmi hatalom. Nyilván azért, mert azokat sokkal többen el tudták olvasni, mint a latin betűs, magyar helyesírású szövegeket. Ez utóbbiak, véleményem szerint, a tudósabb román nemesi értelmiségiek és prédikátorok alkotásai voltak. Csak olyan ismerhette ugyanis a latin betűket és a magyar helyesírást, aki a korabeli Erdély iskolarendszerének valamelyik szintjén megfordult. Mivel így a tint is tanult, nyomban rájöhetett arra, hogy a román nyelvnek több köze

1. „rác”,
vessző-idézőjel a
sorrend [transyl]

2. olvasni”.
pont-idézőjel-
lábjegyzet a sorrend
[transyl]

3. hibázunk”.
pont-idézőjel a
sorrend [transyl]

²⁹ Minderről lásd: LÁZÁR Sándor, *Lorántffy Zsuzsanna fogarasi iskolája = Erdély és Patak fejedelemszövegei*, szerk. TAMÁS Edit, Sárospatak, 2000, I, 187–192 (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Kiadványai 40–41).

³⁰ *Urbariile Țării Făgărașului* I, 831–841.

van a latinhoz, mint a „ráchoz”,¹ ezért az iskolába járt román értelmiségí a románság latinításának hangsúlyozásához azzal is szeretett volna hozzájárulni, hogy a román írást külső formájában is közelítette a latinhoz.

De nemcsak az erdélyi fejedelmek korában, hanem később is mostoha sors jutott ezeknek a szövegeknek, jóllehet ez a kultúra még a 18. században is élő volt. Bizonyíték erre az a jó néhány vers, mely 1784–1785-ben, közvetlenül a Horea-felkelés után keletkezett. Ezek a román nyelvű, de latin betűkkel és magyar helyesírással készült szövegek erőteljesen Horea- és felkelésellenesek voltak, ezért az a véleményem, hogy olyan román (kis) nemesi értelmiségiek írták, akik elítélték a román parasztság mozgalmát.³¹ Itt tehát egy kb. 200–250 évig tartó érdekes kulturális jelenségről van szó, melyet a román kutatás épp csak regisztrált. Alin-Mihai Gherman, aki azon kevés román filológusok egyike, akik egyáltalán beszámoltak ezekről a szövegekről, 1982-ben a következőket írta: „Az erdélyi románok kálvinista irodalmát nem kutattuk a maga teljességében és még kevésbé integráltuk azt a régi román irodalom történetébe, talán azért, mert régi kultúránk periférikus jelenségeihez tartozik”.³² Ne feledjük, 1982-ben vagyunk, amikor a Ceaușescu xenofób nacionál-kommunista kultúrpolitikája egyenesen akadályozta ezen szövegek kutatását, hiszen azok a magyar kultúra erőteljes hatását viselték magukon.

Sokkal nagyobb lendülettel fordultak viszont e szövegek felé az olasz kutatók. Carlo Tagliavini (1929–1935 között a budapesti Román Tanszék vezetője) 1930-ban egy ugyanebből a kultúrkörből származó latin–román–magyar szótárt (*Lexicon Marsilianum*) adott közre, 1952-ben pedig egy terjedelmes tanulmányt publikált a kézíratos román énekeskönyvekről, sajnos ma már egy szinte elérhetetlen kiadványban. Tagliavini azt szerette volna bizonyítani, hogy már a régi román irodalmat és kultúrát (a 18. század előttit), még ha csupán magyar és lengyel közvetítéssel is, de megérintették a nyugat-európai kulturális hatások. Tagliavini nagy érdeme az

1. „ráchoz”,
vessző-idézőjel a
sorrend [transyl]

2. Ne
pont-idézőjel-
lábjegyzet a sorrend
[transyl]

³¹ E szövegek szinte kivétel nélkül kézíratos formában terjedtek. A 19. század második felére – érdekes módon – teljesen ellentétes tartalommal (felkeléspártiakká és magyar nemesség ellenessé válva) folklorizálódtak. Modern kiadásuk: *Izvoarele răscălelei lui Horea*, Seria B. Izvoare narative, Cronici în versuri și folclor vol. IV, ed. de Nicolae EDROIU–Ladislau GYÉMÁNT–Virgil FLOREA–Ion TALOȘ, București, Editura Academiei, 2007.

³² Mihai GHERMAN, *Versificația în psaltirile calvino-române*, Revista de istorie și teorie literară, XI, 1982/2, 177.

volt, hogy kimutatta: a román énekeskönyvek darabjait több magyar énekeskönyvből válogatták össze. De még ennél is továbbment, azt igyekezvén bizonyítani, hogy a román fordítók nemcsak a magyar, hanem az eredeti latin forrást is használták, ami a nyugat-európai kultúra közvetlen hatását bizonyítja. Egyik – szerintem mindenestre nem eléggé meggyőző – érve a következő. A Viski-féle énekeskönyvben a *Ce se uzbeire lume'n alnicie* a magyar *Mit bízik ez világ az álnokságában* kezdetű rendkívül népszerű ének fordítása, mely viszont nem más, mint a Jacopone da Todi-féle *Cur mundus militat sub vana gloria* című versének magyar parafrázisa. Tagliavini megállapítja – igaz, nem hoz példákat –, hogy ez esetben a román fordítás közelebb áll az eredeti latin szöveghez, mint a magyarhoz. Komolyabb érv viszont az Agyagfalvi-énekeskönyvben található *Surrexit Christus hodie* című vers. A latin eredeti ez:

Apparuit primo Matri alleluia
Post Magdalena dolenti

A magyar fordítás:

Megjelenék Máriának, alleluja
Az bánkodó Magdolnának, alleluja

A román szöveg:

Se ivește întâi ei Mariei, alleluia
Care-i chieme Magdalena, alleluia

Tagliavini szerint az, hogy a latin *primo* a magyar szövegből hiányzik, a románban viszont benne van (*întâi* – elsőként) azt jelenti, hogy a román fordító az eredeti latin szöveget is használta.³³ Annak ellenére, hogy egyéb bizonyítékai kissé erőltetettek, Tagliavini igyekezete érthető, és talán még dicsérendő is: 1952-ben az óegyházi szláv hatással átítatott régi román kultúra európaiságának/latinitásának hangsúlyozása egyértelműen az akkori

³³ Carlo TAGLIAVINI, *Influences du psautier huguenot de Clement Marot et de Théodore de Bèze dans la littérature roumaine ancienne*, Cahiers Sextil Pușcariu, I, 1952, fasc. I, 42–43.

1. című
című: már nem
kurzív [transyl]

szláv birodalmi (szovjet–orosz) terjeszkedés elleni fellépésnek minősült. Főleg úgy, hogy a tanulmány egy, a kommunista börtönben meghalt volt román vasgárdistáról (Sextil Pușcariu) elnevezett, Nyugat-Európában kiadott folyóiratban jelent meg.

A román reformáció szövegeivel foglalkozó olasz filológusok továbbra is a Tagliavini által kijelölt utat követték. Daniele Pantaleoni nemrég ki is adta a 17. század közepén keletkezett egyik zsoltárfordítást. Szerinte ezek a zsoltárok „a nyugati költészet első visszhangjai a román irodalomban”. Pantaleoni bevezető tanulmányának az egyik fejezetcíme: „A Zsoltárkönyv útja Franciaországtól Erdélyig.”³⁴ Az olasz irodalmár betűhív átirásban adta közre az énekeskönyv szövegét, így azonban számos félreolvasás és pontatlanság maradt a szövegben, arról nem is beszélve, hogy a magyarul nem tudó román kutatók számára szinte olvashatatlan így a szöveg. Igaz, a Román Tudományos Akadémia bukaresti Nyelvtudományi Intézete tervbe vette az összes ilyen szöveg kiadását, de eddig csak egy 17. század közepi román–latin szótár jelent meg. A terv mindenesetre reményekre jogosít fel, habár magyar közreműködő nélkül egy ilyen szövegkiadás nem lehet jól tető alá hozni.³⁵

Sajnos még Pantaleoni is abba a hibába esett, hogy a két világháború közötti, valamint a Ceaușescu-korszak legrosszabb emlékeit idéző mártírológikus szemléletmódot követte a román reformáció bemutatásakor. E leegyszerűsítő beszédmód szerint az uralkodó, gaz, magyar kálvinista nemesek üldözték az elnyomott ortodox románokat. Ezt az álláspontot a mai román szerzők legjava is meghaladta már (például Alexandru Niculescu, Ana Dumitran, Alin-Mihai Gherman stb.). Az nyilván Pantaleoni egyéni szakmai gyengesége, hogy ezekre a szerzőkre még csak nem is hivatkozik. Az viszont már a mi (értsd ezalatt a hungarológusokat) mulasztásunk is, hogy a nyugat-európai szerzők számára nem tudjuk elfogadható köntösben előterjeszteni álláspontunkat, és odáig hatni, hogy egyáltalán hajlandók legyenek megismerni azt.

A Hátszeg-Fogaras vidékén, valamint a Bánságban (Lugos-Karánsebes környékén) kialakult latin betűs magyar helyesírású román írás nemcsak afféle kuriózum volt, mint a különböző lengyel, horvát, német nyelvű

1. irodalomban”.

pont-idézőjel a
sorrend [transyl]

2. Erdélyig.”

csere: ”.
[csemi.judit]

3. betűs

betűs után vesszőt
kérek szépen
[csemi.judit]

³⁴ PANTELEONI, 2008, 9, 41.

³⁵ *Dictionarum Valachico-Latinum. Primul dicționar al limbii române*, ed. de Gheorghe CHIVU, Editura Academiei Române, București, 2008, 8.

könyvekben illusztrációs jelleggel megjelent néhány szóból, vagy jobb esetben néhány mondatból álló latin betűs román szövegek, hanem legalább 200 évig tartó (kb. 1570–1790) élő hagyomány. Még csak azt sem mondhatjuk, hogy a kálvinista prozelitizmus kényszerítette volna azt a románokra, hisz a katolikus Bujtutl György (Gheorghe Buitul) szintén ezzel az írással készítette katekizmusát. 1701-ben I. Lipót császár pedig szintén egy ilyen román nyelvű rendeletben adta hírül az erdélyi románok unióját.³⁶ Szerintem az erdélyi (magyar, majd később román is) iskolarendszerbe bekerült nagyon szűk, de azért mégiscsak létező humanista román értelmiségi réteg alkothatta meg, amit ennek az írásnak a néhol előforduló tudatos latinizáló volta is bizonyít. Más szóval a román nyelv latinitását hangsúlyozandó alkották meg és használták következetesen 200 évig ezt az írást, és ehhez a már több évszázada létező magyar írás szolgált mintául.

A REFORMÁCIÓ ÉS A GÖRÖGKELETI ORTODOXIA

A görögkeleti egyház már Luther érdeklődését is felkeltette. A Jan Eckkel (1486–1543) folytatott vitájából, valamint a *Von den Conciliis und Kirchen* (1539) című iratából világosan kiderül, hogy Luther számára a görög egyház egy olyan ősmódel volt, mely legitimálta reformátori törekvéseit. Luther nem tartotta eretnekeknek a görögkeletieket, és nem zárta ki őket Krisztus egyetemes egyházából. 1520-ban egyenesen azt írta, hogy „a görögöknek ugyanaz a hitük, mint a mienk, ugyanúgy keresztesnek, ugyanúgy prédikálnak és ugyanúgy élnek, ahogy mi”.³⁷ A görögkeletiek iránt érzett rokonszenvenek két oka volt: 1. a görögkeletiség és a protestantizmus között lévő néhány felszínes hasonlóság (például a görögkeletiek nem fogadták el a pápa fennhatóságát, nem hittek a purgatóriumban, az alsó

1. 37
pont-idézőjel-
lábjegyzet a sorrend
[transyl]

³⁶ A dekrétum egyetlen fennmaradt példánya az OSZK-ban található (RMK III, 4287). Szövegét újraközölte: Andrei VERESS, *Bibliografia română-ungară* I, București, 1931, 147–148. Bujtutl Györgyről magyarul: MOLNÁR, 2008, 154–160.

³⁷ Idézi: Imre RÉVÉSZ, *La Réforme et les Roumains de Transylvanie*, Archivum Europae Centro-Orientalis (III), 1937, 286.

papság esetében nem volt náluk cölibátus, és kovászolt kenyérrel végezték az áldozást); 2. Luther feltétlen tisztelete az egyházatyák autoritása és a keresztény ősegyház iránt.

Luther 1519 júliusában folytatott késhegyre menő vitát Eckkel Lipcsében. Eck annyira radikális nézeteket vallott a görögkeltei egyházzal kapcsolatban, hogy azokat még a katolikus teológusok egy része sem fogadta el. Azt állította ugyanis, hogy az egyházszakadás révén a görög rítusúak nemcsak a pápa elsőségét tagadták meg, hanem a hitet is elvesztették, és eretnekké váltak. Ezzel még a katolikus Albrecht Dürer sem értett egyet, aki 1521. május 17-én ezt jegyezte fel németalföldi útinaplójába: „Hívd magadhoz legelőidről bárányaidat, akiknek egy része a római egyházban van, másik részük pedig Indiában [azaz Amerika], és Moszkvában. Hívd magadhoz az oroszokat és a görögöket, akiket a Pápa fősvénysége és hamis hitbuzgalma erőszakkal szakított el tőlünk”.³⁸ Eck tézisének bizonyítására Konstantinápoly (1453) elesét hozta fel, melyet Istennek a görögkeletiekre mért jogos büntetéseként állított be azért, amiért azok elszakadtak Rómától. Luther azzal vágott vissza, hogy a görög egyház régebb óta létezik, mint a római, és számos olyan szentje van, melyet a római egyház is elfogad. Ők is eretnekek lettek volna? – tette fel a kérdést Ecknek.³⁹

Nem tudunk arról, hogy Luthernek lett volna bármiféle közvetlen kapcsolata a görögkelti világgal és annak papjaival. Ennek ellenére tanai akkora hatással voltak a korabeli Európában, hogy még a teológiailag mozdulatlannak tűnő keleti ortodoxiát is nagyon korán megérintették. Igaz, amint azt a későbbiekben látni fogjuk, ez a kezdeti lelkesedés nagyon gyorsan teljesen elhalt az ortodoxia mély tengerében. A román és magyar szakirodalomban is kevésbé ismert Lacko logofet levelezése az Áthosz-hegyi Gavriil protosszal. A Szapolyai János írnokaként bemutatkozó „Lacko ot Mocesti” egy erdélyi román értelmiségi lehetett, aki nyilván tudott ószlávul (a levelezés ugyanis ezen a nyelven maradt fenn). Gavriil protosz a román irodalom- és kultúrtörténet jól ismert alakja: 1504-ben Havasalföldre menekült, ahol a későbbi vajda, Neagoe Basarab (uralk. 1512–1521) tanítója és bizalmasa lett. Basarab kérésére írta meg *Szent Nifon konstantinápolyi pátriárka élete* című hagiográfiáját görögül, melyet később ószlávra,

1. 38

pont-idézőjel-
lábjegyzet a sorrend
[transyl]

2. görögkelti

e betű hiányzik:
görögkeleti
[csemi.judit]

³⁸ Idézi: BENZ, 1955, 408–409.

³⁹ A Luther–Eck vitát E. Benz tanulmánya alapján foglaltam össze: BENZ, 1955, 406–418.

újjörögre és románra is lefordítottak, így a görögkeleti világ egyik best-sellerévé vált.

A Budáról 7042-ben [azaz 1534] kelt levelében Lacko arról számolt be Gavriilnak, hogy egy bizonyos Luther nevű próféta azt hirdeti, hogy „nincs szükség sem böjtre, sem gyónásra, sem liturgiára, valamint hogy nem szükséges a szentekhez, sem a prófétákhoz, sem az apostolokhoz, sem a vértanúkhöz, sem a szentséges Istenszülőhöz imádkozni, egyedül Istenhez; mert jóllehet szentek ők, Isten előtt azonban nem nyújtanak segítséget. Azt is mondják a papjaik, hogy házasodjanak, mint a mieink”. Lacko szerint Luther tanai nemcsak a német földet hódították meg, hanem „magyar földön is sokan csatlakoztak hozzá”. Mivel ez nagy zavart okozott a görögkeleti papság körében is, akik nem tudják, hogy miként cselekedjenek, ezért Lacko arra kéri Gavriilt, hogy küldjön nekik „valamiféle tanítást a szent írások alapján”. Egyben arról is tudósítja az Áthosz-hegyi szerzetest, hogy János király „szeretne egy zsinatot szervezni, és a mi patriarcháinkat szeretné arra a császártól [I. Szülejmán szultántól] kikérni, hogy legyenek ott a mi földünkön összehívandó zsinaton”. Gavriil, aki minden bizonnyal Luther tanításait csak a Lacko által fentebb idézett summás leírásból ismerhette, arról sem tudhatott, hogy Luther micsoda rokon-szenvvvel tekint a görögkeleti egyházra, hosszú választ írt, melyben nem is annyira a reformációval, mint inkább a római katolicizmussal polemizált. Természetesen Luther tekintetében is teljesen elutasító volt a válasz: „Mi pedig azt mondjuk, hogy egyáltalán nem keresztény ő [azaz Luther], hanem gyalázatos zsidó és török a hitében, és az ortodox [görögkeleti] hittől távol áll”.⁴⁰ Gavriil protosz és Lacko logofet levelezése arról árulkodik, hogy 1534-ben már a magyarországi görög rítusúak körében is terjedni kezdett a reformáció. Ez érdekes és különös jelenség, amiről a későbbiekben még szólok. Az viszont már szinte természetesnek mondható, hogy Szapolyai kezdeményezése (összehívni egy olyan zsinatot, melyen a görögkeleti klérus is részt vesz a konstantinápolyi pátriárkával az élen) teljesen süket fülekre talált Keleten.

⁴⁰ Lacko logofet és Gavriil protosz levelezését magyarul közli: KRIZA Ágnes, *Az ortodox polemikus irodalom kezdetei a Habsburg Monarchiában. Szapolyai János levelezése az áthoszi szerzetesekkel (1533–1534)*, Századok, (144) 2010/5, 1156–1157. Jómagam is e tanulmány alapján ismertettem azt.

1. mieink”.

pont-idézőjel a
sorrend [transyl]

2. hozzá”.

pont-idézőjel a
sorrend [transyl]

3. alapján”.

pont-idézőjel
[transyl]

4. zsinaton”.

pont-idézőjel
[transyl]

5. Gavriil

pont-idézőjel-
lábjegyzet [transyl]

Így nem csoda hát, ha Melanchton sem járt sokkal nagyobb sikerrel. Melanchton még Luthernél is nagyobb tisztelettel viseltetett az egyház-atyák, valamint az első hét ökumenikus zsinat határozatai iránt. 1559-ben a II. Jozsáfához írt levelében igyekezett arról meggyőzni a konstantinápolyi pátriárkát, hogy a reformátorok nézetei nem különböznek az ősi görög egyház hitelveitől: „mi is a profetikuss és apostoli Szentírás, a szent zsinatok kánonjai és dogmái, valamint a ti atyáitok (Athanasziusz, Yázul, Gergely, Theodorosz, Epifánosz, Irénusz) tanításai alapján élünk”.⁴¹ Hogy szavainak nagyobb nyomatékot adjon, az Augsburgi Hitvallást már 1555-ben lefordította görögre, majd 1559-ben Baselben nyomtatásban is megjelentette. A görög változat azonban nem egyszerű fordítás, hanem az eredeti szöveg olyan módon való átdolgozása is egyben, melynek célja az volt, hogy a szöveg annak is érthető legyen, aki nem járatos a nyugat-európai teológiai gondolkodásban. 1559-ben egy Wittenbergbe érkezett görög diák, Demetriosz Misszosz segítségével sikerült is eljuttatni a hitvallás nyomtatott változatát a pátriárkához. A folytatás azonban néma csend maradt: Jozsáf pátriárka válasza sem méltatta Melanchton igyekezetét.⁴²

1557-ben beiratkozott a wittenbergi egyetemre egy furcsa vándorértelmiségi és kalandor. Jacobus Basiliscus Heraclidesnek mondta magát, és azt állította, hogy a régi bizánci görög császárok családjából való. Heraclides kezdetben Khiosz szigetén tanult Hermodoros Lesztarkhosz iskolájában, majd Franciaországba ment, ahol 1552-ben találkozott Luther bensőséges barátjával és munkatársával, Justus Jonasszal (1493–1555). Később Melanchtonnal és annak vejével, Caspar Peucerrel (1525–1602) is személyesen megismerkedett. A Melanchtonnal folytatott levelezéséből kiderül, hogy 1555-ben Heraclides lutheránusnak mondta magát. Ugyanabban az évben tett egy kitérőt Brüsszelbe, ahol V. Károly német-római császár lovaggá ütötte, elismerte a Szamosz és Párosz szigetek feletti jogát, valamint hitelesítette azt az egyébként fiktív genealógiát, mely szerint Heraclides a régi bizánci császárok leszármazottja. Természetesen később, amikor a Habsburgok segítségét kérte a moldvai trón megszerzése érdekében, I. Miksának (1527–1576, II. Miksaként német-római császár

1. 41
pont-idézőjel-
lábjegyzet [transyl]

⁴¹ Melanchton levelét Ernst Benz alapján idézem: Ernst BENZ, *Melanchton et l'Église orthodoxe*, Irénikon, (XXIX) 1956/2, 169.

⁴² Ernst BENZ, *La Confession d'Augsbourg et Byzance au XVIe siècle*, Irénikon, (XXIX) 1956/4, 390–405.

1564–1576) nem tudott hiteles dokumentumokat bemutatni arról, hogy ő valóban császári sarj volna.

Wittenbergből Heraclides Melanchton ajánlóleveivel indult vándorútra. Rostock, Lübeck, Dánia, Svédország, Poroszország után 1556-ban Königsbergben, Albert herceg udvarában kötött ki. Innen Lengyelországba ment, ahol a protestánsokat támogató Mikołaj Radziwiłł (1546–1589) udvarában tartózkodott a legtöbbet. Lengyelországban figyelt fel a szomszédos vajdaságra, Moldvára, melynek trónján ekkor IV. Sándor vajda (Alexandru Lăpușneanu 1552–1561) ült. Heraclides nyomban meg is jelent a moldvai udvarban, ahol egy ideig sikerült is elhitetnie a bojárokkal, hogy ő a vajda szerb származású feleségének a rokona. IV. Sándor azonban egy idő után gyanakodni kezdett, és Heraclides kénytelen volt Brassóba menekülni.⁴³

A moldvai trón megszerzése érdekében indított akció támogatására a lengyel protestánsok mellett Zay Ferenc kassai kapitány, valamint Forgách Ferenc esztergomi érsek közbenjárására I. Ferdinándot (1526-tól magyar és cseh király, 1556-tól német-római császár) is sikerült Heraclidesnek megnyerni. Az akcióhoz szükséges pénz hitelezésébe Zay Ferenc mellett a dúsgazdag lengyel mágnás, Olbracht Łaski (1536–1605) is beszállt. Igaz, később, amikor Heraclides nem tudta visszafizetni a hiteleket, Zay pártfogoltja ellen támadt. A katonai puccs simán ment. 1561. november 18-án a moldvai Dorohoi melletti csatában Heraclides magyar és lengyel zsoldosokból álló csapatának a saját bojárjai által is elárult IV. Sándor vajda szedett-vedett serege nem tudott ellenállni. A vajda elmenekült, Heraclides pedig Despot vajda néven elfoglalta Moldva trónját.⁴⁴

Hatalomra kerülése után nyomban kiadott egy türelmi rendeletet, melyben biztosította a moldvai szász és magyar protestánsok számára (akik főleg a városokban éltek, vagy a vajda udvarában láttak el különböző tisztségeket) a szabad vallásgyakorlást, felszólítva egyúttal az általa kinevezett püspököt (Jan Łużinski), hogy építse újra az előző vajda által leromboltatott protestáns templomokat. Ugyanakkor az üldözött nyugat-európai protestáns prédikátorokat arra biztatta, hogy jöjjenek Moldvába, mert ő minden feltételt meg fog adni számukra. Ő maga levélben invitálta

⁴³ SZAKÁLY, 1995, 75.

⁴⁴ SZAKÁLY, 1995, 76–77; Tudor TEOTEOI–Ion TODERAȘCU, *Moldova după moartea lui Petru Rareș in Istoria Românilor IV*, ed. de Ștefan ȘTEFĂNESCU, Camil MUREȘAN, Tudor TEOTEOI, București, Editura Enciclopedică, 2001, 459.

Moldvába volt khioszi ¹tanárát Hermodoros Lesztarkhoszt, valamint régi nyugat-európai ismerőseit, Iustus Jonast és Caspar Peucert. Mondanom sem kell, közülük senki sem érkezett meg Moldvába, mert Despot uralkodása nagyon rövid ideig, mindössze két évig (1561–1563) tartott.⁴⁵

Despot valláspolitikájában igazi irénikus elveket követett: erőszakkal nem kényszerített senkit a protestantizmus valamelyik változatának a felvételére, de Lužinskít azzal a céllal hívta meg, hogy szervezze meg a moldvai protestáns egyházat. Emellett latin nyelvű iskolát állíttatott fel Kotnárbán, és igyekezett a moldvai társadalmi együttélés laza szabályait rendbe tenni. Főleg a moldvaiak válási szokásai bőszítették fel. Például az, hogy bizonyos pénzösszeg fejében a pápa bárkit, bármikor, akár többször is elválasztott, vagy ha arra volt szükség, akkor összeadott. Despot püspöke, Lužinski, protestáns volta ellenére is a házasság felbonthatatlanságát vallotta, amit Despot rögtön törvényerőre is emelt. A büntetés szokatlanul komolyra is sikeredett: Despot életrajzírója, Johann Sommer (1542–1574) elmesél egy esetet, amikor szemtanúja volt annak, hogy hat férfit végeztek ki azért, mert ilyen módon váltak el a feleségeiktől. Jellemző azonban, hogy Despot még ebben az esetben sem a moldvai ortodox₃ egyház ellen támadt, pedig ilyen típusú elválasztást főleg azok végeztek, és Despot csak azért haragudott, hogy a szászok és a magyarok is átvették ezt a szokást. Elképzelhető, hogy Despotot Melanchton irénikus eszméi is vezérelték akkor, amikor úgy döntött, hogy nem avatkozik be erőszakosan a görögkeleti egyház életébe, de ugyanakkor jól felfogott érdeke is azt diktálta, hogy ne húzzon ujjat a moldvai klérussal. Még Sommer is a szemére vetette, hogy túlságosan is elnéző volt az ortodox vallással szemben: részt vett a szertartásokon, Suceavában az ország vladikájával szenteltette magát királlyá [sic!] háromszor is, sőt Vízkereszt alkalmából – az egyik legnagyobb ortodox ünnepe – a víz megszentelésén is részt vett.⁴⁶

Hiába járta meg Despot a nyugat-európai protestáns központokat és volt jó ismeretségben a kor legfontosabb reformátoraival, a moldvai románok megreformálása tekintetében nem sokat tett. A kotnári iskolát nem az ortodox klérus részére alapította, és egyetlen román nyelvű nyomtatvány

1. tanárát

tanárát után vesszöt
kérek szépen

[csemi.judit]

2. azok

azok végeztek
helyett: az görög
rítusú pópák
végeztek. [transyl]
az görög helyett:
a görög
[csemi.judit]

3. és

végeztek után pont.
és törölni, utána új
mondat [transyl]

⁴⁵ CRĂCIUN, 1996, 130.

⁴⁶ PÎPIDI, 2001, 246–247. Lásd Szentgotthárdy Márton jelentését Miksának: Suceava, 1563. január 8. in *Călători străini* II, 227–228. A koronázásról lásd: SOMMER, *Vita Despoti*, in *Călători străini* II, 261.

megjelentetése sem fűződik a nevéhez. Lužinski csak a moldvai magyarok és szászok protestáns szuperintendese volt, az ortodox egyház ügyeibe nem szólt bele.⁴⁷ Hiába ment a Melanchton által II. Jeremiás pátriárkához is elküldött, Demetriosz Miszosz Despot udvarába 1562-ben azzal a megbízással, hogy a legfontosabb protestáns iratokat román nyelven is megjelentesse, Despot csupán a kotnári iskola görög tanárává nevezte ki. De ugyanígy járt ifjabb Schreiber Farkas is, akit Hans Ungnad (1493–1564) azért küldött Moldvába, hogy Despottól olyan embereket kérjen, akik képesek lennének lefordítani a Szentírást románra. Despot ahelyett, hogy segítette volna Schreibert, kémnek vélte, letartóztatta és Konstantinápolyba küldte.⁴⁸

Hans Ungnad von Sonneck Varasd vármegye főispánja volt. Miután áttért a protestantizmusra, 1557-ben kénytelen volt német földre menekülni, ahol Kristóf württembergi herceg vette pártfogásába. Az ő segítségével Ungnad nyomdát állított fel Urachban, melynek kiadványival első-sorban a délszláv népek között szerették volna terjeszteni a reformáció tanait. Ungnadék végső célja nemcsak a keleti ortodoxok megreformálása, hanem a törökök protestánssá tétele volt. Ungnad egyik legfontosabb munkatársa a szlovén Primož Trubar (Primus Truber 1508–1586) volt. Trubar hasonló utat járt be, mint Ungnad: 1548-ban kénytelen volt Nürnbergbe emigrálni. Itt alkotta meg az első szlovén nyelvű katekizmust és ábécét. Schreiber ennek a nyomdának a termékeiből vitt néhányat magával Moldvába.⁴⁹

1. Miszosz

a helyes alak:

Miszosz [transyl]

2. eperjesi

csere: eperjesi

[csemi.judit]

⁴⁷ Blesius jelzése Miksának: Roman, 1562. április 13. in *Călători străini* II, 140–141. Az eperjesi Blesius (megh. 1563) elsősorban mint Zay Ferenc és Verancsics Antal titkára ismert. E minőségében járt Konstantinápolyban, majd Miksa 1562 tavaszán Moldvába küldte Despothoz. (*Călători străini* II, 126–127.)

⁴⁸ CRĂCIUN, 1996, 137–139. Schreiber letartóztatásáról lásd Szentgotthárdy Márton és Blesius Miksának írt jelentéseit, valamint Schreiber saját beszámolóját (Konstantinápoly, 1563. február 4.): *Călători străini* II, 227–242, 280–281.

⁴⁹ SZAKÁLY, 1995, 73–74; TARCZAY Erzsébet, *A reformáció Horvát-Szlavonországban*, Debrecen, 1930, 15–18 (Theologiai Tanulmányok 8); Tibor GRÜLL-István MONOK, *Der Katalog der Ungnad-Truber Druckerei in Urach (Tübingen) im bestand der Stadtsarchivs von Sopron (Ödenburg) in Ungarn*, Wolfenbütteler Notizen zur Buchgeschichte (XVII), 1992, 77–81; Lőkös István, *Nemzettudat, nyelv és irodalom. Horvát-szlovén-magyar irodalom és művelődéstörténeti interferenciák*, Lucidus, Budapest, 2002, 7–24 (Kisebbségkutatás Könyvek).

Despot iránt a pravoszláv egyházi vezetők körében rekordidő alatt hatalmas ellenszenv alakult ki. Állítólag kinevette az ortodoxok bonyolult szertartását. Szigorú házasságszabályozó törvényét sem fogadta kitörő örömmel a moldvai klérus, de leginkább az bőszítette fel őket, hogy elkoboztatta a kolostorok kincseit és pénzt veretett belőlük. A helyzet odáig fajult, hogy az egyik húsvét alkalmával, amikor szokás szerint a vajda együtt ebédelt és áldozott az egyházi vezetőkkel, azok elhatározták, hogy mérgezett ostyával teszik el őt láb alól. Csakhogy az egyik összeesküvő, ahogy az már lenni szokott, felfedte Despotnak a titkot, aki arra kérte a megjelent egyházi vezetőket, hogy előbb ők áldozzanak.⁵⁰ Sikerral járt viszont a mérgezési kísérlet Despot szuperintendense, a már említett Lužinski esetében, és később, 1563 nyarán-őszén már a Despot-ellenes összeesküvés is, melybe az egyházi vezetők mellett immár a bojárok is bekapcsolódtak. Három hónapig tartó ostrom után a lázadóknak sikerült bevenniük a fejedelmi székhelyet, Suceava várát. Ennek örömeire nyomban országos vérengzést rendeztek. Nemcsak Despotot és családját (1563. november 25.), hanem a kotnári protestáns szászokat és magyarokat is mind egy szálal lemészárolták a felkelő bojárok csapatai.⁵¹

A pravoszláv klérus kérelhetetlen ellenszenv Despottal szemben nemcsak azzal magyarázható, hogy Despot protestáns volt, hisz a görögkeleti vallású uralkodók is követtek el hasonló, de néha még sokkal durvább kihágásokat is a moldvai vagy a havasalföldi egyházzal szemben. Ioan Vodă cel Cumplit (uralk. 1572–1574) például máglyán égettetett el egy püspököt. Két igument élve temettetett el és az ország mitropolitáját is elűldözte. Emellett arra kényszerítette az embereket, hogy vasárnap és ünnepnapokon is dolgozzanak, csúfolta a kolostorok és templomok falán lévő festményeket és ikonokat, nagybőjt idején nőkkel mulatozott.⁵² Korábban Havasalföldön Mihnea cel Rău (uralk. 1508–1509) Despothoz hasonlóan elkobozta az egyház vagyonának egy részét, a Bisrița-i kolostort leromboltatta, számos falusi pópa orrát meg levágattatta. Mircea Ciobanu (uralk.

⁵⁰ Az esetet az erdélyi szász krónikairól, Mathias Miles meséli el. Idézi: Maria TEODOR, *Continuitatea reformei în Moldova mediaveală*, Anuarul Institutului de Istorie „A. D. Xenopol,” (XXVIII), 1991, 205–206.

⁵¹ CRĂCIUN, 1996, 143.

⁵² Azarie szerzetes szláv–román krónikája (1551–1574): *Cronicile slavo-române din secolele XV–XVI*, ed. de P. P. PANAITESCU, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, București, 1959, 149–150.

1. mitropolitáját
a helyes alak:
mitropolitáját
[transyl]

2. XV–XVI,
gondolatjellel
[csemi.judit]

1552–1552, 1558–1559) vladikákat váltott le elég sajátos módon: egyiknek a szakállát, másinak a fülét és az orrát vágattatta le. Andrei Pippidi az egyház és a központi hatalom ilyen jellegű viszonyát azzal magyarázta, hogy a román uralkodók elsősorban a román ortodox egyház hatalmas vagyonára szeretnék volna rátenni a kezüket, mert tudták, hogy a következő trónkövetelővel szemben csak így védhetik meg trónjukat.⁵³ Despot tehát nem tett semmi olyant az ortodox egyházzal szemben, ami kizárólag protestáns meggyőződéséből fakadt volna, csupán a korabeli helyi divatot követte. Sőt Johannes Blesius (Belsy János) jelentései szerint Despot sokkal emberségesebben és igazságosabban igazgatta az országot, mint elődje, a már említett Alexandru Lăpușneanu: a megcsonkítottak országában a Despot által alkalmazott legszigorúbb büntetés, Blesius szerint, a botozás volt.⁵⁴ Ugyanakkor például Iancu Sasu vajda (1579–1582), lutheránus volta ellenére, jól kijött az ortodox egyházi vezetőkkel.⁵⁵ A fentiek alapján úgy vélem, hogy a görög ortodox világból érkező, majd az unitarianizmusig eljutó Despot nem sokat tett a moldvai románok megreformálása érdekében. A moldvai magyarokat és szászokat természetesen segítette (akiket az előző vajda erőszakkal akart a keleti ortodoxiára kényszeríteni), és sikereket is ért el ezen a téren, hiszen a 16. század végén annyi magyar és szász protestáns volt Moldvában, hogy a filokatolikus Petru Șchiopul (uralk. 1574–1577, 1578–1579, 1583–1591) veszélyt látott bennük és kegyetlenül üldözte is őket.⁵⁶ Számomra úgy tűnik, hogy nagyszabású és zavaros politikai céljai elérésében (előbb Dacia, majd a régi Bizánci Birodalom helyreállítása) Despot nem gondolt arra, hogy a románokat áttérítse a protestantizmusra.

Nem így az urachi-tübingeni értelmiségi kör. A családi hagyományt folytatva 1573-ban David Ungnad a bécsi udvar konstantinápolyi követeként arra kérte a tübingeni protestáns professzorokat, hogy küldjenek az Oszmán Birodalom fővárosába egy görögül tudó diákot, hogy azt prédikálni küldhesse a görögök közé. Martin Crusius Stephan Gerlachot küldte

⁵³ PIPPIDI, 2001, 156-158.¹

⁵⁴ Blesius jelentése Miksa, Habsburg uralkodónak: Hârlău, 1562. április 8. in *Călători străini* II, 132.

⁵⁵ PIPPIDI, 2001, 156.²

⁵⁶ Erről lásd: VIOLETA BARBU, *Contrareforma catolică în Moldova la jumătatea secolului al XVII-lea în Historia manet. Demény Lajos emlékkönyv*, 327–363.

1. **156-158.**
gondolatjellel
[csemi.judit]

2. **violeta**
Violeta nem
kiskapitális [transyl]

3. **violeta**
nem kiskapitális
[csemi.judit]

Ungnadhhoz Konstantinápolyba, akit még a pátriárka, II. Jeremiás is fogadott. E sikeren felbuzdulva Crusius 1574-ben levélben felvetette a protestáns és a görögkeleti egyház uniójának gondolatát II. Jeremiásnak. A pátriárka válasza nem volt elutasító, ezért a tübingeni teológusok gyorsan írtak még két levelet, melyekben immár komoly teológiai kérdéseket (keresztség, szentségek, szabad akarat, jócselekedetek, úrvacsora, hit általi üdvözülés, egyházi szertarás stb.) feszegettek. Ekkor azonban kitört a vita: Jeremiás a protestáns hitelvekkel nem értett egyet, mire 1580-ban Crusiusék is elhatárolódtak a pátriárka nézeteitől. Az egész ügynek semmi hatása nem volt sem a keleti egyházban, sem a protestánsok közt, hiába jelentették meg a tübingeni professzorok egy 440 oldalas vaskos kötetben az egész levelezést görögül és latinul is.⁵⁷

A fentiek alapján nagyon is úgy tűnik, hogy hiába volt meg minden akarat a nyugat-európai reformátorok részéről, és hiába fejtettek ki szokatlanul nagy propagandát a görögkeletiek megnyerése érdekében, kísérleteik rendre teljes kudarcba fulladtak. A reformáció csak katolikus vidékeken (a horvátoknál és szlovéneknél) nyert teret, ezzel szemben sem a görögöket, sem a szerbeket nem érintette meg. Speciális helyzet volt azonban kialakulóban az erdélyi románok között, ahol volt fogékonyság a reformáció tanai iránt.

⁵⁷ Dorothea WENDEBOURG, *Reformation und Orthodoxie. Der ökumenische Briefwechsel zwischen der Leitung der Württembergischen Kirche und Patriarch Jeremias II. von Konstantinopel in den Jahren 1573–1581*, Göttingen, 1986 (Forschungen zur Kirche- und Dogmengeschichte 37). Crusiusról legújabban magyarul lásd: KECSKEMÉTI Gábor, *Egy alig ismert 16. századi humanista: a körmöcbányai Paulus Rosa*, ItK, (111), 2007, 639–664; Uő. „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás:” *a magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Budapest, Universitas, 2007, (Irodalomtudomány és Kritika: Tanulmányok). Lásd még: RITOÓKNÉ-SZALAY Ágnes, *Kutak. Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Budapest, Balassi Kiadó, 2012, 327–344 (Humanizmus és Reformáció 43). A levelezés: *Acta et scripta theologorum Wirtembergensium et Patriarchae Constantinopolitani D. Hieronimae*, Wirttemberg, 1584.

A FELEKEZETÉPÍTÉS SIKEREI ÉS KUDARCAI

[no notes on this page]

[no notes on this page]

AZ ELSŐ LÉPÉSEK

Lacko logofet leveléből az derült ki, hogy 1534-ben a Magyar Királyság területén már a görögkeletiek közt is ismertek voltak Luther tanai. Azt is biztosan tudjuk, hogy 1544-ben Szebenben megjelent az első román nyelvű katekizmus, melyből azonban nem maradt fenn példány, habár a 1752 decemberében gróf Bánffy Dénes könyvtárában még megvolt.⁵⁸ Több adattal rendelkezünk viszont a könyv kiadójáról, Filip Moldoveanulról, alias Philippus Pictor mesterről. A szebeni számadáskönyvben 1521–1554 közötti időkből találunk róla bejegyzéseket. Feladata a Havasalfölddel folytatott levelezés és diplomáciai kapcsolatok koordinálása volt. Ez alapján bizton állíthatjuk, hogy tudott óslávul, románul, németül, talán latinul és magyarul is. 1544. július 16-án két forintot szavazott meg számára a szebeni városi tanács a román káté kinyomtatására. Az 1546-ban szintén általa kiadott ósláv nyelvű evangéliumfordításban (RMNy 66) Philipp Moldaveanin-nak írta nevét, ami arra utal, hogy moldvai származású volt. Fennmaradt szövegeinek vizsgálatából a román filológusok arra következtettek, hogy nem román, hanem moldvai szász lehetett.⁵⁹ Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a káté fogadtatásáról is van korabeli adatunk, mely mint cseppben a tenger, az egész román reformáció kettősségéről és ellentmondásosságáról árulkodik. 1546-ban Adalbert Wurmloch besztercei lelkész a következőket írta a boroszlói Johannes Hessnek: „A káté lefordított román nyelvre és kinyomtatott a görög-höz hasonló rác betűkkel Szebenben, mely város a mi erdélyi szászágunk fővárosa. Sokan a papok közül úgy fogadják a könyvecskét, mint valami szent dolgot, sokan azonban elvetik”.⁶⁰ Ez a levél is arról árulkodik, amiről Lacko logofet írt Gavriil atyának: a román papok egy része fogékony volt a reformáció tanaira, míg másrészüik ellenezte azt. Sőt a káténak akkora sikere volt, hogy 1556-ban a havasalföldi vajda, Pătrașcu cel Bun

⁵⁸ JAKÓ, 1976, 195-197. ³ ⁴

⁵⁹ Arnold HUTTMAN-Pavel BINDER, *Contribuții la biografia lui Filip Moldoveanul, primul tipograf român*, Limba și Literatură, XVI, 1968, 146–174; JAKÓ, 1976, 180–193; HERVAY Ferenc, *L'imprimerie du maître Philipp de Nagyszeben et les premiers livres en langue roumaine*, MKSz, (81), 1965/2, 119–127.

⁶⁰ Wurmloch levelét idézi JUHÁSZ, 1940, 35.

1. Phil - ipp

ha muszáj

elválasztani: Phi-lipp

[csemi.judit]

2. 60

pont-idézőjel-

lábjegyzet a sorrend

[transyl]

3. 195-197.

gondolatjellel

[csemi.judit]

4. Huttman-Pavel

gondolatjellel

[csemi.judit]

(uralk. 1554–1557) is megvásárolta.⁶¹ A reformáció korai elterjedésére Augustin Buneát szokták idézni, aki szerint 1541-ben Majláth István, volt erdélyi vajda (1502–1550) isztambuli fogságából azt írta feleségének, Nádasdy Annának, hogy Fogarasföldön kezdjék meg a románok reformációját. Ez azonban sajnos ismét csak durva hamisítása: Majláth Istvánnak mindössze egy olyan leveléről tudunk, melyet feleségének írt konstantinápolyi fogságából (1549. április 6., és nem 1541-ben), de ebben egy szó sincs a románok reformációjáról.⁶²

1552-ben ugyancsak Szebenben jelent meg egy szláv-román fordítása a négy evangéliumnak. Ezek után viszont a román nyelvű könyvek kiadása Szebenből áttevődött a másik fontos erdélyi szász városba, Brassóba. Itt adta ki Valentin Wagner (megh. 1557) 1544-ben görög nyelvű katekizmusát, melyet nyomban el is küldött a konstantinápolyi pátriárkának. Választ ő sem kapott természetesen. Melancthon egyébként értesült Wagner vállalkozásáról.⁶³ 1560-ban Coresi diakónus kiadásában, Johannes Benkner brassói főbíró patronálásával Brassóban megjelent az első olyan román káté, melynek a szövegét is ismerjük. A szóban forgó káté töredékét 1921-ben fedezte fel Andrei Birseanu egy Máramarosban előkerült kézíratos kódex kötetablájába kötve. A fennmaradt töredék egy rövid előszót, a Tízparancsolatot, a Miatyánkot, valamint a keresztelés és az úrvacsora summas ismertetését tartalmazza. A felfedezés óta sokan és sokat írtak már a kátéről, de néhány alapkérdést (ki volt a fordító és milyen forrást használt) a mai napig sem sikerült tisztázni. Azon hatások elemzésében, melyek a katekizmus létrejöttében szerepet játszhattak egész fantasztikus elképzelések születtek. Voltak, akik huszita hatást feltételeztek és olyanok is akadtak, akik nem tartották a reformáció termékének, azt állítván, hogy egy

1. hamisítása:

a helyes alak:

hamisítás [transyl]

2. játszhattak

játszhattak után

vesszőt kérek

szépen

[csemi.judit]

3. feltételeztek

feltételeztek után

vesszőt kérek

szépen

[csemi.judit]

4.

Binder-Huttmann,

gondolatjellel

[csemi.judit]

5.

Binder-Huttmann,

gondolatjellel

[csemi.judit]

6. fe-lelhető

csere és

elválasztás: fel-

lelhető [csemi.judit]

⁶¹ BINDER-HUTTMANN, 1969, 83.

⁶² Augustin BUNEA, *Stăpânii Țerii Oltului*, București, 1910, 38; Zenovie PĂCLIȘEANU, *Legăturile românilor ardeleni cu Reformațiunea*, Cultura Creștină, (I), 1911. nr. 17, 553–554; JUHÁSZ, 1940, 76; BINDER-HUTTMANN, 1969, 81. Binder Pál, aki minden fel-lelhető adatot összegyűjtött Majláth románokkal való kapcsolatáról, sem tud erről a levélről: Pavel BINDER, *Ștefan Mailat (circa 1502–1551), boier român și nobil transilvănean. Date despre românitatea lui*, Studii. Revista de istorie, 25, 1972/2, 301–309. MAJLÁTH Béla, *Oklevelek Maylád István történetéhez*, Történelmi Társ., 1892, 93.

⁶³ HOLL Béla, *Die erste Ausgabe der „kathesis“ Valentin Wagners (Kronstadt, 1544)*, MKSz., (78), 1962/4, 293–302.

szláv vagy görög nyelvű görögkeleti katekizmus átültetése.⁶⁴ Ilyennek 1560-ban még persze híre-hamva se volt. Teljesen légből kapott Ion G. Sbierának az az ötlete is, hogy Coresi kátéja Luther Kis Kátéjának a fordítása volna.⁶⁵ Legközelebb az igazsághoz Nicolae Sulica járt, aki azt állította, hogy a román káténak az úrvacsoráról és a könyörgésről szóló részei Batizi András *Keresztényi tudománról való rövid könyvecske* (Krakkó, 1550, Kolozsvár, 1555) című művének megfelelő részeivel szinte szó szerint egyeznek. Juhász István, Sulica nyomdokain járva párhuzamosan közölte a két káté szövegét, amiből egyértelműen kiderül, hogy a román a magyar szöveg fordítása.⁶⁶

Péter Katalin az RMNy első két kötetének anyagát elemezve jutott arra a következtetésre, hogy az 1570–1600 közötti korszak a korabeli Magyarország és Erdély minden népe számára igazi kulturális aranykor volt. A 16. század utolsó harmadában virágzott az anyanyelvi kultúra (természetesen nemcsak a magyar, hanem a többi magyarországi népeké is), a világi és népszerűítő munkák arányának növekedéséből pedig a kultúra nyitottabb voltára következtetett Péter Katalin. A 17. századtól azonban a műveltség elvilágiasodása megtorpant, és az anyanyelvű művek kiadása is csökkent. Ezt Péter Katalin a hanyatlás és az európai főáramlaktól való eltávolodás jeleként értelmezte.⁶⁷ Hasonló eredményre jutunk, ha az erdélyi román könyvtermést vizsgáljuk. 1560–1588 között tizenkét román nyelvű kiadvány jelent meg. Igaz, még ezzel sem jutott túlsúlyba az anyanyelvi könyvkiadás, hisz ugyanebben az időszakban Erdélyben tizenöt ósláv kiadvány is megjelent. 1588 után azonban egy fél évszázados szünet következett: 1635-ig sem Erdélyben, sem a román fejedelemségekben nem jelent meg egyetlenegy román nyelvű könyv sem. Az első román

1. 64
lábjegyzettel tapad a
ponthoz
[csemi.judit]

⁶⁴ A vonatkozó szakirodalmat lásd a kritikai kiadáshoz írt tanulmányban: MORARU, 1982, 21–61.

⁶⁵ Egy korábbi tanulmányomban még elfogadhatónak tartottam ezt a feltételezést, de azóta tüzetesebben összevetve Luther és Coresi szövegét meggyőződhettem, hogy néhány szö szerkezet egyezésén kívül (melyek szinte minden kátében azonosak) semmi hasonlóság sincs a két mű között. Vö. NAGY Levente, *Főúri és értelmiségi reformáció egy idegen példa alapján: az erdélyi román reformáció in Mezőváros, reformáció és irodalom (16–18. század)*, szerk. SZABÓ András, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2005, 113–123.

⁶⁶ Nicolae SULICA, *Catehismeale românești din 1544 (Sibiu) și 1559 (Brașov). Precizări în legătura cu izvoarele lor*, Anuarul liceului de băieți „Papiu Ilarian” din Târgu-Mureș, 1932–1935 (megj. 1936), 47–101; JUHÁSZ, 1940, 40–43.

⁶⁷ PÉTER, 1995, 77–97.

nyelvű nyomtatvány 1588 után, 1640-ben jelent meg Gyulafehérvárott (egy katekizmus), és ugyanabban az évben egy egyházi törvénygyűjtemény (práva) a havasalföldi Govora kolostorban. Kétségtelenül látványos visszaesés, melynek okait csak további kutatások révén lehet kideríteni.

Nagy kérdés az, hogy az első román nyelvű kiadványok mennyire voltak reformatori jellegűek. Az ósláv nyomtatványok nyilván semennyire. Érdekes azonban, hogy az 1562. évi ósláv evangéliumfordítás ugyanannak a Johannes Benknernek a költségén jelent meg, mint az 1560. évi román káté, mely rövid vázaltszerű pontokban valóban a protestáns tanításokat foglalta össze, óvatosan kerülve azonban minden konfrontációt a görögkeletiekkel. A lutheránus Benkner gesztusa arról árulkodik, hogy a reformáció nemcsak egyházmegújítási mozgalom, hanem egyben civilizatorikus aktus is volt. Az 1579-ben Gyulafehérvárott megjelent ósláv evangéliumfordítás kiadását Báthory Kristóf pénzelte. Ez már persze jobban magyarázható azzal, hogy a katolikus Báthoryak azért támogatták az ortodoxiát, mert ezzel a protestantizmus terjedését szerették volna visszaszorítani. Az 1580-ban megjelent szászsebesi ósláv liturgikus könyvet (*Sbornik*) Ghenadie görögkeleti püspök adatta ki. A többi ósláv kiadványból töredékek maradtak fenn, így nem lehet pontosan megállapítani, hogy ki támogatta azok kiadást, de a fentiek alapján bizton állíthatom, hogy nem a román fejedelemségek vajdái. Mindenesetre érdekes jelenség: miközben, ahogy alább is látni fogjuk, az erdélyi rendek és a fejedelem országgyűlési rendeletekkel akarja a román papokat arra kényszeríteni, hogy román nyelven végezzék a szertartást, és a káté alapján a legalapvetőbb ismereteket románul tanítsák a híveknek, zavartalanul folyik Erdély-szerte az ósláv nyelvű könyvek kiadása. De a román nyelvű kiadványok közül sem mindeniken érződött a reformáció hatása. Az 1570-es szertartáskönyv például „teljesen ortodox volt”, románul közölte ugyan a keleti szertartás rendjét, de semmi egyébben nem tért el attól.⁶⁸ Egy szóval nem minden, a 16. század végén kinyomtatott román könyv volt protestáns jellegű. Valószínűleg a korabeli írástudó román papok nagy részének fogalma sem volt arról, hogy ő most egy protestáns kiadványt vett kézbe, vagy sem. Csupán annyit látott, hogy az román, vagy ósláv nyelvű,

1. volt”,
vessző-idezőjel a
sorrend [transyl]

⁶⁸ Petre P. PANAITESCU, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, Editura Academiei RSR, 1965, 165.

ettől még a szertartást és tanításait szerintem nem alakította át gyökeresen. Az írástudatlan papok, márpedig ezekből nagyon is sok volt, számára meg teljesen mindegy volt, hogy a könyv román vagy ószláv nyelvű, hisz egyiket sem tudták elolvasni.

A legreformátusabb román nyomtatvány ebből a korszakból a Coresi diakónus kiadásában megjelent evangéliummagyarázat és agenda: *Tâlcuț evangheliilor* és *Molitevní* (Brassó, 1568–1569). A nyomtató személyén és a kiadás költségeit fedező Háportoni Forró Miklóson kívül szinte semmi biztosat nem tudunk róla.⁶⁹ A magyar szakirodalomban Juhász István foglalkozott legalaposabban a könyvvel. Szerinte a „román reformáció legnagyobb terméke ez a mű”. Szerzője az „erdélyi román reformáció első öntudatos misszionáriusa”, aki „a keleti egyház külsőséges vallásossága ellen fordul”,⁷⁰ komoly támadást intézve a pápa, a tudatlan és felelőtlen román pópák, a konstantinápolyi pátriárka, valamint a román népi vallásosság, a babonák, a halottkultusz és a démonhit ellen is. Ezért aztán Juhász értelmezésében e nyomtatványnak amolyan mártírsors jelöltetett ki a román kultúrtörténetben. „Mintha a román kultúrtörténet kizárta volna magából e reformátori könyvet! Még a különben oly szorgalmas román filológia sem méltatta kellő figyelemre e sorrend szerint negyedik [valójában ötödik] nyomtatott könyvet” – írja Juhász –, melyből szerinte csupán egyetlen hiányos példány maradt fenn.⁷¹ Kétségetlen tény, hogy a könyv csak 1998-ban jelent meg kritikai kiadásban, de ennek oka nem abban keresendő, hogy a művet erőteljes protestáns jellege miatt szándékosan mellőzték volna, hanem sokkal inkább abban, hogy a különböző román filológus-táborok közti vita épp e könyv miatt tört ki az 1950-es, 1960-as években. A műnek egyébként a 16–17. századi hatása egyáltalán nem lebecsülendő: eddig öt nyomtatott példányról és négy 17. századi másolatról van tudomásunk.

A *Tâlcuț*-ban valóban erőteljes kléruskritika nyilvánul meg. A szerző nemcsak a katolikusokat szidja előszeretettel, hanem a pópákat, sőt még a konstantinápolyi pátriárkát is. Az alábbi szöveg, melyben a szerző határozottan elkülöníti a világi és egyházi hatalmasságokat egy autokefáliára épülő egyházi szervezetben valóságos istenkáromlásnak minősülhetett:

⁶⁹ ION GHEȚIE, *Studiu introductiv* = CORESI, *Tâlcuț evangheliilor*, 11.

⁷⁰ JUHÁSZ, 1940, 53, 674.

⁷¹ JUHÁSZ, 1940, 49–50.

1. mű.
pont-idézőjel
[transyl]

2. misszionáriusa,
vessző-idézőjel
[transyl]

3. Kétségetlen
csere: Kétségtelen
[csemi.judit]

4. 49-50.
gondolatjellel
[csemi.judit]

„Ezeknek [a világi méltóságoknak] azt hagyta Isten, hogy uralkodjanak itt mirajtunk és hogy bírják a világot igazsággal, könyörülettel, igaz ítélettel, az egyházi embereknek azonban nem hagyott uralkodást, hogy mások képében uralkodjanak, hanem azt mondta nékik: aki köztetek nagy akar lenni, legyen szolgátok, és aki első akar lenni, legyen rabszolgátok. Mert aki az embernek többet tud szolgálni a tanítással, vagy más istentiszteleti szolgálattal, az lesz a nagyobb. Erősen vétkezett a római pápa – sőt félek, hogy ő volt az Antikrisztus –, amint a Szentírásból ismerjük, amikor az egész világ felé emelkedett, és a világ minden császárárt, királyát és uralkodóját a lába alá taposta. [...] De vétkezett a konstantinápolyi pátriárka is, amikor a pápával az uralomért és a nagyságért vitázott, vétkeznek most is a pápák, *pátriárkák, vladikák, püspökök, apátok*, akik az uralkodók és a nagyok képében *járnak*”,⁷²

A *Tálcu* szövegéből egyértelműen kiderül, hogy annak szerzője a reformációra áttért román pap volt, akit görögkeleti társai szidalmaznak:

„Ma a hamis pópák és szerzetesek az igazság ellenségei. Ők szidják és káromolják a mi tanításunk, mely ugyan nem a mienk, hanem magáé az Istené. Mikor nem hiszünk az ő törvényeikben és szabályaikban, és mikor kapzsiságukat szóvá tesszük, és azt mondjuk, hogy a sárácustával és sok más egyébbel csak becsapják a tudatlan népet – bizony mondom néktek –, mi nem beszélünk másból, csak a Szentírásból, és az alapján bizonyítunk mindent, amit mondunk. Ők meg azzal ijesztgetik a szegény községet, hogy csalók vagyunk és ördögök, azt mondván, hogy ne hallgassanak ránk. De hát testvéreim, kapzsiságukról ti magatok is meg tudtok győződni”.⁷³

A fentiek alapján bizton állíthatjuk, hogy az 1560-as évekre a reformáció annyira megérintette az erdélyi románokat, hogy képes volt feszültséget kelteni közöttük. Olyan pópák is voltak, akik teljesen elfogadták a reformáció tanait, és igyekeztek is híveik közt azt hirdetni. Ekkor érkezett nekünk látta az időt a központi hatalom is, hogy közbelépjen. Az 1566. november 30.–december 13. között tartott szebeni országgyűlés sokat idézett 17.

⁷² CORESI, *Tálcu evangheliilor*, 155 (lásd: JUHÁSZ, 1940, 59).

⁷³ CORESI, *Tálcu evangheliilor*, 167. A *Tálcu*-ról legújabban magyarul jómagam írtam: NAGY Levente, „*Aluvó oláhok ébresztése*”. Melius Juhász Péter egyik prédikációjának román és ruszin fordítása (megjelenés alatt).

1. *járnak*”.

pont-idézőjel-lábjegyzet a sorrend [transyl]

2. 73

Helyes sorrend: pont-idézőjel-lábjegyzet [transyl]

3. *ébresztése*”.

pont-idézőjel legyen a sorrend [transyl]

artikulusa azt rendelte el, hogy a bálványozás kiirtása végett Isten ígéjét szabadon, azaz saját nyelvén kell hirdetni minden erdélyi nemzet között. Ugyancsak ez a rendelkezés helyezte az erdélyi román papokat György szuperintendens fennhatósága alá. Akik ennek a rendelkezésnek nem akartak engedelmessé válni, azokat arra szólította fel az országgyűlés, hogy álljanak ki nyilvános vitára György püspökkel. Ha netán a vita után is visszautasítanák György püspök fennhatóságát, akkor fosztassanak meg papi tisztjeiktől. Ha valaki háborgatná azokat a papokat, akik elfogadták György püspököt, a háborgatókat hűtlenséggel kell megvádolni.⁷⁴ A szóban forgó György a reformált románok első ismert püspöke. Őt követte 1569-től Tordas Pál. A fejedelem igyekezett anyagilag is segíteni a reformációt elfogadó román papokat. Az 1569. június 24–25-i tordai országgyűlés kimondta, hogy minden házas ember egy kalangya búzát adjon a papnak. Érdekes, hogy ez a rendelkezés csak a reformációra áttért románokra volt érvényes.⁷⁵ Ugyanakkor a reformált román papok is kötelesek voltak évenként egy forintot fizetni püspöküknek, aki az 1571. évi marosvásárhelyi országgyűlés végzése szerint megpróbált ennél többet is beszédni tőlük.⁷⁶ Tordas igyekezett komolyan venni hivatalát. Brassóban például több

⁷⁴ Íme az eredeti szöveg: „A religió dolgából végeztetett volt, ez előtt is egyenlő akaratlan megtekintvén, hogy mindennek felette, minden keresztyének isteni dolgát keljen szemé előtt viselni, hogy ez előtt való articulusok tartása szerint, az evangelium praedikálása, semminemű nemzet között meg ne háboríttassék, és az isten tisztessége, nevedése meg ne bántassék, sőt inkább minden bálványozások, és isten ellen való káromlások közülök kitisztíttassanak, és megszűnjének, most is azért újabban végeztetett, hogy ez birodalomból minden nemzetség közül efféle bálványozások kitöröltsenek, és az istennek ígéje szabadon hirdettessék, kiváltképpen pedig az oláhok között, kiknek pásztori vakok lévén vakokat vezetnek, és ekképpen mind magokat, mind a szegény kösséget veszedelemre vitték. Azokhoz, kik az igazságnak engedni nem akarnak ő felsége parancsolja, hogy György püspökkel superintendenssel az bibliából megvetélkedjenek és az igazságnak értelmire menjenek, kik, ha úgy is az megértett igazságnak helyt nem adnának, eltávoztassanak, vagy oláh püspök, vagy papok, a vagy kalugerek lesznek, és mindenek csak az egy választott püspökhöz György superintendenshez, és az ő tőle választott papokhoz hallgassanak, akik pedig ezeket megháboríttanák hitlenségnek poenájával büntetessenek”. (EOE II, 326–327.)

⁷⁵ „Az oláhok az kik az istennek ígjét vötték, az prédikátoroknak kik az istennek ígjét igazán hirdetik között egy-egy kalangya búzát adjon minden házas ember”. (EOE, II, 365.)

⁷⁶ „Végeztetett ez is, hogy esztendeig az oláh pispék az oláh papokon többet ne vehessen többet egy forintná, de ha valamely nem akarna az pispéknek engedni, azt megbüntettesse, degradálja”. (EOE, II, 379.)

1. ember”.

csere: ”

[csemi.judit]

2. degradálja”.

csere: ”

[csemi.judit]

vizitációt is tartott, intve a bolgárszegi prédikátorokat és tanítókat, hogy az oktatásban és a liturgiában a román nyelvet használják. Az 1570. évi román zsoltárfordítást és szertartáskönyvet kifejezetten az ő kérésére készítette el Coresi. Mint már említettem, egyik sem volt kifejezetten reformatori jellegű mű, de Tordas az általa összehívott zsinaton (1570, Kolozsvár) a pópákat finoman arra kényszerítette, hogy egy forintért a zsoltárokat, 32 dénárért pedig a szertartáskönyvet vásárolják meg.⁷⁷

Teljesen a reformáció szellemében zajlott az 1569. októberi nagyenyedi zsinat, melynek végzései szerencsére fenn is maradtak. Juhász István szerint azonban a határozatokban „semmilyen jellegzetes református vonást nem látunk”.⁷⁸ Ez igaz is. Ami például a szertartás megreformálását és a sola scriptura elv alkalmazását illeti, olyan elnagyolt és homályos a zsinati határozat megfogalmazása, hogy valójában a szertartást végző papra bízta annak eldöntését, hogy mik is azok „az emberi szerzések”, melyek az „Isten ígéje kífül az keresztényi gyülekezetbe béhozattak”, és melyek „hátra hagyattassanak, az Őfelsége birodalmában”. Sőt a határozatok között van olyan is, amely akár rokonszenves is lehetett a pópáknak. Ilyen például a harmadik artikus, mely azt írja elő, hogy a papnak, ha felesége meghalt, szabad újravezényesedni, és közben egyházi hivatalát is megtarthatja. A többi rendelkezés egyszerűen az egyházi és kulturális fegyelmezés körébe tartozik: a pap köteles minden héten tanítani a „hűtnek ágait”, a Credót, a Miatyánkot és a könyörgéseket (imákat) a híveknek, akik ha nem járnak a szertartásokra, haláluk óráján „az pap ne comuicálja meg őket”. Két olyan rendelkezés lehetett a határozatok közt, mely esetleg kiverhette a biztosítékot a románok körében: az egyik az, hogy azok, akik csak rác nyelven hajlandók a szertartást végezni, ne lehessenek többé papok; valamint az, hogy „az megholt szenteknek és egyéb holtaknak liturgiát, avagy könyörgést ne tegyenek”.⁷⁹

⁷⁷ BINDER-HUTTMANN, 1969, 86-88.

⁷⁸ JUHÁSZ, 1940, 83.

⁷⁹ A zsinat határozatait közli: HURMUZAKI, XV/1, 638–639.

1. látunk”.

csere: ”.

[csemi.judit]

2. szerzések”.

vessző-idézőjel legyen a sorrend

[transyl]

3. béhozattak”.

vessző-idézőjel a

sorrend [transyl]

4. birodalmában”.

pont- idézőjel legyen

a sorrend [transyl]

5. ágait”.

vessző-idézőjel

[transyl]

6. őket”.

pont-idézőjel

[transyl]

7. tegyenek”.

pont-idézőjel-

lábjegyzet a sorrend

[transyl]

8. 86-88.

gondolatjellel

[csemi.judit]

9.

Binder-Huttmann,

gondolatjellel

[csemi.judit]

AZ ELLENÁLLÁS LEHETSÉGES OKAI

János Zsigmond uralkodása alatt kétségtelenül az volt a törekvés, hogy az egész erdélyi és magyarországi románságot a reformált egyház keretei közé szorítsák. A már sokat idézett 1566. évi tordai országgyűlési végzés is szigorú intézkedéseket tartalmazott erre nézvést. A későbbi országgyűlési végzések és fejedelmi rendeletek ezeket csak megerősítették.⁸⁰ Az ellenállás nem is maradt el. Szinte érthetetlen, hogy milyen vehemenciával fordult a román papság egy része György püspök ellen: „csúf és utálatos szavakkal, utálatos és különféle káromlásokkal nem szűnnek meg izgatni [György püspök ellen] a község és a többi papok botrányozására” – írta János Zsigmond a román papokhoz intézett körlevelében. Emellett „volnának sokan az oláh papok és kalugyerek közül, kik vakmerőségre vetvén magokat, az előbbi tévelygésnek és pápás setétségnek ellene nem akarnak mondani [...] és isteni dicséreteket nem akarnak a község értékére tulajdon oláh nyelven mívelni és szolgáltatni, de idegen rác nyelven.”⁸¹ Láttuk, hasonló szellemben írt a *Tálcul* szerzője is, aki szerint a görögkelti papok azt terjesztik a reformáltakról, hogy csalók és ördögök.

A fejedelmi valláspolitikai nem tudott más választ találni az elégedetlenségre, mint az erőszakot. Azért persze vallásüldözésről szó sincs. Hiába a fejedelmi rendeletek és az országgyűlési végzések, a szófogatlan román papok megbüntetéséről a korból semmilyen adat nem maradt fenn. Sőt, mint fentebb már említettem, hiába a harc a rác nyelv ellen, senkinek se fordult meg a fejében az, hogy az ósláv nyelvű könyvkiadást betiltsa.⁸² Mik lehettek ezen ellenállás okai? Megvallom, a rác nyelvhez való makacs

⁸⁰ Lásd János Zsigmond 1567. október 2., és nov. 11-i rendeleteit, valamint az 1568 tordai országgyűlés határozatait: HURMUZAKI, XV/1, 625–626; EOE II, 341.

⁸¹ HURMUZAKI, XV/1, 625–626.

⁸² „Akarván azért a mi országunknak végzése szerint ez féle szófogatlan oláh papokat mindenképpen arra kényszeríteni, hogy az Isten igéjét tisztán és igazán tulajdon oláh nyelven hirdessék”. (János Zsigmond rendelete a vármegyei főispánoknak: HURMUZAKI, XV/1, 626). „Felségödnék alázasoson jelentjük, sokan vannak az felségöd országába, kik az oláh pispeknék, melyet felségöd kegyelmességéből az pispekségnek tisztire választott, nem engednek, hanem az régi papoknak és azoknak tévelgésinek engedvén ellenek állnak, ötet az ő tisztibe elő nem bocsátják; könyörgünk felségödnék, hogy felségöd országával az előbbi végzése szerint az evangéliomnak kegyelmesen engedjen előmenetelt és ez ellen való vakmerő bátorkodókat büntesse meg”. (EOE II, 341.)

1. nyelven.

csere: ”.

[csemi.judit]

2. görögkelti

csere: görögkeleti

[csemi.judit]

3. nov.

csere: november

[csemi.judit]

4. 2.

csere: 2-i

[csemi.judit]

5. 1568

csere: 1568. évi

[csemi.judit]

6. 625-626.

gondolatjellel

[csemi.judit]

7. főispánoknak:

csere: főispánoknak

[csemi.judit]

8. hirdessék”.

pontot dobjuk

[csemi.judit]

9. meg”.

pontot dobjuk

[csemi.judit]

10. 341.)

csere:).

[csemi.judit]

ragaszkodás terén jómagam is csak találgatni tudok. Lehet, hogy csupán a titok iránti babonás tiszteletéről van szó, hisz az érthetetlen szent nyelven celebrált szertartást mindig valami titokzatosság lengi körül. Különben is, a görögkeletiségben a forma (a rítus pontos elvégzése) sokkal fontosabb volt, mint a tartalom (mit mond a pap). Íme erre egy jellemző adat. A 16–18. században óriási népszerűségnek örvendtek a különböző apokrif legendák fordításait tartalmazó népkönyvek. Egy 1580–1620 között keletkezett kéziratos kódexben (Codex Sturdzanus) található a *Szentanya pokoljárása* című legenda is (*Călătoria Maicii Domnului la iad*). Ebben a pokolleírásban azok a papok, akik a szentségek kiszolgálása közben a földre ejtették a Krisztus testét és vérét jelképező kenyert, vagy véletlenül földre loccsintották a bort, körmeiktől fogva felakasztva lógnak, és koponyáikból tűznyelvek csapdosnak ki.⁸³

Az is lehet, hogy a nyelvi ellenállás egy másik típusú logikusabb ellenállásnak a járulékos jele. Kétségtelen, hogy a reformáció megjelenése a román falvakban és a kezdetleges, de jól bevált román egyházszervezetben hihetetlenül nagy feszültségeket okozhatott. Elsősorban a papok státuszát változtatta meg gyökeresen. Gondoljuk csak meg, mit érezhetett az ortodox pápa, amikor látta, hogy a György püspököt elfogadó papok egy-egy kalangya búzát kapnak a híveiktől, ő meg semmit. Hát még mikor azt is megtudta, hogy György püspök annak a Száva vladikának a lámkeréki udvarházát kapta meg ajándékkul, aki 1570-ben azért bujdosott ki Erdélyből, mert nem akarta megtagadni keleti hitét, holott 1562-ben még János Zsigmond ajánlotta Szávát a hátszegi és karánsebesi román papoknak vladikául.⁸⁴

Az, hogy János Zsigmond minden román papot György püspök fennhatósága alá akart rendelni, nem csupán azt jelentette, hogy minden erdélyi románnak protestánssá kellett lenni, hanem azt is, hogy a havasalföldi érsekségtől független erdélyi román egyház alakulhatott volna meg. Azok a román papok, akik fogékonynak bizonyultak a reformációra, nyilván ezt a lehetőséget is felismerték. Az erdélyi románok egyfajta sajátos népi vallásosságban éltek, mely nélkülözött minden komolyabb egyházszerkezeti formát. Egyházzogilag ugyan a havasalföldi érsekség alá tartoztak, de püs-

⁸³ Codex Sturdzanus, ed. critică de Gheorghe CHIVU, București, Editura Academiei Române, 1993, 254.

⁸⁴ JUHÁSZ, 1940, 81.

pökeiket bármelyik keleti pátriárka felszentelhette. Így például a máramarosi Körtvélyesen 1391-ben alapított első román kolostor igumenje közvetlenül a bizánci pátriárka alá tartozott. A keleti egyházban szigorú szabály volt, hogy csak szerzetest lehet püspökké kinevezni. Ezért ha valaki püspök akart lenni, előbb szerzetessé kellett válnia. Viszont ahhoz, hogy valaki szerzetes lehessen, kolostorra volt szükség. Ezért aztán a vagyonosabb kenézek és vajdák Erdély-szerte lépten-nyomon kolostorokat alapítottak. Ha egy szerzetesnek sikerült felszenteltetnie magát valamelyik keleti érsekkel vagy pátriárkával, nyomban püspök lehetett, valóságos püspökség nélkül. A keleti püspököknek ugyanis, a katolikustól eltérően, Erdélyben és Magyarországon nem volt rendszeres jövedelme. Bevétele csak azokból a birtokokból volt, melyeket a kolostor alapításakor az alapítók felajánlottak. Mivel ezeket a kolostorokat főleg olyan kenézek és vajdák alapították, akik nem tartoztak a mágnások közé, ezért nem tudtak nagy birtokokat sem adományozni a kolostorok javára. Éppen ezért a keleti püspök jövedelmének nagy részét a papoktól szedett felszentelési, bérmarolaji, válóperi díjak tették ki. Nem csoda hát, ha a minél több bevétel reményében a püspök szinte mindenkit pappá szentelt, aki tudott valamivel fizetni. A sok üzletszerű papszentelés valóságos papi proletáriátus (Jancsó Benedek) kialakulását eredményezte, ami ellen minduntalan fellépett az országgyűlés és a fejedelem. Egy-egy faluban akár 5–10 pap is volt egyszerre. Ezt a ruszinok az *ahány patakocska, annyi papocska*, míg a románok az *ahány lonka, annyi kereszt* („câte lunci, atatea cruci”) közmondással fejezték ki.⁸⁵ A püspökök üzletelése nem szűnt meg azzal, hogy protestánssá lettek. Tordas, mint már említettem, az előírt egy forintnál többet szeretett volna beszédni papjaitól, amellet a Johannes Benkner költségén megjelent zsoltár- és szertartáskönyvvvel is a saját hasznára üzletelt, amikor azt kötelezően megvetette a zsinatra érkező papokkal. Nagyon érzékeny egyensúllyal rendelkező világ volt tehát ez, amibe nagyon kockázatos volt durván belenyúlni.

Mindehhez hozzájön még egy másik nagyon fontos elem: az ún. népi vallásosság. A görögkeleti vallást az intézményesített tételek mellett rengeteg, a kereszténység előtti korból megmaradt hiedelem, babona és szokás szövi át. A hivatalos egyház ezeket soha sem üldözte, hanem inkább

⁸⁵ JANCÓS, 1896, 566. ¹ SZTRIPISZKY-ALEXICS, 1911, 30–31, 42.

integrálta. Révész Imre, Juhász István és még utánuk sokan mások úgy vélték, hogy a román reformáció sikertelensége épp a babonákhoz való ragaszkodás miatt bukott meg.

Mindezt csak akkor érthetjük meg igazán, ha ismerjük a román népi hitéletet. Érdekes adalékkal szolgálnak erről a Horea-féle felkelés kivizsgálására küldött bizottság vezetőjének, Jankovits Antalnak a jelentései, melyeket Szirmay Antal gyűjtött össze *Horaianae seditionis historia* (1786) címmel. Jankovits a felkelés okait a román parasztok és nem utolsósorban a román papok tudatlanságában látta, akik azt hiszik, hogy minden elszenvedett sérelmet még itt a földön meg kell bosszulni, mert ha nem, akkor az a túlvilágon is állandó kötelezettsége marad az elhunytaknak. A románok hite szerint – írja Jankovits – az állami funkcionáriusnak adott esküt meg lehet szegni – főleg, ha az kényszer alatt született –, mert pópájuk *szelindarnak* nevezett könyörgése révén minden bűntől, sőt még a pokol kínjaitól is megszabadulhatnak.⁸⁶ A *sărindar*, vagy *sărăcusta* (a görög sarandari = negyven) az élőkért, vagy a halottakért tartott negyven egymást követő szertartásból áll. Ez alkalommal a pap és a hívek az élőkre áldást kérnek, a halottak számára pedig bűneik bocsánatát. A sărindart kérő átad egy névsort (pomelnic) a pópának, mely azok neveit tartalmazza, kikről meg kell emlékezni a negyven szertartás során. A sărindart kérő hívek természetesen kötelesek a bonyolult és hosszú szertartáshoz szükséges anyagokról (gyertya, bor, liszt, kalács, ostya, tömjén stb.) gondoskodni, és a papnak is fizetni. Negyvennapos folyamatos liturgia, valamint a hívek házainál és az elhunytak sírjainál celebrált szofisztikált szertartás után a hívek valóban úgy érezhették, hogy a névsorban szereplők életére áldás szállt, a halottak bűnei pedig megbocsátottak. A pap és a templom meg jókora bevételhez jutott.⁸⁷

Láttuk, hogy az enyedi zsinat épp az ilyen szertartásokat akarta megtiltani. A már említett *Tâlcu* is kemény hangon szidta az embereket becsapó, sărăcustákat celebráló román pópákat. Íme még egy idézet ennek érzékeltetésére:

⁸⁶ Szirmay gyűjteménye kiadva: *Izvoarele răscoalei lui Horea*. Seria B/II, (Izvoare narative), red. Ștefan Păscu, Editura Academiei RSR, București, 1983, 60–83.

⁸⁷ A sărindar leírása már az 1652-ben a havaselvi Tergovistyén (Târgoviște) kiadott egyházi és jogi szabálygyűjteményben (pravila) megtalálható. A kiadvány sajtó alá rendezője egy bizonyos Daniil Panonianul volt, aki a neve alapján magyar származású lehetett. A szöveg modern kiadása: *Îndreptarea legii*. A sărindarról szóló rész: 764–769.

„Egyesek azt mondják, hogy a halottak megjelennek az embereknek, és bemennek házaikba, segítséget kérnek tőlük, valamint arra kérik őket, hogy a szerzetesekkel és a pópákkal sárácustát [ez ugyanaz mint a sárindar] és egyéb csálásokat csináltassanak. Mert az ördögök csak azért mondják, hogy ennek és ennek az embernek a lelkei, hogy a tudatlanokat becsapják.”⁸⁸

E szertartások ellen intézett támadással a reformátorok mindenki érdekeit sértették. A hívek, akiknek hitét nincs jogunk megkérdőjelezni, komolyan azt gondolhatták, hogy ha nem végeztethetnek serindárt, rájuk és halottaikra is kárhozát és romlás vár; a pap ugyanakkor meg jókora bevételtől esett el. A román ortodox hitélet tehát nem csupán megvetendő „merő superstitio”, hanem egy jól működő üzleti rendszer is volt, mely ösztönös ellenállással reagált a status quo fenntartása ellen irányuló mindennemű beavatkozásra.

E feszültségeket leghamarabb Báthory István ismerte fel. Nem sokkal trónra lépése után, 1571. október 5-én kelt oklevelében a Moldvából elmenekült Eftimie szerzetesnek megengedte, hogy Erdélyben szabadon hirdesse az igét a görög rítus szerint. Miután az ipeki pátriárka püspökké szentelte Eftimiét, Báthory is jóváhagyta azt (1572. augusztus 3-i oklevél). Azt is megengedte, hogy Eftimie az őt megillető püspöki jövedelmeket beszedje az ő (értsd görögkeleti) hitén lévő papoktól.⁸⁹ A román történetészek általában úgy értékelik Báthory rendelkezéseit, hogy a protestantizmus elleni harc miatt támogatta a görögkeleti ortodoxiát.⁹⁰ Első pillantásra kétségtelenül logikus magyarázatnak tűnik, főleg ha még azt is hozzátesszük, hogy Báthory Kristóf, mint már említettem, egyenesen egy ószláv nyelvű evangélium kiadását támogatta. Szerintem azonban nem a protestantizmus elleni harc volt a legfőbb mozgatóerő Báthory döntésében, hanem elsősorban az, hogy így akarta csökkenteni a reformáció iránt fogékony és az azt zsigerből elutasító román közösségek közti feszültséget. Rájött, hogy a János Zsigmond által megkezdett út – az összes erdélyi románt egy protestáns püspök fennhatósága alá kényszeríteni – veszélyes szakadékok felé vezet. Ezért két román egyházat hozott létre Erdélyben: egyrészt megmaradt a – jobb szó híján nevezzük így – reformált román püspök, másrészt

1. 88

A sorrend pont-idézőjel-lábjegyzetszám
[transyl]

2. superstitio,
vessző-idézőjel a sorrend [transyl]

⁸⁸ CORESI, *Tâlcu evangheliilor*, 168.

⁸⁹ Báthory két oklevelét közli: HURMUZAKI, XV/1, 647–648, 653.

⁹⁰ Lásd: DUMITRAN, 2004, 118–121 bőszéges irodalommal.

pedig azok a románok is kaptak egy püspököt, akik nem akartak áttérni a reformációra. Sőt ez utóbbiak esetében még azt a reformot is bevezette, hogy a papok maguk közül szabadon választhassanak püspököt, aki csak a választás után mehetett valamely görögkeleti érsekhez felszenteltetni magát.⁹¹ Ez kétségkívül hatalmas szervezeti újítás volt, hisz mint már említettem, a püspöki székhely elnyerése a görögkeleti világban csupán attól függött, hogy ki tudott többet fizetni a pátriárkának a felszentelésért.

Megmaradt ugyanakkor Erdélyben a reformált román püspökség is. 1577-ben a tordai országgyűlés a következőkről intézkedett: „miért, hogy az oláh kösség közül is vadnak sokan, kiket az Úristen megvilágosítván, az görög professiótúl elszakadtak, és az istennek igijét tulajdon nyelveken hallgatják, kiknek ezelőtt való superintendensek megholt, végeztük hogy ők is válasszanak közülök igaz értelmű való tudós és igaz személt, hogy az igaz Istennek igijének hirdetése közöttök is meg ne szűnjék, hanem mehessen elő”.⁹² Tudjuk, hogy a megválasztott püspök Tordas Mihály volt, aki fia, vagy unokaöccse lehetett a már említett Tordas Pálnak. Mihály leginkább azzal írta be nevét a román irodalomtörténetbe, hogy részt vett a Szászvárosi Ószövetség (*Palia*, 1582) fordításában. A *Palia* Mózes két első könyvének a román fordítását tartalmazza. A fordítók forrásként Hel-tai Gáspár 1551-ben kiadott magyar Ószövetségét használták. A könyv Geszthy Ferenc dévai kapitány költségén jelent meg. A szlavóniai származású Geszthy, korábban pápai lovaskapitány, majd veszprémi főkapitány volt. Ország-h Borbálával való házassága révén később megkapta Diósgyőr várát. Erdélybe 1581-ban érkezett meg, és nyomban Déva várának parancsnoka lett. Anyai ágon távoli rokona volt Báthory Zsigmond fejedelemnek is.⁹³ Hogy Erdélybe érkezése után miért volt egyik első teendője saját költségén megjelentetni egy román részleges Ószövetség-fordítást, az számomra rejtély. Főleg ha figyelembe vesszük, hogy a kortársak (főleg Szamosközy)

⁹¹ Ezt az 1579. tordai országgyűlés törvénybe is iktatta: EOE, III, 144.

⁹² EOE III, 118.

⁹³ BETHLEN Farkas, *Erdély története* III, ford. BODOR András, ellenőrizte GALÁNTAI Erzsébet–KASZA Péter–KRUPPA Tamás, jegyz. KRUPPA Tamás, Enciklopédia Kiadó–Erdélyi Múzeum-Egyesület, Budapest–Kolozsvár, 2004, 128; PÁLFFY Géza, *A veszprémi végvár fő- és vicekapitányainak életrajzi adatai (16–17. század)*, in *Veszprém a török korban*, szerk. TÓTH G. PÉTER, Veszprém, 1998, 140 (Veszprém megyei konferenciák 9). Geszthy Ferenc életrajzi adatait legújabbban Ács Pál gyűjtötte össze: *Régi magyar költők tára* XVI/11, s. a. r. Ács Pál, Akadémiai–Osiris, Budapest, 1999, 430–431.

1. 92

pont-idézőjel-
lábjegyzet legyen a
sorrend [transyl]

2. Péter,

Péter: nem
kiskapitális [transyl]

szerint Geszthy megrögzött tudomány- és kultúraellenes volt. A Padovában tanult erdélyi értelmiségiek elleni kampányban is fontos szerepet vállalt Báthory Zsigmond idejében. Nem kizárt, hogy a *Palia* megjelentetése mögött valójában maga Báthory Zsigmond állt, akit az előző meg is említ. Ez azonban azt jelenti, hogy a katolikus Báthoryak éppúgy támogatták a román nyelvű kiadványok megjelentetését, mint a lutheránus szász patríciusok, vagy a protestáns magyar nemesek.

MIHÁLY VAJDA ÉS AZ ERDÉLYI ROMÁN REFORMÁCIÓ

Az erdélyi román egyháznak a fent említett kettőssége (reformáltak és görögkeletiek) a fejedelemségi Erdélyben mindvégig megmaradt. Mint azt az alábbiakban is látni fogjuk, a románok sokszor a saját javukra tudták kihasználni ezt a helyzetet. Mihály vajda erdélyi uralkodásának idején azonban gyökeres változás állott be az erdélyi román papság helyzetében: egy csapásra politikai tényezőkké váltak. Azt a komolyabb román történészek is elismerik, hogy Mihály vajda nem akarta Erdélyt román vajdasággá tenni. Az ország társadalmi és politikai berendezését megtartotta, és a hivatalos ügyek intézésébe sem vezette be sem a román, sem az ósláv nyelvet, habár próbálkozott vele.⁹⁴ Valláspolitikájának megítélése azonban nemcsak a román, hanem magyar történetírásban sem egyértelmű. A legtöbb román kutató szereti Mihályt az Erdélyi Román Érsekség (mitropolia) megalapítójának látni, aki felszabadította az ortodox román papokat a jobbágysorból, birtokadományokkal látta el a gyulafehérvári román érsekséget, és kíméletlenül üldözte a kálvinista és unitárius eretnekeket.⁹⁵ A józanabb

⁹⁴ Az 1600. júliusi gyulafehérvári országgyűlésen a következő határozat született ez ügyben: „Esenek ilyen dolgok is, hogy némely atyánkfiaiak nagyságod levelit hozták, melyek közül ki ráczúl, ki oláhúl volt írva, ki miatt az nagyságod parancsolatját és akaratját belőle meg nem érthették. Végeztük azért, hogy afféle leveleket az nemességnek vagy magyarúl, vagy deákúl irjanak; a ki afféle oláh vagy rácz nyelven irt levéllel az nemesség között járna, afféle embereket megfogassanak és az levéllel együtt ő nagyságának fogva hozzák”. (EOE IV, 526.) Vö. МАККАЙ, 1989, 105.

⁹⁵ Pompiliu TEODOR, *Politica ecleziastică a lui Mihai Viteazul în Transilvania*, *Revista Istorică*, seria nouă 4, 1993/5–6, 473–489.

történészek ugyanakkor arra hívják fel a figyelmet, hogy nehezen bizonyítható az erdélyi román érsekség alapítása és hogy miközben Mihály lelkesen támogatta az erdélyi görög rítusú románokat, azt híresztelte magáról, hogy kész áttérni a katolikus vallásra.⁹⁶ De a magyar történészek is néha szögesen ellentmondanak egymásnak. Barta Gábor a háromkötetes *Erdély történetében* azt írja, hogy Mihály erdélyi uralkodása idején „a görögkeleti vallást a bevett felekezetek közé emelték (a kálvinizmust és az unitarizmust kizárták), a pópákat kiemelték a jobbágysorból”. Ezzel szemben Miskolczy Ambrus a következőket írja: „Mihály vajda a diétát *nem próbálta rávenni a görögkeleti ortodox vallás bevett felekezetté nyilvánítására*, de olyannyira pártolta saját egyházát, hogy az a katolikus ellenreformáció szándékait is keresztezte. Ugyanakkor ő maga a katolikus templomba is eljárt, ami a görögkeleti ortodoxoknak nem tetszhetett, és a különböző szövetséges felek már csak az unitáriusok kifosztásában érthettek egyet”.⁹⁷ (*Kiemelés N. L.*) Valószínűleg Miskolczy Ambrus jár közelebb az igazsághoz. Mihály igazi machiavellista uralkodóként hatalma megtartása érdekében manipulálta az erdélyi felekezeteket. Az uralkodása alatt tartott országgyűlési végzések között nem találunk olyant, mely recepta religióvá nyilvánította volna a görögkeleti vallást. Az 1600. júliusi országgyűlés csupán az alábbiakról rendelkezett az „oláh papok” ügyében: „az mi nézi nagyságodnak második kívánságát, hogy az az oláh papok személyit senki község közzé való szolgálatra ne kényszeríthetné, ebben is nagyságod kívánságát megböcsüllöttük és végeztük, hogy az oláh papok minden efféle szolgálattal, minden helyeken, személyekben immunisok [mentesek] legyenek”.⁹⁸ Ezt azonban nehéz jobbágyfelszabadításnak nevezni. Csupán annyi kedvezményt kaptak, hogy nem lehet őket a község (falu, város) szolgálatára kötelezni. Hogy ez a valóságban mit takart, azt nehéz lenne megmondani, de hogy nem nemesi szabadságot, az egészen biztos.

Az országgyűlések határozataiból és a kortársak feljegyzéseiből az derül ki, hogy Mihály vajda a román papokat elsősorban politikai céljainak el-

1. jobbágysorból.
pont-idézőjel legyen
a sorrend [transyl]

2. (**Kiemelés**
pont-idézőjel-
lábjegyzet legyen a
sorrend [transyl]

3. **98**
pont-idézőjel-
lábjegyzet legyen a
sorrend [transyl]

⁹⁶ DUMITRAN, 2004, 130–131. A legjobb összefoglaló Mihály erdélyi valláspolitikájáról még mindig az, amit Panaitescu írt 1936-ban. Újabb kiadása: P. P. PANAITESCU, *Mihai Viteazul*, ed. de Cristian Antim BOBICESCU, pref. Șerban PAPACOSTEA, Corint, București, 2002, 172–176.

⁹⁷ *Erdély története I*, főszerk. KÖPECZI Béla, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988, 529–530; MISKOLCZY, 2005, 72.

⁹⁸ EOE IV, 528.

érése érdekében használta fel. Egy részük kémkedett a vajdának, másrészt pedig különböző kóborló és portyázó csapatokba verődött szegényekhez csatlakozva, nagy lelkesedéssel vett részt, az általános zűrzavart kihasználva, a magyar nemesség kifosztásában. Naprágyi Demeter Erdély katolikus püspöke, akinek nem lett volna oka haragudni Mihály vajdára, hisz kancellárává nevezte ki, ezt írta 1602-ben Rudolf császárnak: „megtörtént ugyanis néhányszor, hogy az áhítat mezébe öltözve kalugyerek voltak a monostorban Moldvából és Havasalföldéből; ezek azután mindent, ami Gyulafehérvárott a fejedelem udvarában történt, kikémlelve és titokban megtudva, tervekkel és újdonságokkal megrakodva mentek vissza övéikhez. És Mihály vajda is az a ravasz ember, ki a fejedelem titkainak kicsikarására egész igyekvését ráfordította, az áhítat köpenye alatt eme csalárd gondolattal emelte a monostort”.⁹⁹ Giorgio Basta, császári hadvezér 1600. január 18-án Szászszőlősen kelt levelében azt írta Székely Mihálynak, hogy Mihály vajda szétküldte papjait Erdélyben a román lakta határ menti falvakba, ami őt aggodalommal tölti el.¹⁰⁰

Nem csoda hát, ha Mihály vajda halála után két országgyűlés is foglalkozott a román papokkal. Teljesen megtiltották számukra az erdélyi határ átlépését mindkét irányba. Emellett elrendelték az összes erdélyi román szerzetes összeírását, valamint azon papok megbüntetését, aki részt vettek a Mihály vajda idején történt zavargásokban és fosztogatásokban:

„Miérthogy a mostani romlásunk és veszedelmünk a két Oláhországból lett; végeztük, hogy ezután tisztessége, feje és jószága vesztese alatt soha senki a két Oláhországba fejedelem és ország hire nélkül szolgálni ki ne meheszen; ha ki elmenne, fejét és jószágát elveszessze. Oláh pap is a két Oláhországból soha ide bé ne jöhessen. A kalugyerek pedig az országból minden helyekről teljességgel proscriptusok legyenek; ha ki találta, hogy bejött, vagy bójó contra edictum regni [az ország rendelkezés ellenére], tehát megfogják és megfosszák minden helyeken. [...] Az oláh papok kik támasztók és égetők voltak ez országban, meg ne maradhassanak, hanem az ispánok és királybírák hozzájuk nyúlhassanak és törvény szerint megbüntettessék őket, ha pedig afféle oláh pap kárt tett, az articulus tartása szerint vegyenek az ispánok satisfactiót rajta”.¹⁰¹

⁹⁹ Idézi JUHÁSZ, 1940, 125–126.

¹⁰⁰ HURMUZAKI, XII, 626.

¹⁰¹ EOE IV, 556, 583.

1. Giorgio

pont-idézőjel-
lábjegyzet legyen a
sorrend [transyl]

2. rajta”.

pont-idézőjel-
lábjegyzet legyen a
sorrend [transyl]

Fél évszázad múltán Bethlen Farkas históriájában már így értékelte az eseményeket:

„Az erdélyi oláhok ugyanis, velük született lustaságuk miatt igen szűkös és szegényes javakkal rendelkeztek, ezért legtöbbjük az otthoni nyomort tolvajlással, útonállással, fosztogatással igyekezett enyhíteni. Most pedig, hogy az oláh kormányzat pártfogolta álnokságukat, a háború kimenetele pedig növelte vakmerőségüket, azt remélték, hogy bármit tesznek, az büntetlen és megtorlatlan marad. Így tehát ez alkalomból annál kegyetlenebbül garázdálkodtak. [...] Beszélték, hogy Mihály már betörése előtt az egész erdélyi oláh népet, a görögökből kölcsönzött szóval kalugyereknek nevezett papjai titkos munkálkodása révén csöndben a nemesség üldözésére és legyilkolására buzdította, hogy ne csak ő törjön nyílt sisakkal az erdélyi nemesség elpusztítására, hanem mások is, mégpedig titkon végrehajtott orgyilkosságok révén.”¹⁰²

Mintha csak a százötven évvel későbbi Horea-felkelés idején (1784) felháborodott és megrémült nemesek által írt beszámolókat olvasnánk. „A román pópa, mint a paraszti tömegek agitátora” toposzt tehát, mely nagy karriert fog befutni a Horea-felkelés, és főleg az 1848–49. évi események után, Mihály vajdának köszönhetjük.

MONDD, TE KIT VÁLASZTANÁL?

A 16. század végi zűrzavaros időszakban a román reformált egyház visszahúzódott ugyan, de nem tűnt el teljesen. Rákóczi Zsigmond fejedelem Belényesen 1608. január 15-én kelt okleveléből arról értesülünk, hogy a vajdafilvi (Bihar megye) Mihály prédikátor önként és szabad akaratából lemondott a szakadár görög tévelygésről, és az ortodox (értsd kálvinista) hitre tért. Az oklevél azt is elrendeli, hogy Mihály pap ugyanazokkal a jogokkal és kiváltságokkal rendelkezik, mint bármelyik kálvinista ma-

¹⁰² BETHLEN Farkas, *Erdély története V*, ford. KASZA Péter, jegyz. KRUPPA Tamás, szerk. JANKOVICS József, Enciklopédia Kiadó, Budapest, 2010, 192–192.

gyar paptársa. Egyúttal azt is megengedi a fejedelem, hogy a Vajdafalva környéki román papok püspököt választhassanak maguk közül.¹⁰³ Sajnos arról nem tudunk, hogy ez a püspökválasztás meg is történt. 1614. február 17-én Szebenben Bethlen Gábor kiváltságlevelet állít ki a Bihar, Belső-Szolnok és Kraszna megyékben lakó azon román papok részére, akik a „görögök tévelygéséről, amelyhez előzőleg tartoztak, a Szentlélek kegyelme és igazgatása által lemondtak”. Az oklevélből az is kiderül, hogy az átalált román papok nem alakítottak külön román reformált püspökséget, hanem a magyar református egyház jurisdictiója alá helyezték magukat.¹⁰⁴

Ezzel párhuzamosan működött tovább természetesen az erdélyi görögkeleti egyház is. Spiridon püspököt még Báthory István nevezte ki az élére. Pontosan nem tudjuk mikor, de Spiridon ügyesen manőverezhetett, mert 1605-ben Bocskai, 1607-ben Rákóczi Zsigmond, majd 1608-ban Báthory Gábor is megerősítette hivatalában. Báthory Gábor nevéhez kapcsolódik az a rendelet, mely a 17. században végig meghatározta a román papok helyzetét. 1609. június 9-én kelt oklevelében Báthory teljesen felszabadította a román papokat a jobbágyság alól: szabad költözködési jogot biztosított számukra, és minden jobbágyszolgáltatás alól felmentette őket, kivéve a hagyomány által szentesített azon szokást, hogy a román papok a földesuraknak meghatározott időben ajándékokat adjanak. Báthory rendeletét a 17. század folyamán az összes erdélyi fejedelem megerősítette. Ez volt hát az igazi jobbágyszabadítás, nem az, amit Mihály vajda tett.

Az, hogy Erdélyben a románok számára gyakorlatilag két egyház (egy reformált és egy görögkeleti) létezett, érdekes társadalmi mobilitást biztosított a hívek számára. Ennek érzékeltetésére íme egy példa. Simion Ștefânt, akiről alább majd részletesebben is szólok, 1643. október 10-i oklevelben nevezte ki I. Rákóczi György az erdélyi románok püspökévé, román szóhasználatban vladikájává. Az oklevél szerint Simion Ștefan joghatósága alá a Fehér, Kraszna, Közép- és Belső Szolnok, Doboka, Kolozs, Torda és Küküllő vármegyék, valamint a kővári, barcasági és beszercei körzetek, a székely és szász székek esperességei tartoztak, kivéve az alamori,

1. lemondtak”.
pont-idézőjel legyen
a sorrend [transyl]

¹⁰³ Rákóczi oklevelét közli Timotei CIPARIU: Archivu pentru filologia si istoria, 1870, XXXI. sz. 609–610.

¹⁰⁴ Bethlen oklevelét idézi JUHÁSZ, 1940, 139. Kiadva: Mihai GEORGIȚĂ, *Biserica românească din comitatul Bihor și calvinismul în prima jumătate a secolului al XVII-lea, Crisia* (XL), 2010, 239–240.

szászvárosi, hátszegi, illyei, körösi és fogarasi román esperességeket, mivel ez utóbbiak közvetlenül a magyar kálvinista püspök alá tartoztak. Az okmányban nem neveztetnek meg külön a Bihar és Hunyad megyei, valamint a Lugos, Karánsebes környéki román esperességek, minden bizonnyal azért, mert azok már régtől fogva a magyar püspök alá tartoztak. Ráadásul a Bihar megyei románok a magyarországi „ortodox”, azaz kálvinista püspöktől „kötelesek dependálni”, ahogy egy korabeli okiratban áll.¹⁰⁵ Mindez azt jelentette, hogy a román vladika joghatósága alól kivont, vagy onnan önként távozó román gyülekezetek, esperességek teljes mértékben áttértek a kálvinista hitre, intézményi szempontból legalábbis. Számos adat van arról, hogy a román gyülekezetek ebből a helyzetből úgy próbáltak meg előnyt kovácsolni maguknak, hogy ide-oda vándoroltak: ha valamiért megorroltak a vladikára, nyomban a magyar püspök és a fejedelem joghatósága alá helyezték magukat, ha pedig a vladikának sikerült szert tennie tekintélyre a fejedelem előtt, akkor meg ő kérte vissza a hűtlen gyülekezetek feletti joghatóságát. Ez az egyik oka annak, hogy nagyon nehéz megállapítani azt, hogy a reformáció mennyire terjedt el a románok közt, hisz a gyülekezet, ahogy az érdeke kívánta, hol kálvinistának, hol görögkeletinek mondta magát. Emellett még a görögkeleti püspök is igyekezett visszacsábítani a kálvinistává lett románokat. Simion Ștefan kinevezése jó példa erre: a húsz esperességből tizenegyet kapott meg, és csak kilenc maradt Geleji Katona István magyar kálvinista püspök fennhatósága alatt. Geleji viszont tisztában volt a román gyülekezetek mobilitásával, ezért szigorúan meghagyta Simion Ștefannak, hogy „azokat, kik a románok közül egyházi férfiak, vagy világiak – a szentlélek sugalmazására felveszik az ortodox [azaz kálvinista] hitet és magukat alávetik az ortodox püspöknek, nem fogja semmi módon háborgatni, s nem is fog kísérletet tenni a nép között ellenük való cselszövésre, és ilyent a többi papnak sem enged meg”¹⁰⁶

Az erdélyi románoknak tehát a reformáció lehetőséget adott arra, hogy a vallás leple alatt részesévé váljanak Erdély politikai életének. A gyülekezetek ide-oda vándorlása azt mutatja, hogy nem voltak teljesen kiszolgáltatva a hatalomnak: azzal, hogy oda álltak, ahol számukra előnyösebb volt,

1. „ortodox”,
vessző-idézőjel
legyen a sorrend
[transyl]

2. dependálni”,
vessző-idézőjel
legyen a sorrend
[transyl]

3. meg”.
pont-idézőjel-
lábjegyzet legyen a
sorrend [transyl]

¹⁰⁵ Minderről lásd: JUHÁSZ, 1940, 156–157. Az oklevelvel közölve uo. 246–251.

¹⁰⁶ A Simion Ștefannak adott fejedelmi kondíciók 10. pontja, lásd: JUHÁSZ, 1940, 156.

ők maguk is szabhattak feltételeket a felettük hatalmat gyakorlóknak, legyen az a vladika, a fejedelem, vagy a magyar szuperintendens. Külön érdemes kiemelni azt, hogy a központi hatalom nem kényszerítette a görögkeleti gyülekezeteket arra, hogy elismerjék a magyar kálvinista püspök joghatóságát. Láttuk, hogy Simion Ștefan a húsz erdélyi román esperességből tizenegyet kapott meg 1643 októberében. Csak kilenc maradt Gelejinékhöz, és csupán három a román vladikához. Ez is azt bizonyítja, hogy a központi hatalom részéről nem volt semmi erőszak arra nézvést, hogy a román esperességek a magyar kálvinista püspök jursdictiója alá adják magukat. Sőt úgy tűnik, hogy ezt a situációt épp a román esperesek igyekeztek manipulálni. Geleji számol be a következő esetről:

„Azonban vagy három esperesek a Mezőségről valók, kiknek Csulai [Csulai György ekkor I. Rákóczi György udvari papja volt] uram nagyságotoktól levelet szerzett, de én hozzám nem is jöttek, nem hogy reversalist [kötelezvényt] adtak volna, elől állnak és azt mondák, hogy ők az vladika mellől el nem állnak. Én mondtam, miképpen cselekedhetitek azt, holott immár urunktól, őnagyságtól levelek vagyon oly conditio alatt, többi között, hogy ti is a magyar püspöktől hallgattok; ők mondának, hogy a levelet visszaadják, és vissza is adák az asztalra téven előmbe. Én mondtam: *magamra nézve én semmi ellent nem tartok benn, mert én erővel senkit közületek magamhoz nem vonszok*, de a mi kegyelmes urunk felől nem felelek, ha az őnagysága levelét visszaadjátok, holott kezeteiket őnagyságának beadtátok. Azután Csulai uramék is beérkezvén, ismét vissza vevék, s most is náluk vagyon, de énnekem reversalist nem adtak. A fogarasföldiek is azt mondák, hogy ők nem szakadtak el az oláh vladikától, amikor magokat nagyságod protectiója alá adták, mert őket az oláhok közel vernék agyon. Szabad, nagyságod vélek mit cselekszik, de ők most is arra magokat nem kötelezik [...]. Az én alattam lévő, kiknek levelek nálam vagyon, effélel mondani nem mertek, a szívek mint álljon, Isten s a magok lelke tudja”.¹⁰⁷ (Kiemelés N. L.)

¹⁰⁷ Geleji levele a fejedelemnek, Gyulafehérvár, 1643. márc. 4.: Erdélyi Protestáns Közlöny, 1881, 6.

1. jursdictiója
a helyes alak:
jursdictiója
[transyl]

2. márc.
március
[csemi.judit]

Próbáljuk meg rekonstruálni Geleji levele alapján, hogy mi is történhetett. Három mezőségi román pap Csulai révén esperesi kinevezést szerzett a fejedelemtől. A kinevezés bizonyos kondíciókat tartalmazott, többek között azt, hogy a magyar kálvinista püspök joghatósága alá fognak tartozni. Azt vállalták tehát, hogy valóban román kálvinista esperesek lesznek. Geleji püspöknél azonban már nem voltak hajlandók aláírni azt, hogy a magyar püspök alá adják magukat és hogy valóban betartják a kinevezésükben rögzített feltételeket. Hogy szavaiknak nagyobb nyomatékot adjanak, még a kinevezésüket is visszaadták. Ezek után Geleji nem élt vissza püspöki tekintélyével, és nem folyamodott erőszakhoz, hanem tudomásul vette a helyzetet. Arra viszont felhívta a román esperesek figyelmét, hogy a fejedelem már nem biztos, hogy ilyen engedékeny lesz. Ezek után az esperesek, az időközben megérkező Csulai hatására visszavették a kinevezési okmányukat, de Geleji számára a kötelezvényt nem írták alá. Az történt tehát, hogy a román papok a fejedelemnek megígérték, hogy a kálvinista magyar püspök alá adják magukat (azaz valóban egyesülnek a reformátusokkal); de miután megkapták kinevezésüket, ezt mégsem tették meg, hanem továbbra is a görögkeleti vladika joghatósága alatt maradtak. Geleji leveléből az is világos, hogy nem csupán egyedi esettel van dolgunk, hisz a fogarasföldi román esperesek is ugyanezt a taktikát követték. Nagyon úgy néz ki, hogy a román papok egyszerűen becsapták a központi hatalmat: a papi, vagy az esperesi tisztség könnyebb elnyerése érdekében azt ígérték, hogy valóban kálvinistává lesznek, de miután megkapták a kinevezésüket, már eszük ágában se volt a magyar kálvinista püspök jurisdiction alá adni magukat.

De hogy még tovább fokozzuk a helyzetet: nemcsak hogy Geleji, de még a fejedelem sem folyamodott erőszakhoz az ilyen esetekben. Íme egy példa erre. Az 1647. május 21-én Fogarasban kiállított fejedelmi oklevélben a következőket olvashatjuk:

„Noha annak előtte való időkben is Fogarasföldre s azon lakó oláh papok, ez erdélyországi oláh püspök inspectioja alá nem voltak subjectusok [nem voltak a felügyelete alatt], és azoktól dependentiájok nem is volt [nem is függtek tőle], mégis Bethlen Gábor Genadius György nevű oláh püspöknek hűséges magaviselését és érdemességét tapasztalván, conferálta [megadta] volt külön annuentionális [beleegyezéses] levéllel ez helyre való inspectiót is, úgy mint

1. **juris**
a helyes alak:
jurisdiction [transyl]

azonáltal, hogy az fogarasföldi espereseknek állatásában és visitátiojokban s egyéb igazgatásokban is fogarasi tisztviselőkkel, egyértelemből, s consensuokból is procedállion [tevékenykedjen].”

Ezt a helyzetet Rákóczi sem akarta megbolygatni, ezért a berivoji István pópát főesperessé nevezte ki anélkül, hogy egyúttal a kálvinista magyar püspök alá helyezte volna:

„Nem akarván azért mind az helynek szabadságára [utalás arra, hogy Fogarasföld az Erdélyi fejedelemségen belül is különleges státusszal bírt], s mind egyéb respectusokra [tiszteletek], mostan más püspökség alá őket rendelni, praeficiáltunk [tiszttségébe behelyeztük] Berivojon lakó István papot főesperesnek az egész fogarasföldi papoknak, úgy hogy itt való tisztviselőinkkel egy értelemből fogarasföldi espereseket, papokat és egyéb rendeket visitálhasson, törvényeket az helynek régi usussa [szokása] és az ország törvénye, constitutiója [alkotmánya] szerint szolgáltatthasson.”¹⁰⁸

Kétségtelen tény, hogy Geleji például megpróbálta feleleveníteni a János Zsigmond-i hagyományokat, és tett lépéseket az irányba, hogy a román vladikát a magyar püspököknek rendeljék alá. 1640. szeptember 22-én össze is állított egy feltételtervezetet a kinevezendő román püspök számára, melynek utolsó pontjában ez áll: „hogy az orthodoxus [kálvinista] magyar püspöktől függjön [a román vladika], egyből-másból tőle értsen, s ezeken kívül is ha mi oly illetlen dolognak és abususnak [visszaélésnek] tétele felől megintetik, megfogadja.”¹⁰⁹ Az ekkori két püspökjelölt (Milovitius és Ilie Iorest, róluk alább részletesebben is szólok) közül az utóbbi nyerte el a püspöki széket. Sajnos Iorest kinevezési okmánya nem maradt fenn, ezért nem tudjuk, hogy Geleji javaslata bekerült abba, vagy sem. Rendelkezésünkre áll viszont a Iorest után következő vladika, Simion Ștefan kinevezési okmánya, melyben – ahogy már fentebb említettem – szó sincs arról, hogy a vladikának a kálvinista magyar püspöktől kellene függnie, hisz épp a kinevezés szentesítette a román esperességek felosztását a magyar püspök és a román vladika között. Simion Ștefan csupán annyiban függött

¹⁰⁸ Rákóczi oklevelét közli: LUPAȘ, 1940, 235–236.

¹⁰⁹ Örvös, 1859, 218.

a kálvinista püspöktől, hogy ha az évenként megtartott zsinatokon „valami különösen nehéz dolog fordulna elé vallásos ügyekben, akkor kötelességének fogja tartani tanácskozni erről espereseivel és a főtisztelendő ortodox (kálvinista) magyar püspökkel, kinek úgy a jelenben, mint a jövőben elfogadja felülvizsgálatát”¹¹⁰ Egyszóval a magyar püspök csak akkor szólhatott bele a román püspök által összehívott zsinat ügyeibe, ha ott netán olyan vitás teológiai kérdések merültek fel, amiben nem tudtak a résztvevők egyezségre jutni. Nem tudunk ilyen esetről, tehát a román vladika felügyelete alatt lévő gyülekezetek a magyar püspöktől teljesen háborítatlanul működtek.

Van viszont adat arról, hogy a román vladika zaklatta a kálvinista román gyülekezeteket azért, hogy saját joghatósága alá kényszerítse őket. A Kükküllő vármegyei Karácsonyfalván lakó János pap „tizenegy falubeli oláh eklézsiának esperese” azzal fordult a fejedelemhez, hogy „az vladika gyakorta megháborgatná tisztében, elszagatván egymástól az falukat, az régi szokás ellen”. Ezért I. Rákóczi György 1648. június 27-i oklevelében a „vladika illetlen háborgatása s mind pedig mások ellen kegyelmes” oltalmába és gondviselésébe vette, meghagyva egyúttal, hogy János esperes „minden dologban az magyar ortodoxus püspöktől hallgasson és értsen”. Nem csoda hát, ha a Simion Ștefannak adott kondíciókban kifejezetten előírták a vladikának, hogy ne uszítsa azon román papok ellen, akik elfogadták a magyar kálvinista püspök joghatóságát.

A KONDÍCIÓK: MEGALÁZÁS, VAGY TÁRSADALMI FEGYELMEZÉS⁴

Úgy vélem, a fentiek alapján ki lehet jelteni, hogy sem az erdélyi fejedelem, sem kálvinista püspöke nem törekedett arra, hogy az erdélyi és magyarországi román egyház belső struktúrájába durván beleavatkozzon. Az egyetlen, amivel valamilyen mértékben szabályozni szerették volna a görögkeletiségben megmaradó románok hitéletét, azok a papi, esperesi és püspöki kinevezések alkalmával előírt kondíciók voltak. Ez a gyakorlat

¹¹⁰ A kinevezés latin szövegét lásd: JUHÁSZ, 1940, 246–251. Magyar fordítása: JANCsó, 1896, 531.

1. 110

pont-idezőjel-
lábjegyzet legyen a
sorrend [transyl]

2. ellen”.

pont-lábjegyzet
legyen a sorrend
[transyl]
pont-idezőjel
legyen a sorrend
[transyl]

3. értsen”.

pont-idezőjel
legyen a sorrend
[transyl]

4. FEGYELMEZÉS

kérdőjelet kérek
szépen a végére
[csemi.judit]

Bethlen Gábor idejében honosodott meg. Az első kondíciós listát Keserői Dajka János (1580–1633) püspök állította össze, de ezeket a kondíciókat Geleji igen gyengének és kevésnek találta. A román történészek ezekben a kondíciókban az erdélyi románok borzalmas megaláztatását és az ortodoxia teljes felszámolását célzó durva támadást látnak. Még Ana Dumitran is, aki a leginkább eltávolodott a mártiológikus román reformációértelmezésektől, a kálvinista szuperintendensek „intoleráns doktrínáiról” beszél.¹¹¹ A háromkötetes *Erdély történetére* késői replikaként megjelent szintén háromkötetes román *Erdély történetében*, Ovidiu Ghitta szintén a régi jó hagyományt folytatva tendenciózusan félreértelmezi a Geleji-féle kondíciókat: „Még ugyanabban a hónapban programjának végső célját is bevallootta a szuperintendens: a románok vallását alapjaiban (in fundamentalibus) meg kell változtatni” –

írja Ghitta. Íme a szóban forgó Geleji-levél eredeti szövege:

„Olyat [román püspökjelöltet] kegyelmes uram nem találhatni, aki religióját in fundamentalibus változtassa; ez is arra semmiképpen nem mehet [Geleji püspökjelöltje, Milovitius], mert úgy ötet excommunicálná a patriarcha, a vladikaságra felszenteltetni nem engedné, az oláhság is be nem venné, sőt ha közijek kimenne, ki tudja mi esnék rajta, és így semmit sem efficiálhatna [használhatna]. Minekünk kegyelmes uram, úgy tetszik, hogy elég ennyire venni elsöben, ha ezeket a superstitiókat a vak községgel elhagyathatnók, azonban az Úristen ökök jobban világosítván, idővel többre is vehetnők; főképpen hogyha scholában tanulván gyermekik, a deákságban valamit épülnének, mert egyszersmind mindent elhagyni velek nehéz, sőt lehetetlen, mint az egyéb nemzetségeknek megtéréseknek példájok bizonyítják.”¹¹²

Nos, én nem tudom másképp értelmezni ezt a szöveget, mint ahogy Geleji épp arról igyekezett meggyőzni a fejedelmet, hogy egyelőre teljesen lehetetlen a románok vallását alapjaiban megváltoztatni. Erre csak azután

¹¹¹ METEȘ, 1935, 202; CARTOJAN, 1980, 159, 180-183; PĂCURARIU, 2006, 59; DUMITRAN, 2004, 138.

¹¹² OVIDIU GHITTA, *Biserica ortodoxă din Transilvania. Secolul al XVI-lea – a doua jumătate a secolului al XVII-lea în Istoria Transilvaniei II*, coord. Ioan-Aurel POP–Thomas NÄGLER–MAGYARI András, Cluj-Napoca, Institutul Cultural Român–Centrul de Studii din Transilvania, 2005, 274. Geleji 1640. szeptember 24-i levele a fejedelemnek (Örtvös, 1859, 214–215).

1. írja
folyamatosan, az
előző sorban
folytatódik
[csemi.judit]

2. 180-183;
gondolatjellel
[csemi.judit]

lenne lehetőség, ha a műveltség annyira elterjedne a románok között, hogy elhagynák a reformátorok szemében pusztá babonának minősülő szokásait. Ghitta értelmezése már csak azért is sántít, mert Geleji a szóban forgó levelet a megüresedett püspöki szék betöltésére született tervezgetések közepette írta. Két jelölt jöhetett ekkor szóba: Ilie Iorest, akit a moldvai vajda, Vasile Lupu (uralk. 1634–1653), valamint Milovitius, akit Geleji és a havasalföldi vajda, Matei Basarab (uralk. 1632–1654) támogatott. A két jelölt közül egyik sem volt erdélyi: Iorest moldvai, Milovitius pedig macedóniai származású havasalföldi szerzetes volt. Elég furcsa lett volna, ha Gelejiék úgy gondolták volna, hogy épp a moldvai és a havasalföldi szerzetesek lennének a reformáció zászlóvivői, és az erdélyi románok vallásának alapjaiban való megreformálását épp őrájuk bízták volna. Ebben az esetben a püspökválasztás nem teológiai (megreformálni az erdélyi románokat), hanem politikai érvek mentén történt. Hiába támogatta Milovitius még Geleji is, Rákóczi választása, Vasile Lupu lobbizásának következtében, Ilie Iorestre esett (minderről később még részletesen szólok.)

Ha tüzetesen megvizsgáljuk a Geleji által összeállított kondíciókat, akkor azt láthatjuk, hogy azok csupán egy ponton avatkoztak be durván a románok hitéletébe. Ez pedig az a népi vallásosságból eredő szokásrendszer, melyről a szerindár és szerekusza kapcsán már szóltam. Íme néhány ilyen tilalom:

„hogy a keresztséget a Krisztus szerzésének együgyű formája szerint szolgál-tassa ki: gyertyázást, olajozást és egyéb pápistai toldalékokat letévén; [...] a₂ templombéli misélést, füstölést, csengetést, és egyéb aféle pápistáktól mar-adott babonázást elhagyassa; [...] a megholt szenteket penig, és a szent angya-lokat ne imádják; [...] a halottakat keresztényi együgyű formán temettese, énekszóval, prédikálással; gyertyázás, tömjénezés és egyéb babonás ceremó-nia nélkül, [...] útiköltséget, eledelt, és egyéb egyet mást a koporsókba tétetni ne engedjen, [...] a cintermekben halottjok temetsége [teteme] felett való gyer-tyaégetést, vajdagatást [jajgatást], a megholtakkal való beszélgetést, és komon-dorozást [sic!] a balgatag községgel elhagyassa; [...] a képek és az útfeléken fel-állított keresztek előtt való letérdeplést, feszengést, és azoknak ölegetéseket, csókolgatásokat az papok által a községtől megtíltsa; a péntek megülését az országban szerén szerte az oláhsággal elhagyassa”¹¹³

¹¹³ Geleji 1640. szeptember 22-i levele a fejedelemnek: Örvös, 1859, 216–217.

1. tilalom:
sorkizártan
[csemi.judit]

2. [...] a
sor végi a
[csemi.judit]

3. mar-
elv.: ma-radott
[csemi.judit]

4. elhagyassa”.
pont-idézőjel-
lábjegyzet legyen a
sorrend [transyl]

Ne felejtjük el azonban, hogy mindezek csak Geleji javaslatok voltak, melyek a hivatalos kinevezési okmányba már sokkal szelídebb formában kerültek be. Így például a már említett 1643. évi Simion Ștefannak adott kondíciókban az áll, hogy a szenteket ugyan nem szabad imádni, de tisztelni igen. Épp ezért nem kötelezi arra a kinevezendő román püspököt, hogy a templomokból a festményeket és szobrokat eltávolítsa: „megadja a szenteknek is az illő tiszteletet [...]”; a keresztet s a templombeli egyéb képeket nem fogja imádatlással illetni, hanem csupán mint egyházi ékességeket tekintve az Úr emlékeztetére”. A babonás szertartásokat nem részletezi a kinevezési okmány, és csak a temetkezés esetében tiltja azokat (a pöntekről, az útszéli keresztokról, a keresztelőlőhöz fűződő babonákról), nem ejt szót: „a halottak eltemetésénél a szertartásokat a keresztényeknél elfogadott szokás szerint szóval, s ahol szükségesnek mutatkozik, szent énekekkel fogja kísérni, de a vénasszonyi babonásokat nem helyesli, nem tanítja és meg nem engedi, hogy mások helyeseljék és tanítsák.”¹¹⁴

A helyzet azonban az, hogy ezeket a szokásokat a görögkeleti egyház sem támogatta. Az is igaz viszont, hogy expressis verbis soha nem is tiltotta. Az 1652-ben Havasalföldön nyomtatásban is megjelent román nyelvű egyházi szokásrend és törvénygyűjtemény (pravila) szerint a halál után a lélek még két napig a Földön marad. A bűnös lélek főleg a régi testbe vágyik vissza, ezért a ravatal, majd később a sír körül bolyong. A „megjavult” lélek viszont azokat a szent helyeket keresi fel, ahol az ő üdvösségéért imádkoznak (például templom, kolostor). A harmadik nap egy angyal felviszi a lelkeket Isten elé, aki kijelöli a helyüket: az igazakét a mennyben, a bűnösökét a pokolban.¹¹⁵ Ennyi volt az egyház hivatalos álláspontja a halotról. A temetkezési szokások nagy része azonban a néphit alapján ment végbe. Így például az egész Balkán-félsziget folklórában nagyon elterjedt volt az a hit, hogy a halott lelkének kilenc, vagy más esetekben tizenkét vámon kell átjutni ahhoz, hogy a túlvilágra érjen. A vámnál a halott ember lelke számot ad az életében elkövetett tetteiről. Ez alapján dől el, hogy az ördögök, vagy az angyalok kapják-e meg a lelkét. Ha az egyház mindezt hivatalosan nem is hirdette, azt azért megengedte, hogy ezt a hiedelemrendszert a templomfestészetben megjelenítsék. Se szeri, se száma azoknak

1. emlékeztetére”.
pönt-idézőjel legyen
a sorrend [transyl]

2. tanítsák.”
csere: ”.
[csemi.judit]

¹¹⁴ JUHÁSZ, 1940, 248; JANCÓS, 1896, 531.

¹¹⁵ *Indreptarea legii*, 581.

az ábrázolásoknak, melyeken az angyal és az ördög egy-egy pergament tart a kezében, melyre a halott bűnei és jócselekedetei vannak felírva. Mindegyik igyekszik megszerezni a halott ember lelkét. Persze a halott is segíthet magán, például úgy, hogy lefizeti az ördögököt.¹¹⁶ Ezért tettek pénzt a halott kezébe a temetéskor.

Az 1652. évi pravila még a románok körében nagyon erős vámpírhízet is babonának és csupán ördögi csalárdságnak minősítette azt állítva, hogy vámpírok nincsenek. (A bonyolult temetkezési szokások nagy részét épp azért végezték, hogy a halott ne válhasson vámpírrá.) Azt persze már előírta a pravila, hogy ha netán valaki vámpírt látott volna, akkor gyorsan a paphoz forduljon segítségért, mert vámpírok ugyan nincsenek, de az ördög képes úgy megzavarni az emberek elméjét, hogy azok azt hiszik, hogy valóban élőhalottat látnak. Ha ez történik, akkor a pap végezzen paraklisztát (szertartás, mely során a Szűzanya, vagy valamely szent segítségét kéri); mondjon az ördögre átkot (molitvát) a sír felett, és szentelt vízzel locsolja azt meg; a hívek meg ajánljanak fel pománát (adományt), mely során az egybegyűlteknél dióval kevert cukros főtt búzából készült süteményt osztanak szét.¹¹⁷ A pravila ugyan arról nem ír, hogy e külön szolgáltatások mennyibe kerültek, de a pópák biztosan nem ingyen végezték. A fentiek alapján nyilvánvaló a görögkeleti ortodoxia és a protestantizmus közti különbség is. Abban egyetértés volt, hogy az ördög létezik, a különbség abban állt, hogy miképp lehet ellene harcolni. Egyik oldalon Luther legendássá vált gesztusa (az ördög ellen elég egy szellentés, vagy elég hozzá vágni a tintatartót, máris elkotródik); a másik oldalon egy bonyolult hiedelem- és szokásrendszer, mely a hívek számára megnyugvást, a papok számára pedig keresetkiegészítést eredményezett.

Nos, a babonákat leszámítva a Geleji-féle kondíciók semmi olyat nem tartalmaztak, ami a görög-katolikus egyházi gyakorlat, és szervezeti forma teljes felforgatására irányult volna. Idézem tovább Geleji javaslatait: a leendő püspök

¹¹⁶ Cosmina-Maria BERINDEI, *Imaginarul eschatologic în iconografia românească*, Editra Fundației pentru Studii Europene, Cluj-Napoca, 2008.

¹¹⁷ *Îndreptarea legii*, 353–354, 894–895.

„egy jó oláh scholát erigáljon [állítson fel]; [...] az idegen nyelven való birbitelést az alatta leendő papokkal elhagyassa, hanem minden isteni szolgálatot velek a paraszt község előtt magok nyelvén, azaz oláhul tétessen; [...] a mankókra való támaszkodást az oláhokkal elhagyassa, hanem mindenütt a beszerikában [templomban] ülésezéseket csináltasson”. A Simion Ștefannak adott kondíciók közt meg ilyeneket találunk: „az úrvacsorát [...] hasonlóképpen Krisztus rendelése szerint ossza ki borral és kenyérrel [...], ki fogja átkozni és közöszíteni az egyházból és a hívők seregéből az istentelen életű embereket és a nyilvános gonosztevőket [...] és nem fogja őket az istentiszteletre engedni; [...] az espereket konzisztóriumának közös szavazatával fogja megválasztani és nem is vesztegettetni meg magát pénzzel, hogy valakit hivatalából kivessen, és nem is enged senkit kivettetni.”¹¹⁸

A konfesszionalizáció hívei (Heinz Schilling, Jörg Deventer, Ute Lotz-Heumann stb.) úgy a reformációnak, mint a katolikus megújulásnak egyik legfontosabb jellegzetességét a társadalmi fegyelmezésben látják, melyet az egyház és az állam karöltve végzett el. Geleji kondíciói ennek a társadalmi fegyelmezésnek a remek példái. Márpedig, ha ez így van, akkor az erdélyi református fejedelmek és püspökök tették meg az első lépést afelé, hogy az erdélyi rendi társadalom peremére szorult románságot valamilyen módon integrálják. A fentiekből az is világosan kiderül, hogy felekezeti építési buzgalmukban az erdélyi reformátorok igyekeztek kerülni az erőszakot és a vallásüldözést. (Legalábbis a románság tekintetében, a szombatosok és unitáriusok esetében, azért már más a helyzet.) Ez persze nem jelenti azt, hogy korukat megelőzve, valamiféle modern szekularizált vallási tolerancia hívei lettek volna. Azt viszont igen, hogy a görög-keletiekkel szembeni magatartásukat nagymértékben meghatározta az irénizmus eszmerendszere.

¹¹⁸ JUHÁSZ, 1940, 248-249; JANCÓ, 1896, 530-531.

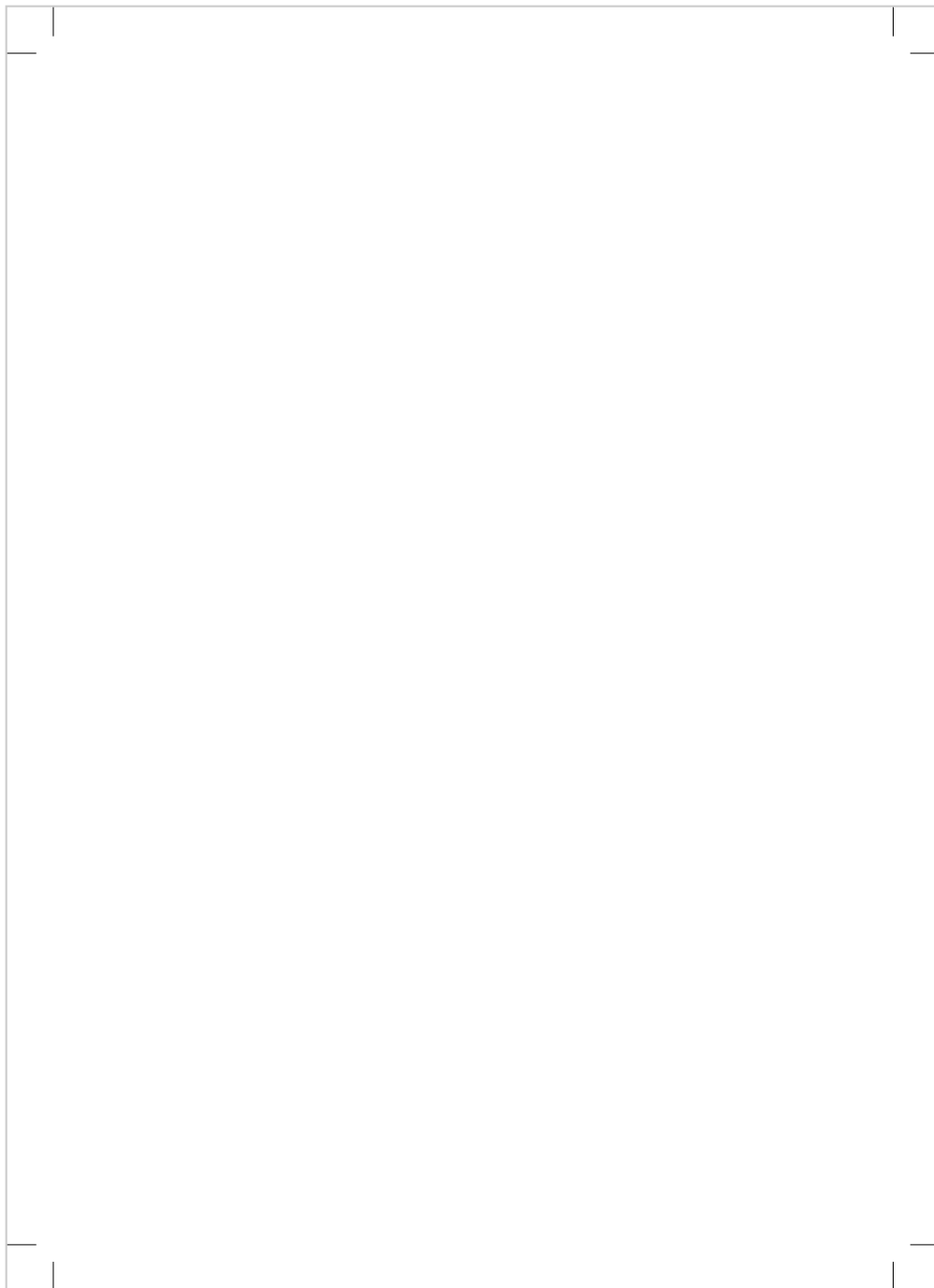
1. csináltasson”.
pont-idézőjel a
sorrend [transyl]

2. kivettetni.”
csere: ”.
[csemi.judit]

3. a
görög-keletiekkel
egybe [csemi.judit]

4. 530-531.
gondolatjellel
[csemi.judit]

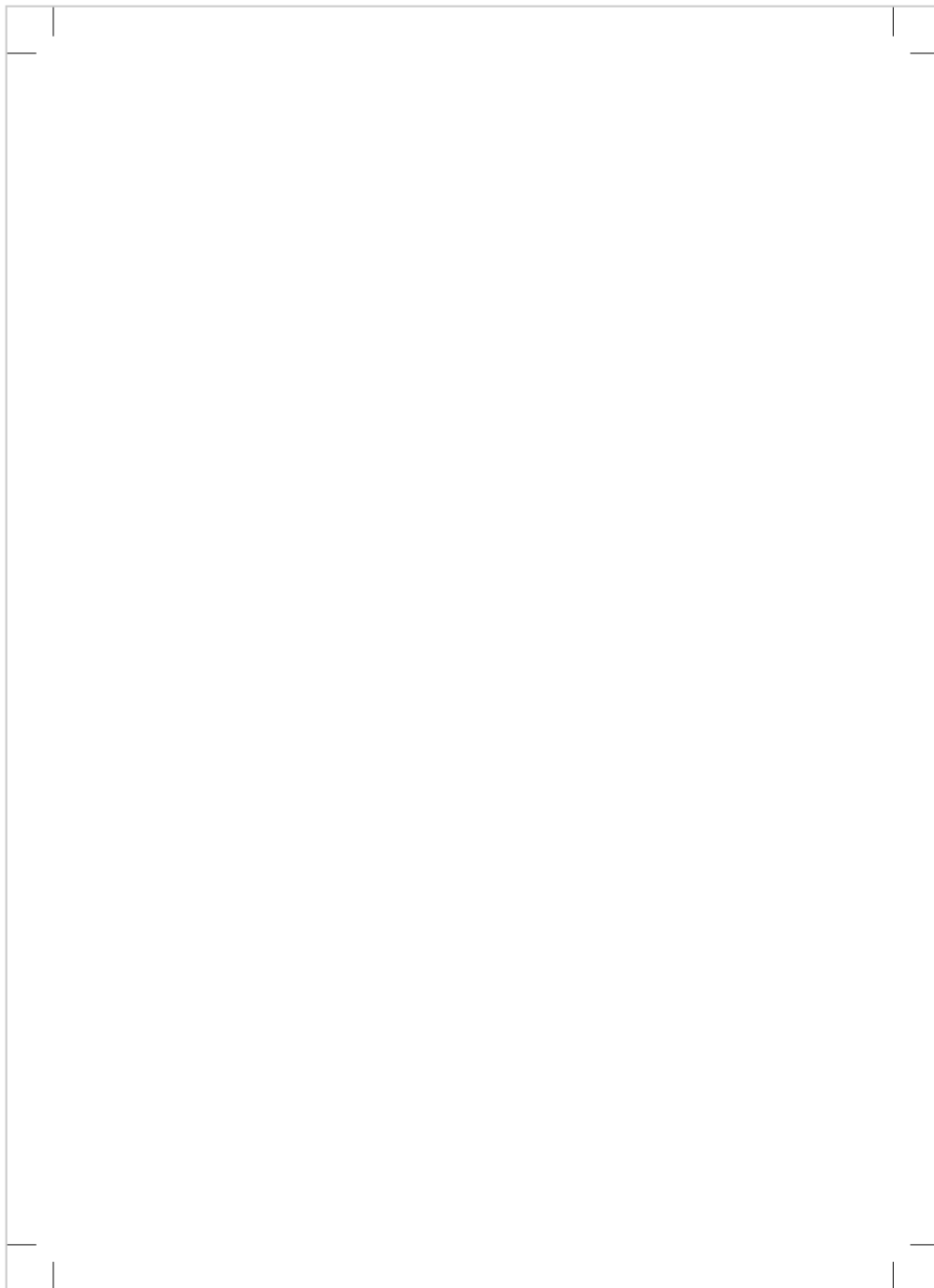
5. 248-249;
gondolatjellel
[csemi.judit]

[no notes on this page]

A ROMÁN REFORMÁCIÓ ÉS AZ IRÉNIZMUS

[no notes on this page]

[no notes on this page]

Az európai irénikus mozgalom fénykora 1606–1620 közé tehető. Az irénikusok a melanchtoni hagyományt folytatva, a keresztény egyház ősi egységének visszaállítása érdekében megpróbáltak néhány olyan alapelvet lefektetni, melyet minden keresztény elfogadhat. Mivel valójában egy egyház van – hirdették –, ezért felesleges a különböző felekezetek közötti vita. Krisztus egyházába mindenki beletartozik, aki elfogadja az üdvösséghez szükséges hitcikkelyeket vagy hitágazatokat. Ez utóbbiakat két részre osztották: közönséges hitágazatokra (*articuli catholici*), valamint teológiai hitágazatokra (*articuli theologici*). Az üdvösség eléréséhez elég csak a közönséges hitágazatokat ismerni, azaz hinni a keresztre feszített Jézusban, megtartani az isteni törvényt, valamint ismerni a Tízparancsolatot, az Apostoli Hitvallást, a Miatyánkot és a sakramentumokról szóló tanítást. Emellett nyilván el kell még fogadni a Szentírás feltétlen tekintélyét. Ezek voltak az irénikus szerzők szerint azok a fundamentáliák, melyeket mindenkinek ismerni és megtartani kell az üdvösség eléréséhez. A többi kérdés, amin a különböző felekezetek vitatkoznak, valójában lényegtelen (még az úrvacsoratan is) részletkérdés.¹¹⁹

Az irénikus eszmék és gondolatok szintézisaként írta meg David Pareus az *Irenicum sive de unione et synodo evangelicorum concilianda liber votibus*, Heidelberg, 1614 című művét. Pareus magyarországi és erdélyi kapcsolatait Heltai János már kimerítően feldolgozta.¹²⁰ Tudjuk például, hogy az *Irenicumot* Bethlen Gábornak is megküldte Pareus. A fejedelem ezt írta a könyvről: „a vele együtt küldött *Irenicumot* éjjel-nappal kezemben forgatván, a kegyelmed tudományát és mélységes ítéletit nem lehet nem kedvelnem és szeretnem benne.” Keserűi Dajka János, aki az első kondíciós listát összeállította a román papok számára, Pareus tanítványa volt. Keserűi Dajka Erdélybe való visszatérése után is levelezett a heidelbergi professzorral.¹²¹ A következő fejezetekben arra keresem majd a választ, hogy vajon milyen mértékben határozta meg az irénikus gondolkodás az erdélyi fejedelmek és püspökök hozzáállását a románok megreformálásához.

1. benne.”

csere: ”.

[csemi.judit]

¹¹⁹ Minderről magyarul lásd: HELTAI, 1994, 59–61.

¹²⁰ HELTAI, 1994, 69–94.

¹²¹ Bethlen Gábor levele Pareushoz, Várad, 1617. január 15. Bethlen és Pareus levelezését magyarul Pápai Páriz Ferenc közölte a *Romlott fal építése* (1685) című művében. Pápai művét kiadta THURY Etele, Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, V, 1906, 129–181. Az általam idézet levélrészlet: 174. l.

BETHLEN GÁBOR PROTESTÁNS ÉS/VAGY KATOLIKUS DÁCIÁJA¹

Bethlen Gábornak az erdélyi románok irányába kifejtett egyházpolitikáját a román kutatók is pozitívan értékelik. Ennek ellenére mind a román, mind a magyar szakirodalomban számos téves, vagy kellően alá nem támasztott adat kering Bethlen és a román reformáció viszonylatában. Zenovie Păclișeanu például szándékosan félreértelmezte az 1618. október 4–21-i kolozsvári országgyűlésnek a szombatosok ellen hozott határozatát, és azt a románokra is vonatkoztatta. Igaz, azt is hangoztatta, hogy Bethlen engedelkeny és jóindulatú volt a román papokkal szemben.¹²² Az országgyűlés valóban jóváhagyta azt a fejedelmi előterjesztést, mely „az istennek tiszteletinek igazán való oltalmazását és az recepta religiókön kívül való hamis isteni tiszteletnek és sectáknak extirpálását” javasolta. Csak-hogy a határozat szövegéből az is világosan kiderül, hogy itt nem a görögkeleti egyházról van szó, hanem az újonnan támadt szektákról, azon belül is főleg a szombatosokról: „Támodtanak és igen kezdettenek szaporodni bizonyos részeiben birodalmunknak az recepta religiókön kívül való secták, úgymint judeismus, és ahhoz hasonló káromkodások.”¹²³ Egyrészt a keletei ortodoxia nem volt új keletű szekta, másrészt Melanchtontól Geleji Katona Istvánig egyetlen protestáns elméletíró sem tartotta eretnek szektának a görögkeletieket, hanem épp az irénizmus hatására mindig is Krisztus egyházába sorolták őket.

Kétségtelen tény, hogy az Erdélyi Fejedelemségben a román ortodoxia nem volt bevett (recepta) vallás, csupán megtűrt (tolerata), de nem volt kiirtásra ítélt üldözött sem. Épp ezért soha nem kényszerítették az ortodox románokat a 17. századi erdélyi fejedelmek olyasmire, mint például jelen országgyűlési határozat a szombatosokat és egyéb eretnekeket:

„Valakik ez országban, akár tanító, akár minémű renden való emberek legyenek, kik az recepta religiókön kívül való haeresiseket [eretnkségeket] követnének, hogyha azok ez jövendő karácsony napjáig [...] arra az religióra, amelyből exorbitáltak [elhagytak], avagy akármelyikre az recepta religiók közül

¹²² PĂCLIȘEANU, 1912, 64.

¹²³ EOE VII, 488.

1. DÁCIÁJA?

csere: daciája

DACIÁJA

[csemi.judit]

2. káromkodások.

123

csere: „

[csemi.judit]

nem convertálnak [tértek át], az olyanokat [...] minden kedvezés nélkül megbüntesse öngyarsága mind magokat, mind peniglen azoknak patrónusit, promotorit és fautorit” [támogatóit is azoknak kedvezőit].¹²⁴

E kis csúsztatás¹²⁵ után Păclișeanu Bethlen Gábornak az erdélyi románok irányába tett pozitív intézkedéseit sorolja fel: a már említett 1614. február 17-i oklevelet; az 1614. június 9-i oklevelet, melyben a fejedelem Sava Popa és Toma Moisiu román szerzeteseknek adományozta a Fehér megyei Remete-havasokban lévő Hopacz nevű kaszálót és gyümölcsöst. Ugyanekkor erősítette meg Bethlen Báthory Gábor 1609. július 9-i, a román papoknak adott kiváltságlevelét. 1615. február 21-i oklevelében Bethlen a priszlopi (Hunyad megye) kolostor Teofil (Theophisius) nevű szerzetesét Torda, Doboka, Közép- és Belső Szolnok vármegyék, Máramaros, Kraszna és Bihar, valamint a besztercei és krasznai kerületek szuperintendensévé nevezte ki, megalakítva ezáltal az első román 17. századi püspökséget. 1624. június 23-án határozatot hozott az országgyűléssel, hogy azokat a földesurakat, akik megakadályozzák jobbágyaik tanulását, akár 1000 forintra is meg lehessen büntetni. 1626. szeptember 18-i kiváltságlevelében a fogarasi földi román papokat mentette fel a tizedfizetés alól.¹²⁶

Păclișeanu arról is megemlékezik, hogy Bethlen fordította le elsőként a teljes Szentírást román nyelvre, melyet azonban nem sikerült kinyomtatnia. Erről egyébként a Bethlent dicsőítő irodalom legterjedelmesebb önálló darabját író Redmeczki T. János számol be: „Járul az felséged jótéteményéhez ez is az negyedik dolog, hogy az szent Bibliát amaz isteni ismeret kívül való balgatag népnek, az oláh nemzetségnek idvösségekre és lelkekben való épületekre az ő magok saját érthető nyelvekre tudós emberek által transferáltatta.”¹²⁷

1. **jótétemény-éhez**
elv.: jótéteményéhez
[csemi.judit]

¹²⁴ EOE VII, 489.

¹²⁵ A csúsztatás természetesen hagyományozódott a román szakirodalomban. Az erdélyi románok reformációját szenvedéstörténetként beállító történészek legjelesebb képviselője, Ștefan Meteș szerint Bethlen az összes be nem vett (tehát a görögkeletit is) és hamis vallást ki akarta irtani Erdélyből. (Vö.: Ștefan METEȘ, *Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria*, I, Arad, 1918, 140.)

¹²⁶ PĂCLIȘEANU, 1912, 65–67. Juhász szerint a fogarasi földi román papokra vonatkozó kiváltságlevelét 1624-ből való: JUHÁSZ, 1940, 135, 138–139.

¹²⁷ REDMECZKI T. János, *A felséges Bethlen Gábornak [...] örendbéli Isten anyaszentegyházával cselekedett jótéteményeiről*, in *Bethlen Gábor emlékezete*, szerk., előszó, bev. MAKKAJ László, Európa Könyvkiadó, Budapest, 1980, 579. Redmeczki könyve 1622-ben

Redmeczi felső-magyarországi prédikátorként Bethlen 1619–1620. évi magyarországi hadjárata kapcsán írta művét, melyben a fejedelmet igazi keresztes vitézként, a szent kálvinista vallás védelmezőjeként ábrázolta. A fejedelem legfőbb érdemei a következők Redmeczi szerint: Erdélyben a kipusztult tanítók helyébe újakat állított, és bölcs embereket hozott az országba; Bethlen Istvánt Németországba küldte tanulni; lefordította a Bibliát román nyelvre; és végül az ariánusok és szombatosok szektáját betiltotta. Redmeczi értesülései helytállóak, így nincs okunk arra gyanakodni, hogy a román bibliafordítás tekintetében téves információkat közölt volna. Sajnos Redmeczi művéből egyetlen csonka példány maradt fenn, amely épp ott szakad meg, ahol részletesebben kezdené ismertetni a szerző a negyedik jótéteményt, azaz a Biblia román fordítását.

Hogy kik lehettek azok a tudós emberek, akik 1622 előtt a teljes Bibliát románra fordították, nem tudni. Juhász István Ștefan Meteșre hivatkozva azt írja, hogy „Bethlen Gábor lefordította az egész Szentírást román nyelvre; e fordítás kézírata állítólag 1680-ban még a vladika [Brankovics Száva] lefoglalt ládáinak egyikében volt, de nyomtatásban nem jelent meg és a kézirat is elveszett.”¹²⁸ Nos, nem tudom, honnan vette Juhász ezt az állítólagos adatot, mert a hivatkozott helyen Meteș nem Brankovics vladika hagyatékáról, hanem arról ír, hogy az 1680 körül íródott egyházi törvénygyűjtemény (*Zaonic*) tesz említést a Bethlen-féle román Bibliáról, de a kéziratból csak egy rövid részlet maradt fenn, melyet Bitay Árpád publikált. Nem tudom, miért nem nézte meg Juhász és Meteș alaposabban Bitay közleményét,¹²⁹ mert abban Bitay csupán Ion Șiadbeinek a román filológusok kongresszusán tartott előadását ismertette. Șiadbei egy Belgrádba került Leviticus-töredéket tartalmazó román kéziratot ismertetett. Bitay szerint ez a „Bethlen Gábor költségén és rendeletére készült román bibliafordítás Belgrádba vetődött töredéke” volt. Később Bitay 1926. május 1-jén a gyulafehérvári vendiák találkozon elmonodott beszédében is megismételte ezt a véleményét. A belgrádi Leviticus-töredéket P-B. Hasdeu fedezte fel még a 19. század hetvenes éveiben, és közölte is a *Cuvente den bătrâni* című művében. Ő a Szászvárosi Paliáról (*Palia de la Orăștie*, 1582)

jelent meg Kassán, mára egyetlen csonka példánya a marosvásárhelyi Teleki Tékában maradt fenn.

¹²⁸ JUHÁSZ, 1940, 205.

¹²⁹ METEȘ, 1935, 386.

1. lefordította

csere: lefordította

[csemi.judit]

2. elmonodott

csere: elmondott

[csemi.judit]

készült 16. századi másolatnak tartotta. Később Şiadbei bebizonyította, hogy a szóban forgó Leviticus-töredéket a 17. század elején fordították Erdélyben, Heltai 1551. évi Ószövetsége alapján – ez volt a forrása a Paliának is, ezért gondolhatta Hasdeu, hogy annak a másolatáról van szó, melyet később Havasalföldön lemásoltak. Ez a másolat került Belgrádba. Nyilván ez indította arra Bitayt, hogy ezt a Leviticus-töredéket a Bethlen Gábor-féle román bibliafordításból valónak gondolja.¹³⁰

Bitay elképzelésének van alapja, ugyanis a 17. század elejéről más Erdélyben készült román bibliafordításról nincs tudomásunk, tehát könnyen lehet, hogy a Bethlen Gábor-féle román Bibliából egyelőre csupán ez a Leviticus-töredék került elő. Amit viszont Meteş a *Zaconic*-ről mond, az sajnos egyszerűen nem igaz. A *Zaconic* valóban felsorolja, hogy milyen könyvek és kéziratok vannak a gyulafehérvári román érsekség birtokában, melyeknek nagy része valóban Brankovics Szávától származott, de ezek közül egy sincs olyan, mely a Bethlen-féle román Bibliával lenne azonosítható. Hogy Juhász honnan vehette a Brankovics Száva ládájára vonatkozó adatot, számomra rejtély.¹³¹ Brankovics Száva, aki I. Apafi Mihály idejében volt az erdélyi görögkeleti románok püspöke, kalandos életéről nincs most módomban részletesebben szólni. Koholt vádak alapján Apafi 1680-ban leváltotta a vladikaságról, majd gyanús körülmények között (Cserei Mihály szerint agyonverték) Brankovics nemsokára meg is halt.¹³² A hagyatékáról 1680. július 9-én Szebenben készült leltárjegyzékben ilyen tételek szerepelnek: „egy falka oláh írás,” „egy oláh cifra könyv,” „holmi oláh levelek, s könyvek egy zacskóban,” „egy tékában oláh, magyar és deák könyvek nro 66 [azaz hatvanhat darab],” „egy irhában varrott diárium,” „egy tarisznyában holmi oláh könyvek”, más tarisznyában „holmi nyomtatott oláh exemplárok [példányok],” „harmadik tarisznyában

¹³⁰ JUHÁSZ, 1940, 205; BITAY Árpád, *A román filológusok idei kongresszusa*, Erdélyi Irodalmi Szemle, 1926, 195; Uő., *Gyulafehérvár Erdély művelődéstörténetében*, Cluj-Kolozsvár, 1926, 9 (Erdélyi Tudományos Füzetek 3); ION ŞIADBEI, *Fragmentul Leviticului românesc de la Belgrad*, Revista filologică (Cernăuți), I, 1928, 276–283; CARTOJAN, 1980, 110.

¹³¹ A *Zaconic*-nak azt a részét, mely a könyvek felsorolását tartalmazza Timotei Cipariu kiadta: *Acte şi fragmente istorice-bisericesci*, Blasiu, 1855, 257–263. Részletesen elemezte őket: EVA MÁRZA, *Die Bibliothek der Metropole von Alba-Iulia in Les bibliothèques centrales et la constructions des identités collectives*, ed. de Frédéric BARBIER, István MONOK, Leipziger Universitätsverlag, Leipzig, 2005, 138–139.

¹³² CSEREI, *Erdély históriája*, 309.

nyomtatott oláh exemplárok.¹³³ A felsorolásból kiderül, hogy a leltár készítői, ha nyomtatott könyvekről volt szó, akkor odaírták, hogy „nyomtatott exemplár.” Ebből arra következtethetünk, hogy amikor csak annyit írtak: könyv, akkor bekötött kéziratokról lehet szó. Könnyen elképzelhető ez alapján, hogy a *cifra oláh könyv* épp egy kéziratós román Biblia lehetett. Addig azért nem merészkednék, ameddig Juhász, aki azt állította, hogy ez a Bethlen-féle Biblia kézírata volna. Biztosabbat csak akkor tudnánk mondani, ha sikerülne előkeríteni és rekonstruálni Brankovics Száva hagyatékát. Azt tudjuk, hogy Apafi a hagyatékot a fejedelmi udvarba szállíttatta. Arról is van adat, hogy a hagyatékban lévő püspöki palástot a gyulafehérvári görögkeleti kolostornak adományozta.¹³⁴ Nem kizárt, hogy a román kéziratoknak és nyomtatványoknak is ez a sors jutott.

Mindent összevetve Redmeci beszámolója az egyetlen hiteles adat a Bethlen Gábor támogatásával készült román bibliafordításról. Nem gondolom, hogy Redmeci hazudott volna, már csak azért sem, mert még Bethlen életében jelentette meg könyvét, ezért könnyen lebukhatott volna. De talán egy kicsit csúsztatott. Szerintem Bethlen csak elindította a Biblia román nyelvre való lefordítását, de a mű nem készült el. Azt ugyanis nehéz elhinni, hogy ha valóban elkészült volna a teljes Biblia román fordítása, akkor az nyomtalanul eltűnt volna, és a többi 17. századi román bibliafordító (1648 gyulafehérvári Újszövetség, 1688 a Bukaresti Biblia, az első teljes román bibliafordítás) ne emlékezett volna meg róla, és ne használta volna fel.

Páclișeanu összességében pozitív képet rajzolt Bethlen Gábornak az erdélyi románokat érintő egyházpolitikájáról. Szerinte, habár a fejedelemnek nagy tervei voltak a románok megreformálásával, mégsem vesztette el soha a mértéket, és nem folyamodott erőszakhoz. A nagy terv az volt Páclișeanu szerint, hogy Bethlen nemcsak az erdélyi, hanem a Kárpátokon túli románokat is kálvinistává akarta tenni, és a három országot egy protestáns Daciába szerette volna egyesíteni. Páclișeanu elméletére azért tértem ki ennyire részletesen, mert komoly hagyománnyá nőtte ki magát, és a román kutatók nagy része a mai napig a magáénak vallja. Íme azonban még néhány, a román történészek tollából született vélemény Bethlen

¹³³ A leltárjegyzéket közli LUPAȘ, 1940, 368–375.

¹³⁴ LUPAȘ, 1940, 387, 389.

1. exemplárok.”

csere: ”.

[csemi.judit]

2. exemplár.”

csere: ”.

[csemi.judit]

Gábor valláspolitikájáról. Ștefan Meteș azt hangsúlyozta, hogy Bethlen nemcsak jóindulatú, hanem ravasz is volt, és ha hosszabb ideig uralkodott volna, akkor talán sikerült volna az összes erdélyi románnal felvetetni az „intoleráns” kálvinista vallást.¹³⁵ Nicolae Cartoian Bethlen Gáborról a kortárs román krónikást (Matei al Mirelor) idézi, aki Bethlent „kegyetlen vadállatként” aposztrofálta, mert az 1629. évi havasalföldi hadjárata alkalmával a kolostorok és templomok kincseit elrabolta.¹³⁶ Cartoian (1883–1944), aki jó nevű irodalomtörténész hírében állt, sajnos összetévesztette Bethlen Gábort Báthory Gáborral, ugyanis Bethlen nem vezetett hadjáratot Havasalföld ellen 1629-ben, Báthory Gábor viszont 1609-ben igen. Emellett a görög származású Matei 1624-ben meghalt, tehát semmiképp sem írhatta az 1629. évi hadjáratról. Ezzel szemben Matei görög nyelvű verses krónikájában, melyet a 17–18. század folyamán a Mihály vajdáról szóló más görög krónikákkal együtt többször is kiadtak, hosszan ecsetelte Báthory havasalföldi hadjáratát. Báthory Gábort „átkozott, bolond és hiábavaló büszkeséggel eltelt” embernek nevezte, aki leromboltatta a havasalföldi templomokat és a kolostorokat.¹³⁷

Nicolae M. Popescu szerint Bethlen nem nyomta el a románokat, hanem néha még segítette is őket. Ezt főleg a nagy cél érdekében természetesen: mivel nem sikerült sem a magyar, sem a lengyel, vagy cseh koronát megszereznie, ezért Popescu szerint Bethlen az egyesített „három román ország” (*rex Daciae*) királyságával is beérte volna.¹³⁸ Bethlen dáciai királysága annyira megtetszett a román kutatóknak, hogy Ștefan Andreescu már a nagy *resitutor Daciae*-k (például Mihály vajda) sorába emelte Bethlent. Kétségtelen, hogy a Bethlen dáciai királyságáról szóló adatokat a legteljesebben Andreescu gyűjtötte össze és dolgozta fel. 1624-től a Konstantinápolyban és Bécsben székelő velencei és angol követek jelentéseiben többször is felbukkant az a hír, hogy Bethlent, ha hajlandó lenne áttérni a katolikus hitre, akkor a császár és a pápa támogatná abban, hogy a három fejedelemség (Erdély, Havasalföld, Moldva) egyesítésével új királyságot

1. dáciai

dáciai [csemi.judit]

2. dáciai

dáciai [csemi.judit]

¹³⁵ Ștefan METEȘ, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Ardeal și Ungaria*. Vol. I, Până la 1700, Arad, 1918, 141.

¹³⁶ CARTOIAN, 1980, 180.

¹³⁷ Matei krónikáját kiadta: Alexandru PAPIU-ILARIAN, *Tesauru de monumente istorice pentru Romaniloror I*, București, 1862, 332.

¹³⁸ POPESCU, 1946, 426.

hozzon létre.¹³⁹ 1625. március 31-én Fogarasról kelt levelében a fejedelem német gyalogosainak kapitánya, Matthias Quadt viszont azt írta Cornelius Haga holland nagykövetnek, hogy csak Bethlen ellenségei híresztelik azt, hogy a három országot egyesíteni szeretné, azért, hogy a fejedelmet befeketítsék a Portán. Quadt jól értesült volt, hisz a fejedelem bizalmasai közé tartozott. 1625 szeptemberében őt küldte Bethlen Hágába, hogy tárgyaljon a protestáns hatalmakkal, és hogy egyúttal a Brandenburgi Katalinnal való esküvőt is előkészítse. Erre azután került sor, hogy II. Ferdinánd 1624 nyarán elutasította Bethlen arra vonatkozó házassági kérelmét, hogy egy Habsburg-hercegnőt vehessen feleségül.¹⁴⁰ Nem kizárt, hogy a katolikus Dacia tervére vonatkozó híresztelések épp azért kaphattak lábra, mert a követek megtudták, hogy Bethlen egy Habsburg-hercegnőt szeretne feleségül venni. De ezzel még nincs vége a történetnek. 1627. október 22-én Gyulafehérváron a konstantinápolyi követe, Mikó Ferencz számára írt utasításában maga Bethlen erősítette meg, hogy igenis kapott ajánlatot a császártól arra nézvést, hogy királyt csinálnak belőle: „mert noha Isten bizonyosságunk ebből: az pápa koronás császárral együtt in regem creálnak [királlyá tesznek], Moldvát, Havasalföldét, Dunán innen való tartományokat Pesten alól, Egerrel, Temesvárral, Szolnokkal, Szegeddel, Báccsal, Gyulával ígírik, e mellett sok kincsét; mindazáltal mi azt árnyéknak tartjuk és in proposito nostro constanter perseverálni akarunk [a mi ajánlatunkban állhatatosan megmaradni], csak az Porta is viselje igazsággal magát hozzánk, és Erdélye nekünk ezután is sok hasznunkat veheti.”¹⁴¹ De hogy még csavarosabb legyen az ügy, két hónappal később Pázmány Péter azt írta a császárnak, hogy Bethlen a Portától azt kérte: engedje át neki a két vajdaságot, majd nyilvánítsa őt Dacia királyának.¹⁴² Na, most

¹³⁹ Marco Antonio Padavin, Zorzi Giustinian és Sir Thomas Roe jelentéseiről van szó: ÓVÁRY, 1886, 145, 362, 367; *The negotiations of Sir Thomas Roe in his Embassy to the Ottoman Porte from the year 1621 to 1628 inclusive I*, London, 1740, 314–315. Vö. még: ANDRESCU, 1989, 64–67.

¹⁴⁰ Quadt levele: ÓVÁRY, 1886, 553. Bethlen házassági terveiről: PIRI ZOLTÁN, *Bethlen Gábor útja a hágai szövetségbe*, Történelmi Szemle, (XLI) 1999/1–2, 170–175.

¹⁴¹ MIKÓ Imre, *Erdélyi történelmi adatok I*, Kolozsvár, 1855, 364.

¹⁴² „Volui autem majestati vestrae illud quoque demisse significare, secretissime mihi significari, Betlenium urgere in Porta, ut Moldaviam et Valchiam sibi contendat, atque ita rex Da^{ci}ae declaretur.” (Pázmány levele II. Ferdinándhoz, Nagyszombat, 1627. december 28; PÁZMÁNY Péter *Összegyűjtött levelei I*, s. a. r., HANUY Ferencz, Budapest, 1910, 669.)

t
ködőjel nélkül, külön
[csemi.judit]

t
külön [csemi.judit]

csere: ".
[csemi.judit]

A Zoltán nem kiskapitális. Ami az írásjelek sorrendjét illeti a kéréssem változatlanul a következő: a könyv főleg irodalmároknak készül, ezért az MTA Irodalomtudományi Intézetének szerkesztési és jegyzetelési elveit követtem beleértve az írásjelek sorrendjét (pl. pont-idézőjel-lábjegyzet számok sorrendje). Magyarországon az összes komoly irodalomtörténeti és irodalomtudományi munka így jelenik meg (elég bele nézni az 1890 óta megjelenő Irodalomtörténeti Közlemények című folyóiratba). Ezért kérem, hogy a szöveget a kéréssem szerint szíveskedjenek javítani és a kért írásjel sorrendeket betartani. Már, ha mint szerzőnek lehet egyáltalán valamilyen szerény

[note continued from right margin...]

kéréssem. [transyl]

Megértettem. Nem szerettem volna tiszteletlen lenni.

Sőt. Köszönettel. [csemi.judit]

akkor a császár ígért ¹dáciai királyságot Bethlennek, vagy Bethlen kérte azt a szultántól? Makkai László tizkötetes *Magyarország történetében* úgy vélte, hogy a Bethlen dáciai királyságára vonatkozó megállapítások koholmányok, és csak a Habsburg-diplomácia terjesztette azokat a fejedelem lejárata érdekében. Korábban az 1948-ban írt magyar–román közös történelmet tárgyaló munkájában viszont még azt írta, hogy Bethlennek „három ország egyesítése kedves tervei közé tartozott.” Igaz, rögtön hozzá is tette: „Dacia királyságáért azonban, ahogy ezt az elképzelt államalakulatot nevezte, a biztos jelent nem kockáztatta.” A Román Tudományos Akadémia által kiadott tizkötetes reprezentatív összefoglalásban Constantin Rezahevici egyenest azt írta, hogy 1627-ben Bethlen kész tervvel rendelkezett a „három román ország” egyesítése tekintetében.¹⁴³

Mindent összevetve, jómagam úgy vélem, hogy mivel a fejedelem saját maga ismerte el, hogy kapott ilyen ajánlatot a császártól, ezért Pázmány vagy tendenciózusan ferdített, vagy egész egyszerűen félretájékoztatták őt. Bethlen leveléből persze az is kiderül, hogy ő nem engedett a szíréhangoknak, és további hűségéről biztosította a Portát. Ha netán még is lebegtette a szeme előtt a bécsi udvar ezt a lehetőséget, Bethlen a realitások talaján állt és semmilyen meggondolatlan akcióba nem rohant bele.

Az igaz, hogy az ókori Dacia emléke a 16–17. században néha-néha felmerült, ha a három fejedelemség összefogásáról volt szó. A szövetkezés hol az Oszmán Birodalom ellen, hol pedig épp a Porta támogatásával és hitegetésével Bécs ellen irányult.¹⁴⁴ Mindezek ellenére sem az erdélyi fejedelmek, sem a havasalföldi és moldvai vajdák soha nem titulálták magukat Dacia fejedelmének, netán királynak. Az erdélyi fejedelmek ugyan igyekeztek befolyást szerezni a két román vajdaságban, de a Porta több esetben is határozottan megtiltotta, hogy adót szedjenek, vagy ún. ajándékot (például az évenként küldött pompásan felszerelt ló) fogadjanak el. Annál

¹⁴³ *Magyarország története (1526–1686)*, 5/1, főszerk. PACH Zsigmond Pál, szerk. R. VÁRKONYI Ágnes, Akadémiai Kiadó, Budapest, 861; MAKKAJ, 1989, 123. Constantin REZACHEVICI, *Viața politică în primele trei decenii ale secolului al XVII-lea. Epoca lui Radu Șerban, a Movileștilor și a lui Gabriel Bethlen în Istoria românilor*, V, coord. VIRGIL CÂNDEA, Editura Enciclopedică, București, 2003, 94. Bethlen protestáns Dáciája nem a román történészek leleménye. Sokan a magyar kutatók közül is magukénak vallották ezt az elképzelést: JANCsó, 1896, 502; SZILÁGYI Sándor, *Bethlen Gábor fejedelem kiadatlan politikai levelei*, Budapest, 1879, XII.

¹⁴⁴ KÖPECZI, 1995, 70.

1. dáciai

daciai [csemi.judit]

2. dáciai

daciai [csemi.judit]

3. tartozott.

csere: ”.

[csemi.judit]

4. kockáztatta.

csere: ”.

[csemi.judit]

5. szíréhang-

elv.: szíréhang-

goknak

[csemi.judit]

6. Dáciája

Dáciája

[csemi.judit]

nagyobb kedvvel és hévvel használták viszont a történetírók a ¹Dácia királya, vagy dák királyság kifejezést, ha az erdélyi fejedelmek egységesítő törekvéseiről szóltak. Általában retorikai túlzásként használták, ha egy-egy fejedelem dicsőítésébe kezdtek, finoman sugallva ezzel azt is, hogy mit várnak el a fejedelemtől. Így például miután 1595. május 20-án Havasalföld, majd június 3-án Moldva is elfogadta Báthory Zsigmond fennhatóságát, aki ezentúl a *Princeps Transylvaniae, Moldaviae, Transalpiniae Valachiae* címet viselte, Baranyai Decsi János a *Commentariorum de rebus ungaricis* előszavában Erdély, Moldva, Havasalföld, azaz egész Dacia (*uno verbo tota Dacia*) fejedelmének nevezte Báthoryt. Girolamo Frachetta (*Orationi*, Verona, 1596) a hajdani dákokkal azonosította a Báthory vezette sereget, és egyenesen azt kívánta a fejedelemnek, hogy foglalja el Konstantinus trónját, azaz az Oszmán Birodalom fővárosát.¹⁴⁵ Nos, teljesen világos: a Dacia-tervezgetések egyértelműen a humanista értelmiséghez köthetők. Ezzel szemben a gyakorló politikusok sokkal óvatosabbak voltak, mint az álmodozó és ideológiákat gyártó történetíróik.

BETHLEN GÁBOR ÉS KIRILL LUKARISZ

Ion Aurel Pop, aki külön tanulmányt szentelt Bethlen Gábor és a konstantinápolyi pátriárka, Kirill Lukarisz (1570–1638) levelezésének, azt írta, hogy az engedékeny Bethlen uralkodásának vége felé, azért, hogy nagyratörő tervét megvalósítsa (azaz svéd és orosz segítséggel megszerezze a lengyel koronát), keményebb hangot ütött meg a vallás kérdésében is. Erről a kemény hangról épp a Lukarisszal folytatott levelezése tanúsodik, melyből Pop szerint az derül ki, hogy Bethlen nem a dáciai királyság² miatt szerette volna az erdélyi románokat kálvinistává tenni, hanem azért hogy megszüntesse az ország vallási sokszínűségét, mert azok a legboldogabb országok, ahol az alattvalók vallása megegyezik a fejedelem vallásával. Ez azért nem sikerült Bethlennek, Pop szerint, mert az erdélyi és a Kárpá-

¹⁴⁵ KRUPPA Tamás, *Az oszmánellenes szent háború eszméje és Erdély Girolamo Frachetta alkalmi műveinek tükrében*, Lymbus. Magyarástudományi Forrásközlemények (II), 2004, 19–49.

1. Dácia

Dacia [csemi.judit]

2. dáciai

daciai [csemi.judit]

3. azért

azért után vesszőt

kérek [csemi.judit]

¹tokon-túli románokban ekkor már nagyon erős volt az etnikai és vallási összetartozás tudata, és az erdélyi románok nem akartak elszakadni a vajdaságbeli hittestvéreiktől.¹⁴⁶

A fentiek alapján nyilvánvaló, hogy Bethlen Gábornak az erdélyi románokkal szembeni egyházpolitikájának tárgyalásában kulcsfontosságú szerephez jutott a konstantinápolyi pátriárka, Kirill Lukarisz Bethlennek írt 1629. szeptember 2-i levele. A levelet Szilády Áron és Szilágyi Sándor közölte 1869-ben, és mára szédületes karriert futott be. Jancsó Benedek 1892-ben önálló fejezetet szentelt a levél alapján Bethlen Gábor és Lukarisz kapcsolatának, egyúttal lefordítva magyarra is a levelet. A levélben arról van szó, hogy Bethlen már többször írt Lukarisznak, és követője által is megkereste őt azért, hogy az erdélyi románok megreformálásában a pátriárka segítségét kérje. Lukarisz válaszából értesülünk arról, hogy miként látta az erdélyi románok vallásügyi helyzetét Bethlen. A fejedelem szerint a román papok tudatlansága és tanulatlansága már-már a fejedelmi hatalmat veszélyezteti. Ezért Bethlen titkos ajánlattal fordul a pátriárkához: „Mivel azonban az az ajánlat, amelyet fenséged eme jóakarataának bére fejében mintegy kitűzött, avagy az, amelyet a lehetőleg titkosan írott leveleiben ránk bízott, olyasvalami, hogy azt világosan megérteni képesek nem vagyunk, de, sőt ha legvilágosabban volna is följegyezve, azt megérteni főpátriárkai tisztünk mégsem engedné meg – ebből könnyen beláthatja fenséged, hogy ni az efajta dolgokhoz nyílt segítségünket semmiképpen sem nyújthatjuk.”¹⁴⁷ Hogy mi lehetett Bethlen Gábor titokzatos kérése, azt csak gyanítani tudjuk a következő részből: „Hogy pedig fenségednek ez ügyet illető ajánlata sokkal könnyebben remélhetne célt érni azzal, ha Genadius [azaz a már említett Genadius, aki 1627–1634 körül volt gyulafehérvári román püspök], azon vidékek püspöke, még oly csekély biztatást is kapna tőlünk, azt természetesen értjük, valamint azt is, hogy ugyanazon Genadiust könnyűszerrel rá lehetne venni a hallgatásra, azután meg a cselekvésre, ha csak mi nem hallunk semmit és szemet hunyunk, hanem hát a titkoknak is meg van igen gyakran az ő fatumok [sorsuk].”¹⁴⁸ A következő bekezdésben azonban már tisztul a kép: kiderül, hogy Bethlen azt szeretné, ha az erdélyi románok csak és kizárólag a kálvinista vallást

1. tokon-túli

külön [csemi.judit]

2.

megreformálásban

megreformálásában

[csemi.judit]

3. nyújthatjuk.

csere: ”.

[csemi.judit]

¹⁴⁶ POP, 2003, 315–321

¹⁴⁷ JANCÓS, 1896, 504. A latin szöveg: *Török-magyarok*, 138.

¹⁴⁸ JANCÓS, 1896, 504.

vennék fel, és még véletlenül sem adná meg nekik azt a lehetőséget, amit a szombatosoknak, azaz hogy a négy bevett vallás valamelyikéhez csatlakozzanak. Ez azonban Lukarisz szerint a többi felekezet ellenállása miatt megvalósíthatatlan. A legnagyobb akadály azonban az erdélyi és a vajdasági románok szívós együvé tartozásának érzése: „Hanem ennek a szerencsés és békés keresztül viteléhez mindenk előtt el kellene szakítani a vérségnek és a vonzalomnak ama kötelékét, mely az erdélyi uralom oláhjai és Oláh- meg Moldvaország lakosai között alattomban bár, de annál szorosabban fennáll. Ebbe nyilván a mondott országok szomszédos fejedelmei sohasem fognak beleegyezni és – ha nem is fegyverrel, legalább titkos izgatással gátat fognak elébe állítani.”¹⁴⁹ Ezek után Lukarisz még elfilozofálgat azon, hogy a kálvinista vallás ugyan nem pogány, de lényegesen eltér a keleti ortodoxiától, ezért semmiképpen sem javallhatja az erdélyi románok áttérítését még akkor sem, ha ennek a nyugat-európai protestáns hatalmak (Svédország, a német fejedelmek) örülnének.

A levél későbbi sikerének egyik oka a levélíró személye. Lukarisz a keleti ortodoxia egyik legismertebb és egyben legellentmondásosabb alakja. 1570-ben született Kréta szigetén. Tanulmányait Padovában és Vencében végezte, majd 1595-ben az alexandriai pátriárka, Meletie Pigasz syncellusa (helyettese) lett. Ebben a minőségében küldték Lengyelországba, hogy ott az ortodox rutének katolikus unióját megakadályozza. Közben az osztróhi ortodox akadémián tanított, és Vilniusban nyomdát alapított, melyben Pigasz egyik művét jelentette meg. 1596-ban a breszti zsinaton, ahol végül is kimondták a lengyelországi rutének unióját, Lukarisz is részt vett, és természetesen hevesen ellenezte azt. 1601-ig még Lengyelországban maradt, majd a beteg és öreg Meletie Pigasz hívására Alexandria felé vette útját, ahova már csak a pátriárka halála után érkezett meg. 1601–1620 között alexandriai pátriárka volt, közben többször is megfordult a román vajdaságokban: 1613-ban Havasalföldön Radu Mihnea vajda vendége volt, akivel már velencei tanulóévei alatt találkozott. 1613 végén, 1614 elején Moldvában tett látogatást, majd visszatérve Havasalföldre részt vett Bukarestben a Radu vajdáról elnevezett kolostor felszentelésén. Mielőtt 1615 őszén Alexandriába indult volna, Târgovișteben kiadott egy enciklikát, melyben hat pontban összefoglalta a keleti ortodoxia

1. állítani.”

csere: ”.

[csemi.judit]

¹⁴⁹ JANCsó, 1896, 514–515.

hittételeit, és egyben előre kiátkozta azokat, akik elfogadják a katolikus újításokat. Ugyancsak a katolicizmus ellen íródott a vajdához benyújtott hosszú röpirata az ostyáról is. 1618. szeptember 6-án a spliti érseknek, Marc Antonio de Dominisnak írt levelében arról számolt be, hogy teológiai vitába keveredett az erdélyi szász krónikaíróval, Marcus Fuchsszal.¹⁵⁰ Mivel 1620. július 28-án Mihnea ismét megkaparintotta Havasalföld trónját, Lukarisz is visszatért a vajdaságba. 1620. szeptember 20-án innen tudósította a holland követet, Cornelius Hagát a moldvai eseményekről.¹⁵¹ Lukarisz havasalföldi látogatásai nem maradtak jutalom nélkül Mihnea részéről: 1620. október 14-én kiadott oklevelében a vajda megerősítette azt a korábbi rendelkezést, hogy az Ocna cea Mare helységben lévő vám jövedelmei az alexandriai pátriárkát illetik. Havasalföldön tudta meg a hírt, hogy 1620. november 4-én konstantinápolyi pátriárkává választották állítólag annak a pénznek a segítségével, melyet a szászországi protestánsok gyűjtöttek erre a célra. 1620-tól ötször veszítette el pátriárkai széket és ötször szerezte vissza. Utolsó leváltását már nem úszta meg: 1638. június 29-én a szultán emberei a hajón, mely száműzetése helyszínére vitte volna, megfojtották Lukariszt.¹⁵² Nemcsak kalandos élete miatt nehéz pontos képet megrajzolni róla, hanem azért is, mert írásai, levelei, egyházi beszédei nehezen hozzáférhető könyvtárakban és gyűjteményekben lappanganak, és még csak kísérlet sem történt egy komoly kritikai össziadás megvalósítására. Emellett már a saját életében megjelent műveit is élénk vita kísérte.

A legnagyobb vihart természetesen a hitvallása kavarta. A *Confessio fidei reverendissimi Domini Cyrilli patriarchae Constantinopolitani* 1629-ben jelent meg először latinul Genfben. Nyomban óriási botrány lett belőle,

1. megrajzolni
töröljük: meg
[csemi.judit]

¹⁵⁰ LEGRAND, 1885, 115–119; Aurel JIVI, *Orthodoxs, Catholics and Protestants. Studies in Romanian Ecclesiastical Relations*, Cluj-Napoca, Cluj University Press, 1999, 106–108. A Fuchsszal való levelezés dokumentumait Legrand még látta a 19. század végén, azóta azonban eltűntek: LEGRAND, 1896, 336.

¹⁵¹ A tudósítás kiadva: *Călători străini* IV, 473–479.

¹⁵² A Lukariszról szóló könyvtárnyi irodalomból rövid életrajza összeállításához az alábbiakat használtam: LEGRAND, 1896, 161–175; KARÁCSONY Imre, *Vázlat a konstantinápolyi pátriárkaság történetéből*, Katholikus Szemle (XXII), 1908, 62–68; Gunnar HEERING, *Ökumenisches Patriarchat und europäische Politik 1620–1638*, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag, 1968 (Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz 45); Keetje ROZEMOND, *Patriarch Kyrill Lukaris und seine Begegnung mit dem Protestantismus des 17. Jahrhunderts*, Kirche im Osten (13), 1970, 9–17.

hisz nyíltan protestáns elveket hirdetett: a keresztény egyház feje nem a pápa, hanem Jézus Krisztus, csak két szentség van az eukarisztia és a keresztség, a purgatóriumot koholmányoknak minősítette, az ember hit által, és nem cselekedeteiből igazul meg stb.¹⁵³ Nem csoda hát, ha a leghevesebben nem is a keleti ortodoxok, hanem a katolikusok reagáltak a *Confessióra*: „nyomban a sötétség és a pokol gyermekének” minősítették Lukarisz. A nyugat-európai protestáns értelmiségiek és diplomaták azonban örömmel üdvözölték a kiadványt, ami nem is csoda, hisz Lukarisszal már régóta kapcsolatban állottak, és a *Confessio* kézírata is nekik köszönhetően került Genfbe. Lukarisz akkora tiszteletre tett szert később is a protestánsoknál, hogy Genfben a Reformáció Nemzetközi Múzeumának (Musée International de la Réforme) predestinációs termében arcképét nem kisebb személyiség, mint Kálvin portréja mellett helyezték el.¹⁵⁴ A *Confessio* kéziratát Lukarisz, már 1627-ben odaadta Metaxasz nevű szerzetesnek, hogy azt a Lukarisz által alapított konstantinápolyi nyomdában adja ki (ez volt egyébként az első nyomda az Oszmán Birodalom területén). A jezsuiták azonban tudomást szereztek a tervről, és rábírták a szerájt, hogy ne csak a *Confessio* kiadását tiltsa meg, hanem az egész nyomdát foglalták le.¹⁵⁵

Már a kortársakban is felmerült a kétely, hogy a *Confessiót* valójában nem Lukarisz írta. A későbbiekben a román kutatók ezt előszeretettel hangoztatták. Melchisedec szerint Lukarisz gyáva és gyenge volt nyíltan kijelenteni, hogy nem ő a szerző, habár barátai előtt többször is azt nyilatkozta titokban, hogy a káté nem az ő műve, hanem hamisítvány.¹⁵⁶ Popescu ugyan elfogadta, hogy a *Confessio* szerzője Lukarisz volt, de azt sugallta, hogy azt csak színlelésből írta: valójában mindvégig hű maradt a keleti ortodoxiához, amit leginkább a Bethlennek írt levele bizonyít. Ioan-Aurel Pop szerint ez a Lukarisz-levél egyenesen azt bizonyítja, hogy Lukarisz „hitének és egyházának felvilágosult és határozott védelmezője volt.” Ioan Vasile Leb szintén a Bethlen-féle levél alapján írja: „A pátriárka levele világosan cáfolja azokat a vádaskodásokat, melyek szerint

1. **Lukarisz,**
vesszőt dobjuk
[csemi.judit]

2. **volt.”**
csere: “.
[csemi.judit]

3. **pátriárka,”**
csere: “,
[csemi.judit]

¹⁵³ A *Confessio* teljes szövege magyarul is olvasható: LUKÁCSI Tamás, *Egy elfeledett reformátor – Cirill Lukarisz (1572 [sic!]-1638) a „protestáns pátriárka.”* Confessio, 2004/4, 32–40.

¹⁵⁴ OLAR, 2009, 3.

¹⁵⁵ JANCÓS, 1896, 508; OLAR, 2009, 9.

¹⁵⁶ MELCHISEDEC, 1890, 22. Magyar fordítása ennek a résznek: JANCÓS, 1896, 508–509.

a Genfben 1629-ben, majd 1633-ban kiadott kálvinista hitvallás szerzője maga Lukarisz lett volna.¹⁵⁷

A helyzet ezzel szemben az, hogy Lukarisznak a káté megjelenése után haláláig még kilenc év állt rendelkezésére, hogy nyilvánosan kijelentse: nem ő a *Confessio* szerzője. Nem tette, és ez szerintem nem volt véletlen. Ha a hozzá legközelebb álló barátainak valóban azt mondta volna, hogy nem ő a káté szerzője, akkor miért volt szükség a 17. században három zsinatot is tartani Lukarisz tanainak kiátkozása végett? De vannak ennél sokkal megnyugtatóbb bizonyítékok is. Ovidiu Olar a közelmúltban közölte újra Lukarisznak a Bibliát olaszra fordító genfi Jean (vagy Giovanni) Diodatinak 1632. április 15-én írt levelét, Diodati eddigi kiadatlan válaszával együtt.¹⁵⁸ Nos, ebből a levélből világosan kiderül, hogy Lukarisz Cornelius Hagának és Antoine Lèger-nek adta oda a *Confessio* kéziratát, melyet aztán Lèger adott ki. A pátriárka nem gondolta volna, hogy a katolikusok ilyen hevesen reagálnak, ezért óvatosságból elhárította konstantinápolyi barátainak azt a kérését, hogy saját kezűleg hitelesítse a kiadványt. Lukarisz leveléből az is kiderül, hogy Lukarisz nem akar semmilyen közösséget vállalni a római egyházzal, mert az a tévedések melegágya, és megrontotta Isten eredeti szavait. (Lukarisz katolikusellenessége már-már a fanatizmus határát súrolta. 1632-ben például képes volt személyesen Budára utazni azért, hogy Muszá budai pasánál kieszközölje azt, hogy a katolikusokkal való uniót támogató szófiai görög rítusú püspököt lefejezzék.)¹⁵⁹ Levele záró részében arról értekezik a pátriárka, hogy jó kapcsolatban és barátságban van a canterbury érsekkel, valamint az angol követtel, Sir Thomas Roe-val. Diodati válaszából azt a részt érdemes kiemelni, melyben arról

1. **volna.**”

csere: ”.

[csemi.judit]

¹⁵⁷ MELCHISEDEC, 1890, 22; POPESCU, 1946, 439–440; POP, 2003, 317; Ioan Vasile LEB, *Ortodoxia transilvană între reformă și contrareformă, sec. XVI–XVII = Teologie și cultură transilvană în contextul spiritualității europene în sec. XVI–XVII*, ed. de IOAN VASILE LEB, Cluj-Napoca, Presa Universitară Clujeană, 1999, 143.

¹⁵⁸ A levelezés jelenleg a Bibliothèque Méjanes d’Aix-en Provence-ban található. A Manumed Virtual Library program keretében a levelek eredetije a hálózaton is megtalálható: <http://data.manumed.org>. Lukarisz levelének olasz nyelvű autográf változata a genfi könyvtárban (Bibliothèque de Genève, ms. gr. 37–38) található. Vö. OLAR, 2009, 14. Lukarisz levelét Antoine Lèger másolatában Émile Legrand már 1896-ban közölte: LEGRAND, 1896, 400–406.

¹⁵⁹ TÓTH István György, *A mohácsi plébános, a budai pasa és a kálvinista konstantinápolyi pátriárka. Don Simone Matkovics levelei a Hitterjesztés Szent Kongregációjához (1622–1635)*, A Rádai Gyűjtemény Évkönyve (VIII), 1997, 200–202.

van szó, hogy a pátriárkát a protestáns hatalmak, Svédország, Hollandia, Anglia és Erdély mindenben támogatni fogják, és ebben leginkább Antoine Lèger lesz a segítségével.

Antoine Lèger kulcsszereplő Lukarisz kalandos életében. Lèger 1596-ban született Ville-Seiche-ben, majd 1615-ben Genfben ment tanulni. 1624-ben hosszabb tanulmányutat tett Európában Strasbourgától Leidenen át Oxfordig. 1628-ban Cornelius Haga biztatására és kérésére Konstantinápolyba utazott, mint Hollandia megbízottja, hogy a kálvinizmusra fogékony Lukarisz mellett tevékenykedjen. Hittérítő munkásságának olyan nagy híre lett, hogy ellenségei, mint például a konstantinápolyi francia követ, Philippe Harlay comte de Césy kis Kálvin-féregnek/ürüléknek (*petit excrément de Calvin*)¹⁶⁰ nevezte. Lèger 1636-ig maradt az Oszmán Birodalom fővárosában, és kiterjedt levelezést folytatott a korszak protestáns értelmiségeivel.¹⁶¹ Sajnos a gyulafehérvári professzoroknak, Alstednek, Piscatornak és Bisterfeldnek, valamint Brandenburgi Katalin udvari papjának, Appelius János Gáspárnak írt levelei elvesztek, vagy lappanganak. Lèger nemcsak Lukarisz *Confessiójának* volt a kiadója, hanem az első újjörög nyelvű Új Testamentum-fordítás is neki köszönhető. Emellett papképzést szeretett volna indítani Konstantinápolyban és egy saját hitvallást kiadni újjörög nyelven. 1630-ban Lukarisszal együtt azt tervezgette, hogy Moldvában protestáns kolóniát alapítanak. Az ötlet hajazott Despot elképzelésére: a Nyugat-Európában üldözött protestáns prédikátoroknak szertettek volna menedéket nyújtani Moldvában, akiknek a moldvai vajda egy szerény adó fejében kiváltságokat biztosított volna.¹⁶²

¹⁶⁰ OLAR, 2013, 8.

¹⁶¹ E leveleket részletesen ismertette: BAUD-BOVY, 1944, 193–219.

¹⁶² Andrei PIPPIDI, *Diplomație și ortodoxie. Moldova în proiectele propagandei calvine (1630)* in *Viam inveniam aut faciam. In honorem Ștefan Andreescu*, ed. de Ovidiu CRISTEA–Petronel ZAHARIUC–Gheorghe LAZĂR, Iași, Editura Universității „Al. I. Cuza,” 2012, 349–367; BAUD-BOVY, 1944, 206–214; OLAR, 2013, 12.

EGY ÚJABB KEMÉNY JÓZSEF-FÉLE HAMISÍTVÁNY?

Ilyen körülmények között született a Bethlennek írt levél, melynek tartalma szöges ellentétben van mindazzal, amit Lukarisz ekkori elveiről tudunk: a pátriárka kálvinista szellemű kátét írt, Cornelius Hagával és Antoine Lèger-vel a lehető legjobb kapcsolatban volt, nyomdát alapított, támogatta az Újszövetség újjörög nyelvre való lefordítását, protestáns kolónia létrehozását tervezte Moldvában. Ezek után nehezen hihető, hogy közben épp Bethlen azon törekvéseit ellenezte volna, melyek az erdélyi románok kálvinista hitre történő áttérítését szolgálták. Kétségtelen tény, hogy Bethlen utolsó nagy terveinek építgetése közben felvette a kapcsolatot Lukarisszal. Popescu egyenesen úgy vélte, hogy a *Confessio* eljuthatott Erdélybe, és annak olvastán bátorkodott azzal a kéréssel fordulni a fejedelem a pátriárkához, hogy az támogassa az erdélyi románok kálvinista hitre való térítését.¹⁶³ Tény, hogy a melanchtoni és a tübingen-urachi értelmiségi kör hagyományát folytatva az Erdélybe hívott nyugat-európai tudósok felvették a kapcsolatot a pátriárkával. Biztos adataink vannak arról, hogy Alsted és Bisterfeld levelezett Lukarisszal, még ha e levelek el is veszttek, vagy lappanganak valahol. Legbiztosabb adat kapcsolatukról viszont az, hogy Alsted az 1630-ban Herbornban kiadott *Encyclopaediájában* újra kiadta Lukarisz *Confessiójának* az egy évvel korábban megjelent latin változatát. A három évvel később írt, de csak 1640-ben kiadott, *Trifolium propheticum* című művét, melyben az Énekek énekét, a Dániel próféta, valamint János jelenések könyvét értelmezte Alsted az eljövendő egyetemes reformáció szempontjából, egyenesen Lukarisznak ajánlotta.¹⁶⁴ Alsted bonyolult logikai és kombinatorikai bűvészmutatványokkal azt igyekezett bizonyítani, hogy Krisztus második eljövetele már közel. Előtte persze majd mindenki áttér a reformációra: elsőként a görögök, aztán a törökök és a zsidók is. Az egyesült reformált seregek végül az Antikrisztus (a pápa)

¹⁶³ POPESCU, 1946, 439-440.

¹⁶⁴ Lukarisz *Confessiója* Alsted művében: *Encyclopaedia*, II, Herborn, 1630, 1661-1662. OLAR, 2013, 123. Vö. még: Howard HOTSON, *Johann Heinrich Alsted 1588-1638. Between Renaissance, Reformation, and Universal Reform*, Oxford, Clarendon Press 2000, 194-198; SZENTPÉTERI Márton, *Egyetemes tudomány Erdélyben. Johann Heinrich Alsted és a herborni hagyomány*, Universitas Kiadó, Budapest, 364 (Irodalomtudomány és Kritika).

1. 439-440.
gondolatjellel
[csemi.judit]

hatalmát is megdöntik. Az erdélyi értelmiségiek biztosan nem vonhatták ki magukat teljesen ezen eszmék hatása alól, melyek akár a románok megreformálása terén kialakítandó stratégia megalkotásába is belejátszhattak. Az erdélyi fejedelmek és politikai döntéshozók azonban hidegebb fejfel tekintettek értelmiségi rajongóikra, akiknek kapcsolatrendszerét és műveltségét főleg diplomáciai célokra használták.¹⁶⁵

Mindezek alapján az a véleményem, hogy Bethlen és Lukarisz kapcsolata is inkább politikai, semmint vallási természetű volt. Bethlen Gábor 1628–1629. évi politikai tervei jól ismertek. A fejedelem szeretett volna bekapcsolódni egy lengyelelles orosz–svéd–török koalícióba. Bethlen végső célja a lengyel korona megszerzése lett volna. A velencei követ jelentéseiből világosan kiderül, hogy Bethlennek ezt a tervét Lukarisz is támogatta, főleg azért, mert abban bízott, hogy ha Lengyelországban protestáns király lesz, akkor az megfékezi az ottani ortodoxok kárára terjeszkedő katolikusokat. Bethlen Gábornak eddig egyetlen Lukariszhoz írt levele került elő, épp a velencei bailó jelentései között.¹⁶⁶ Furcsának tartom, hogy a Lukarisz-levél lelkes elemzőinek és újra kiadóinak (Popescu, Ioan-Aurel Pop) nem jutott eszükbe Bethlennek a Lukariszhoz írt levelei után kutakodni. Az még ennél is furcsább, hogy sem magyar, sem román részről senki sem hivatkozott erre az egyetlen fennmaradt Bethlen-levéltre. Részben persze érthető, mert abban nincs semmi szenzáció, és egyáltalán nem esik szó az erdélyi románok vallásügyi helyzetéről. Ehelyett Bethlen a Habsburg Birodalomban üldözött protestánsok védelmezőjeként lép fel, és követeit (Jacques Roussel, Charles Tayllerand) ajánlja Lukarisz figyelmébe, akinek segítségét kéri lengyelországi akciójához.

Számomra már az eddig elmondottak is gyanússá tették Lukarisz levelét. Bizonytalanságom akkor nőtt, amikor olyan részeket olvastam a levélben,

¹⁶⁵ KESERŰ Bálint, „Rajongók” Erdélyben, in *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, szerk. SIPOS Gábor, Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár, 1996, 206–214.

¹⁶⁶ ÓVÁRY, 1886, 760–761. Bethlen utolsó éveiről: ÓVÁRY Lipót, *Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetéseiről*, Budapest, 1888, 81–86 (Értekezések a Történelmi Tanulmányok Köréből, XIII. köt. XII. szám); SZILÁGYI Sándor, *Bethlen Gábor utolsó tervei és halála*, Budapesti Szemle, VII, 1867/22, 237–250; WITTMANN Tibor, *Bethlen Gábor és az 1628/29. évi erdélyi-orosz szövetség keletkezése in Magyar-orosz történelmi kapcsolatok*, szerk. Kovács Endre, Budapest, Művelt Nép Kiadó, 1956, 35–51; NÉMETH Csaba, *Melyik út vezet Magyarország trónjához? Bethlen Gábor 1628–29-es keleti terve és annak diplomáciai háttere*, Aetas, (3) 1987/3, 5–21.

melyeket én sehogy se tudtam zavartalanul beilleszteni a 17. század első felének kontextusába. Leginkább azokat a részeket éreztem idegennek, melyekben a románok etnikai összetartozásáról van szó. Ezeket idézték és elemezték a legtöbbször a román és a magyar kutatók, mégsem tűnt fel senkinek, hogy valami nincs rendben a szöveggel:

„Hanem ennek szerencsés és békés keresztültviteléhez [azaz az összes erdélyi román áttérítése a református hitre] mindenek előtt el kellene szakítani a *vérségnek és vonzalmaknak ama kötelékét, mely az erdélyi uralom oláhjai és Oláh-meg Moldvaország lakosai között alattomban bár, de annál szorosabban fennáll*. Ebbe nyilván a mondott országok szomszédos fejedelmei sohasem fognak beleegyezni és – ha nem is fegyverrel, legalább titkos izgatással (suggestio) gátat fognak elébe állítani.”¹⁶⁷ (Kiemelés N. L.)

Vérségi kötelékek, titkos izgatások? Ez szerintem nem a 17., hanem a 19. század hangja. Ilyen vérségi alapon működő etnikai összetartozás-tudatról a három különböző országban élő románok részéről a 17. században nem tudunk. Ioan-Aurel Pop természetesen rögtön megtalálta az előzményeket Mihály vajda 1600–1601. évi országegyesítésében, de a komolyabb román történészek, a nacionál-kommunista korszakot kivéve, soha sem állították, hogy Mihály etnikai-vérségi alapon képzelte el a „három román ország egyesítését.” Lukarisznak az az állítása sem állja meg a helyét, hogy a Kárpátokon túli román vajdák titokban a reformáció ellen izgatnának. Kisebb-nagyobb politikai konfliktusok természetesen voltak, de a két román vajda általában feljebbvalójának ismerte el az erdélyi fejedelmet a 17. században, Apafi Mihály koráig mindenképp.¹⁶⁸ Ha valóban izgattak volna a reformáció ellen, akkor az erdélyi fejedelmek nem kértek volna

1. egyesítését.”

csere: ”.

[csemi.judit]

¹⁶⁷ „Sed ad id feliciter pacateque assequendum rumpi deberet ante omnia sanguinis affectuumque nexus, qui inter Valachos ditionis transilvanicae ac incolas terrarum Valachiae Moldaviaeque, clancularius quam-quam, at arctissimus tamen viget. In id sane princeps vicini dicatrum terrarum nunquam concedent, obicesque, si non armis, saltem occultis suggestionibus certo certius ponent.” (Török-magyarkori 139.) A szöveget Jancsó Benedek fordításában idézem: JANCsó, 1896, 505. (Kiemelés N. L.)

¹⁶⁸ MAKKAi, 1989, 122; JAKÓ Klára, *Havasalfölde és Moldva szerepe Erdély portai kapcsolataiban* in *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, szerk. ÁCS Pál–SZÉKELY Júlia, Budapest, Balassi Kiadó, 2012, 140–157.

2. Jú-

ne válasszuk el

[csemi.judit]

a vajdától cirill betűket és nyomdászt (Dobre mester),¹⁶⁹ nem nevezték volna ki gyulafehérvári metropolitának a vajdák jelöltjeit (Ilie Iorest), nem kerestek volna Kárpátokon túli szerzeteseket a protestáns szellemű bibliafordításokhoz (Meletiosz). Az a tétel sem állja meg a helyét, hogy egyes Moldvából vagy Havasalföldről érkezett erdélyi vladikákat azért váltottak volna le, mert a román vajdák, valamint a Kárpátokon túli ortodoxia érdekében ügyködtek volna.¹⁷⁰ Érvényes viszont ez a kapcsolat a 19. századra, és főleg az 1848–1849. évi forradalomra, amikor George Bariț a brassói román lapban (Gazeta de Transilvania, 1848, 43. sz.) nyíltan azt írta, hogy „a román nemzet sorsát Bukarestben, és Jászvásárt döntik el, nem pedig Kolozsvárt, Balázsfalván vagy Budán.”¹⁷¹

Szokatlan még a levél ironikus hangneme is. Ezt már Zenovie Păclișeanu is észrevette, aki szerint a pátriárka válasza erőtlen, hiányzik belőle az a komolyság és méltóság, ami egy egyházfőtől elvárható volna egy ilyen helyzetben.¹⁷² Kétségteljesen engem is mosolyra fakasztottak azok a mondatok, melyekben arról van szó, hogy a román papok tudatlansága már-már a fejedelmi hatalmat is veszélyeztetik. Ahogy Bethlennek az a cinikus érvelése is, miszerint igaz ugyan, hogy a református vallás téves, de még mindig jobb egy téves vallás, mint a hitnélküli eretnokség: „Azt írja továbbá Fenséged [azaz Bethlen], hogy Fenséged uralma alá tartozó oláh földnek kalugerei és pópái semmiféle hittal sem bírnak, és hogy ennek folytán kívánatosabb volna, hogy ezeknek valamelyes, ha egyházunk ítélete szerint téves hitök is legyen.” Szekizmatikusoknak tartották a 17. század elején a románokat, de hit nélkül valóknak nem, sőt ahogy később majd látni fogjuk, Geleji még csak lényeges különbséget sem látott a keleti ortodoxia és a protestantizmus között, és a John Durynak adott válaszában még a katolikus egyháznál is előkelőbb helyre sorolta a keleti ortodoxiát.

1. Budán.”

csere: ”.

[csemi.judit]

2. legyen.”

csere: ”.

[csemi.judit]

¹⁶⁹ V. ECSÉDY Judit, *Dobre mester erdélyi nyomdája*, MKsz, 1993, (109), 1993/2, 146–166.

¹⁷⁰ A két legismertebb eset Ilie Iorest és Brankovics Száva letartóztatása. Iorestet erkölcs-telen élete, valamint amiatt tartóztatták le, mert a fejedelmi tilalom ellenére fizetség ellenében tudatlan jobbágyokat szentelt pappá, és nem azért, ahogy azt Metes és Păcurariu gondolta, hogy tudniillik Iorest az Erdélyt elfoglalni készülő Vasile Lupu moldvai vajdának készítette volna elő a terepet. A másik vladikának, Barnkovics Szá-vának nem harcos ortodoxizmusa volt a bűne, hanem az, hogy belekeveredett a Beldi-féle összeesküvésbe. Mindkettőről a következő fejezetben még részletesen lesz szó.

¹⁷¹ Idézi: MISKOLCZY, 2005, 125

¹⁷² PĂCLIȘEANU, 1912, 69.

A levél hitelességében azonban leginkább akkor kezdtem el kételkedni, amikor megnéztem, hogy Szilády és Szilágyi honnan adta azt ki: Kemény József *Apparatus Epistolaris Supplementum*ából. Kemény ezen dokumentumgyűjteménye az Erdélyi Múzeum könyvtárából került a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárba, ahol ma is megtalálható.¹⁷³ Szkepticizmusom és csodálkozásom csak nőtt, amikor láttam, hogy a levél számtalan, főleg román újraközlője, milyen nagy buzgalommal javíttatta a sajtóhibákat és elírásokat anélkül, hogy vette volna a fáradságot és megnézte volna Kemény hagyatékában az eredeti változatot. Mondanom sem kell azonban, hogy az *Apparatus*ban nem az eredeti levél található, hanem egy Kemény József által készített másolat. Az, hogy a levél Kemény József révén maradt ránk azért érdekes, mert az utóbbi időkben egyre inkább bebizonyosodik, hogy Kemény esetében is egy Thaly Kálmán-szintű hamisítóval van dolgunk. Tagányi Károly, Komáromy András, Karácsonyi János, Mályusz Elemér több tucat Kemény által közölt, vagy Kemény által más oklevélkiadóknak (például Fejér György) publikálásra átadott oklevélről bizonyította be, hogy az hamisítvány.¹⁷⁴ Számos olyan hamis oklevél és dokumentum van, melyet Kemény nem a publikálás szándékával gyártott, hanem csak elhelyezett hagyatékában (ilyen lehet ez a Lukarisz-levél is szerintem). Kemény oklevél-hamisításait elég könnyen tetten lehet érni, mert ahogy már Tagányi is írta: ezen oklevelek eredetijét sehol nem lehet feltalálni, legkevésbé abban a gyűjteményben, melyre Kemény utal.¹⁷⁵ Ha az eddigi Lukarisz-levél-értelmezők megnézték volna a Kemény *Apparatus*ában lévő szöveget, akkor láthatták volna, hogy Kemény egy másik gyűjteményre

1. András,

András: nem kiskapitális. Egyébként nem vettem tiszteletlenségnek. Mr. Tájföl után szabadon: "A munkatársak közti harmonikus együttműködés cégünk sikerének egyik legbiztosabb záloga." [transyl]

2. János,

János: nem kiskapitális [transyl]

¹⁷³ Jelzete: Ms KJ 289/A. Lukarisz levele: tom. II, 205r-206r.

¹⁷⁴ KOMÁROMY ANDRÁS, *Magyar nemzetségek*, Turul, 1892, 24; KARÁCSONYI JÁNOS, *A hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig. (A Történelmi Tár 1908. évi számában megjelent „Pótlások”... kal kiegészítve)*, szerk., előszó KOSZTA László, Szeged, 1988 (Aetas Könyvek 1); MÁLYUSZ Elemér, *Gróf Kemény József oklevél-hamisítványai*, Levéltári Közlemények, (69) 1988/2, 198–215. Kemény-féle hamisítások azóta is folyamatosan bukkannak elő: FAZEKAS Sándor, „Ez szomorú gyász hír megvitelére.” *Mindszenti Gábor emlékiratáról*, ItK, (CVII), 2003/2–3, 243–260; HELTAI János–PAVERCSIK Ilona–PERGER Péter–P. VÁSÁRHELYI Judit, *Régi magyarországi nyomtatványok IV. köt.*, 1656–1670, V. ECSÉDY Judit és KÁFER István közreműködésével szerkesztette P. VÁSÁRHELYI Judit, Budapest, Akadémiai Kiadó–OSZK, 2012, Appendix 232.

¹⁷⁵ Tagányi Károly recenziója a Teutsch-Firnhaber-féle *Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens*-ről: Századok, 1893, 52.

utal: „Ex manuscriptis Petri [Bod? – ezt egy másik kéz szúrta be, talán épp a kiadó Szilágyi] in bibliotheca N[agy] Enyediensi sub titulo »Grammatophilax« praexistentibus.”¹⁷⁶

Nem tudom, Szilágyiék miért nem keresték Bod Péternek ezt a gyűjteményét, és miért nem jelezték, hogy Kemény is onnan másolta a szöveget. Hogy lett volna Bod Péternek egy *Grammatophilax* című dokumentumgyűjteménye, azt csak Keménytől tudjuk. Fejér *Codex diplomaticus*-ában közölt belőle még egy Magyarigen történetére vonatkozó oklevelet, melynek eredetijét ő sem látta, hanem szintén Kemény adta azt át neki másolatban. Ebben az oklevélben III. András király megerősíti a magyarigeniek privilégiumait, melyeket László erdélyi vajda szeretne megnyírni, habár ezeket a privilégiumokat a magyarigeniek még II. Andrástól kapták, és azokat László (hogy melyikről van szó, nem tudni), IV. Béla, valamint V. István királyok is megerősítették. Ez az oklevél eddig nem keltette fel a kutatók figyelmét elsősorban azért, mert semmi újdonság nem volt benne, és az eredeti, II. András által 1206-ban kiadott kiváltságlevél teljes mértékben hiteles (igaz, csak egy 1292. évi átiratban maradt ránk), és ma is megtalálható a MOL-ban.¹⁷⁷ Ennek ellenére néhány gyanús elem van az oklevél körül. Mindjárt az, hogy Kemény terjedelmes magyarázatokat fűzött hozzá. A leggyanúsabb természetesen az, hogy a Gyulafehérvári Káptalan Levéltárában ma nem található meg az okmány, és Keményen kívül senki sem látta azt. Legérdekesebb természetesen az oklevél Kemény által előadott története: azt egyenesen III. Károly (1711–1740 magyar király, VI. Károly néven pedig német-római császár) küldte meg a magyarigeni Gyulai Istvánnak 1714. július 24-én. A levél később a szintén magyarigeni Felnagy Istvánhoz került. Keménynek az 1714-ben leküldött oklevélről készült másolat volt meg, melyet a Bod Péter-féle *Grammatophilax* 139–146. lapján talált. A *Grammatophilax* Kemény beszámolója szerint 1837. január 14-én Gerenden a kezében volt.¹⁷⁸ Kell-e ennél meggyőzőbb bizonyíték? Sajnos a hamisítások esetében épp a hitelességet igazolni akaró görcsös igyekezet lehet árulkodó. Gyulai István egyébként valóban létezett, magyarigeni faze-

1.

praexistentibus.”

csere: ”.

[csemi.judit]

¹⁷⁶ Ms KJ, 289/A, fol. 206r.

¹⁷⁷ Jelzete: DL 30. 354

¹⁷⁸ FEJÉR György, *Codex diplomaticus Hungariae*, tom. VII, vol. IV, Buda, 1837, 259.

kas volt, és épp 1718-ban kapott címereslevelet III. Károlytól.¹⁷⁹ Felnagy Istvánról eddig egyéb adatot nem sikerült találnom.

Bodnak valóban volt egy *Cartophilax Igeniensis*, valamint egy *Cartophilax, collectio monumentorum quorundam folio* című gyűjteménye. Az elsőről Salamon József tudósított 1834-ben, és ahogy az a címből is látszik, Magyarigen történetére vonatkozó adatokat tartalmazhatott. A másik *Cartophilax*-ról Benkő József számolt be *Transilvaniajában*. Mindkét *Cartophilax*-ról 1899-ben Sámuel már azt írta, hogy elvesztek.¹⁸⁰ Nem kizárt, hogy a két *Cartophilax* azonos, csak Benkő és Salamon nevezte azokat másként. Bodnak a máig fennmaradt két oklevélgyűjteményéből eddig nem került elő Lukarisz levele,¹⁸¹ és az a gyanúm, hogy a *Cartophilax-Grammatophilax* iratai közé is csak Kemény leleménye helyezte azt. Nem tartom kizártnak, hogy Bod *Grammatophilax* gyűjteményét csak Kemény találta ki. Bod ugyanis magyarul és latinul is megírta az erdélyi románok egyház- és vallástörténetét, számos oklevelet közölve benne Bethlen Gábor és a Rákócziak korából. Ha meg lett volna Bodnak Lukarisz levele, szinte kizártnak tartom, hogy ne említette és ne használta volna fel az erdélyi románok egyháztörténetéről írt munkájában.¹⁸²

Kemény oklevél-hamisításainak nagy részét az erdélyi románok rovására követte el. Különösen megszorodtak ezek a hamisítások az 1848–1849. évi forradalom után, amikor a román felkelők feldúlták gerendi kastélyát. (Nagyenyed feldúlásakor semmisülhetett meg a kollégium könyvtárában

¹⁷⁹ PAKOT Levente, *Házasságkötés pestis idején: Magyarigen 1738–1739*, KSH NKI Történeti Demográfiai Évkönyve, V, 2005, 163–188.

¹⁸⁰ BENKŐ József, *Transsilvania sive magnus Transylvaniae principatus olim Dacia Mediterranea dictus orbi nondum satis cognitus*, tom. II, Kolozsvár, 1833, 4. kiad., 463; SÁMUEL Aladár, *Felsőcsernátoni Bod Péter élete és művei*, Budapest, 1899, 8 (A Magyar Irodalmi Protestáns Társaság Kiadványai).

¹⁸¹ E két gyűjtemény jelenleg a marosvásárhelyi Teleki Tékában található: *Gellius Transilvanicus*, ms. 1, Tq H 12; *Ex collectione Monumentorum Manuscriptorum Clarissimum Petri Bod*, ms. 161 Tf 1157/b. Részletes ismertetésüket lásd: GUDOR Kund Botond, *Istoricul Bod Péter (1712–1769)*, Cluj-Napoca, Editura Mega, 2008, 251–254, 266–267.

¹⁸² Munkájának (*Az erdélyi oláhok uniáltatásokról való rövid história*) magyar változata 1745-ben készült. Az eredeti kézirat elveszett, csak egy 1845-ben készült másolat maradt ránk, mely jelenleg a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban található: ms. 586. A latin változatot (*Valachorum Transylvaniam incolentium historia*), mely 1764-ben készült, Gudor Botond és Ana Dumitran publikálta: Ana DUMITRAN–GUDOR Botond, *Román-magyar felekezeti kapcsolatok Erdélyben*, Gyulafehérvár, 2000, 313–443 (Bibliotheca Musei Apulensis XIII).

lévő Bod-féle *Cartophilax* is.) Ezeknek a hamisításoknak egyik legfőbb jellegzetességük, hogy Kemény olyan nem létező múltbeli dokumentumokat kreált, melyeket a 19. századi román értelmiségiek azért láttak szívesen, mert e hamis dokumentumok által a saját gyenge lábakon álló teóriájukat tudták megerősíteni. Egyik ilyen nagy karriert befutó hamisítása Keménynek az ún. oláhfalvi kiváltságlevél (1301. szeptember 25.), mellyel azt lehetett bizonyítani, hogy már a 14. század elején létezett egy román kenézség Székelyudvarhely mellett.¹⁸³

A 19. században a román értelmiségiek nagy kedvvel hangoztatták, hogy az erdélyi magyar arisztokraták nagy része elmagyarosodott román kenéz. Ennek igazolására azonban kevés oklevél állt rendelkezésükre, így aztán Kemény nyomban ki is talált néhány erdélyi román kenéz famíliát, és el is látta őket kiváltságlevelekkel. (Ilyen például a Zaránd vármegyei Kristsor familia, mely valóban létezett ugyan, csak a Kemény által közölt 14–15. századi kiváltságlevelek nem). Kemény másik vesszőparipája a románok tudatlanságának és tanulatlanságának a kipellengérezése volt. Ezért kitalált egy 1808-ban felállított Román Nyelvművelő Társaságot, és hamisított is annak nevében egy csípősen ironikus alapító okiratot.¹⁸⁴

A Lukarisz-féle levél ugyanilyen séma szerint épül fel: ironikusan és el-túlozva ecseteli az erdélyi románok tudatlanságát, majd visszavetíti a 19. századra jellemző állapotot a 17. század elejére, azt tudniillik, hogy az erdélyi és a vajdaságbeli románok között erős etnikai és vallási szolidaritásérzet van. Emellett a Lukarisz-levélnek azok a részei, melyek Bethlent a románok megreformálásáról igyekeznek lebeszélni, homlokegyenest ellenkeznek a pátriárka 1629-ben képviselt nézeteivel, melyekről fentebb már szóltam. Mindezek után a legérdekesebb az, hogy Kemény hagyatékában fennmaradt egy teljesen autentikus, autográf Bethlen Gábornak írt Lukarisz-levél is.¹⁸⁵

¹⁸³ HERMANN Gusztáv Mihály, „Villa nostra olachalis.” (Egy hamis oklevél utóéletéről) – A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről, szerk. BÁRDI NÁNDOR, Csíkszereda, Pro-Print, 1999, 7–24 (Múltunk Könyvek).

¹⁸⁴ Ezekről részletesen lásd: NAGY Levente, Kemény József „Román Nyelvművelő Intézete.” A hamisítás és mítoszteremtés divatjához = Mítoszok nyomában... Mítoszképzés és történetírás a Duna-tájon, főszerk. MISKOLCZY Ambrus, Budapest, ELTE Román Filológiai Tanszék, KSH Levéltára, 2004, 189–211.

¹⁸⁵ Kolozsvári Állami Levéltár (Arhivele Naționale ale României, Direcția Județeană Cluj), nr. fond. 594, col. pers. Josif Kemény, nr. 1108. A levél lemásolásáért Ioan Drăgan igazgató úrnak és Livia Ardelean levéltárosnak tartozok köszönettel.

1. **Nándor,**
Nándor: nem
kiskapitális [transyl]

A Konstantinápolyból 1629. június 25-én keltezett rövid levélben az áll, hogy felkeresték a pátriárkát Bethlen követei (Jacques Roussel, Charles Tayllerand), akikkel a legnagyobb egyetértésben Lukarisz azt kívánja, hogy Bethlen tervei sikeres véget érjenek (*confidimus tamen terminato itinere optimum successum eorum negocium habiturum*). Nem kizárt, hogy ez a levél a már említett Bethlen-levélre (1629. március 2.) adott válasz. Ebben, mint láttuk, a fejedelem épp ezt a két követet ajánlotta a pátriárka figyelmébe, akit arra kért, hogy segítse őt a lengyelországi akcióban. Bethlen nyilván azért fordult Lukariszhoz, mert tudott a pátriárka lengyelországi tartózkodásáról, és arról, hogy hevesen ellenezte a breszti uniót. Ezért joggal reménykedhetett abban a fejedelem, hogy Lukarisz segít majd neki a lengyelországi görög rítusú ruszinokat és kozákokat megnyerni. A levélben viszont egy szó sincs a románok reformációjáról. A címzés mellé viszont egy korabeli, 17. századi kéz ezt írta: „a levelek a reformátusokkal való unió előmozdításáról szólnak” (*litterae sunt Cyrilli Lucaris Patriarc[hae] C[onstantino]politani cum unionem cum Reformatis moliretur ad principem Gavrilum Betlen*). A megjegyzésből kiderül, hogy nem egy, hanem több levél (*litterae sunt*) is lehetett a gyűjteményben, melyek közül valamelyik bizonyosan a reformálásról is szólt. Nos, véleményem szerint a következő történhetett. Kemény hagyatékában eredetileg meglehetett mind a két Bethlennek írt Lukarisz-levél (1629. június 25. és szeptember 2.). Mivel csak ez utóbbiban volt szó a románok reformációjáról, Kemény azt kiemelte, és készített róla egy olyan másolatot, melyben bizonyos részeket átírt. Ez a módszer sem volt egyébként idegen tőle: számos oklevélről derült ki, hogy nem az egész dokumentumot, hanem abban csak bizonyos részeket hamisított meg Kemény. Ez esetben is erről lehet szó. Nem állítom, hogy az egész levél hamisítvány, csupán azok a részek, melyek révén Kemény az erdélyi románok tudatlanságán élcelődhetett, valamint azt a Horea-felkelés és 1849 után közhelyszerűvé vált nézetet erősíthette, hogy a Kárpátokon túli románok bujtogatják és tüzelik, a vérségi összetartozás révén, az erdélyi románságot a kálvinizmus (értsd magyarok) ellen. A kérdést természetesen csak akkor lehetne megnyugtatóan tisztázni, ha előkerülne Lukarisz eredeti levele. Ha azonban az valóban Kemény kezében járt, akkor erre nincs túl sok esély.

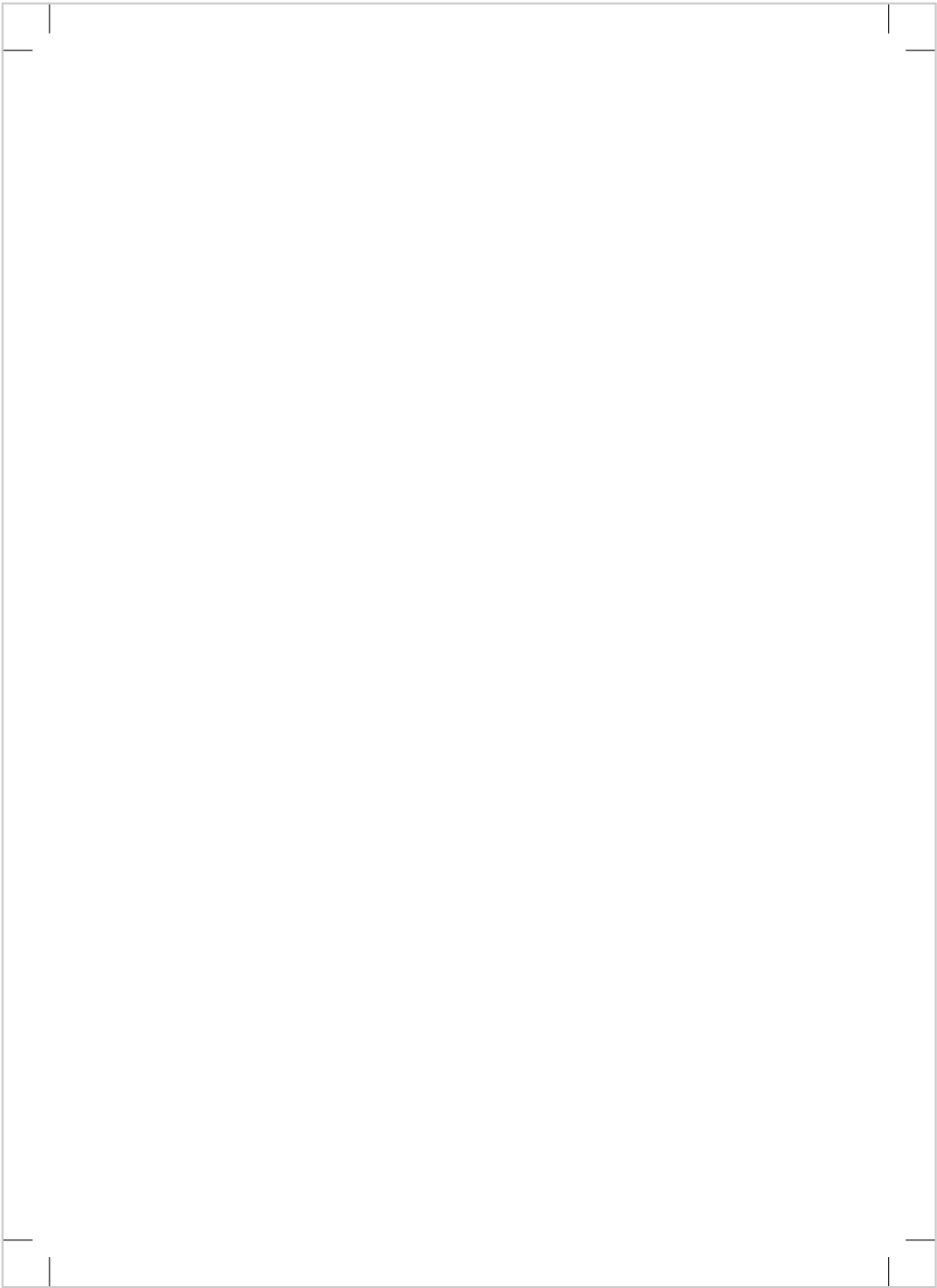
1. tartózkodásról,
tartózkodásáról
[csemi.judit]

[no notes on this page]

IRÉNIZMUS ÉS REFORMÁCIÓ
A KÉT RÁKÓCZI GYÖRGY IDEJÉBEN

[no notes on this page]

[no notes on this page]

Heltai János szerint a román reformáció kérdésében nem elég pusztán a román mártírizmus és kulturális gyarmatosítás vádjára azzal válaszolni magyar részről, hogy az erdélyi románok reformációját célzó program valójában „az erdélyi románság kulturális és nyelvi felemeléséért végzett áldozatos missziós munka” volt. Elsősorban azért nem, mert

„Gelejiék nem nemzeti kategóriákban közelítették meg a kérdést, hanem egy saját igazáról rendíthetetlenül meggyőződött teológiai, ecclesiológiai elgondolás jegyében. Természetesen, ha a folyamat valóban az ő elképzeléseiknek megfelelően ment volna, az erősítette volna a románságnak az erdélyi feudális társadalomba való integrációját, és az erdélyi abszolút állam is erősebben tudta volna hatalmát kiterjeszteni a lakosság román részére. Világosan kell látni azonban azt is, hogy a nyílt erőszaktól elvi alapokon tartózkodtak, s hogy szándékuk nem a románság alávetése vagy a magyarság szupremációjának megszerzése volt, hanem az integrálás, nem nemzeti, nyelvi, etnikai, hanem a vallási és talán politikai tekintetben. S ez hitük szerint az igazság ereje által ment volna végbe.”¹⁸⁶

Geleji Katona István irénikus elképzeléseiről az előző fejezetben érintőlegesen már szóltam. Az alábbiakban ezekről szeretnék még részletesebben beszélni, főleg Gelejinék a John Duryval (Dureus 1596–1680) való levelezésének, valamint a gyulafehérvári román Újszövetség és Zsoltárfkönyv kiadásának fényében. A 17. század első felében a protestáns egyházak uniójának egyik legnagyobb szorgalmazója John Dury volt. Az Elbingben született Samuel Hartlib (1606–1662) az ő segítségével emigrált Angliába 1628-ban. Ezután együtt fáradoztak a protestáns egyházak Róma-ellenes uniójának létrehozásán és az egyetemes reformáció megvalósításán. Az Erdélybe meghívott herborni professzorokkal (Alested, Bisterfeld, Piscator), valamint a fejedelemségből és Felső-Magyarországból Angliába érkező peregrinusokkal (mindenekelőtt Tolnai Dali Jánossal) való kapcsolatuk jól ismert a magyar szakirodalomban is.¹⁸⁷ 1634 elején Dury a frankfurti

¹⁸⁶ HELTAI, 2008, 43.

¹⁸⁷ KVACSALA János, *Az angol–magyar érintkezések történetéhez, Századok*, (XXV), 1892, 709–719, 739–810; MAKKAI László, *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1952, 62–63; GÖMÖRI György, *Erdélyiek és angolok*, Héttony Kiadó, Bp., é. n., 27–33; KOLTAY Klára, *Kérdések a Hartlib-kör és magyar*

német rendi gyűlésről írt levelében arra kérte Gelejit, hogy fejtse ki álláspontját a reformátusok és a lutheránusok uniója tekintetében. Erre Geleji 1634. február 7-ére zsinatot hívott össze Gyulafehérvárra, mely megvitatta Dury kérdéseit, és a választ is megfogalmazta.¹⁸⁸

A zsinati állásfoglalás szerint az unió legnagyobb akadályja a laza egyházi és társadalmi fegyelem. A zsinat egy valódi konfesszionalizációs programot dolgozott ki, melyben sem a klérust, sem az iskolát, de még a fejedelmi udvart sem kímélték. Ilyeneket lehet a Durnak küldött levélben olvasni, melyet Geleji, Alsted, Piscator és Bisterfeld mellett még tizennégy esperes és lelkész írt alá:

„Az egyházi magasabb hivatalokra csaknem kivétel nélkül kegyes nevelésben nem részesült emberek lépnek, kik a szemérmertlenségen és paláston kívül oda egyebet nem visznek [...] borzasztó mily egyenlőtlen a lelkészek fizetése; [...] az iskola büzhödt bűnfertő, [...] a professzorok a teológiai intézetekben inkább személyeskedni, mint az ellenkező véleményt alaposan megcáfolni tanítanak; [...] az egyházi fegyelem némely helyt semmi, máshelyt laza; [...] a királyok, fejedelmek úgy vélekednek, hogy a legfontosabb ügy reájok nem is tartozik, s azt tanácsosaikra és olyanokra bízzák, akik vagy politikával, vagy magánügyeikkel foglalkoznak, a vallással pedig egyáltalán nem. Ide illik a példabeszéd: a fejtől bűdösödik a hal. A részegeskedést nem is tartják többé bűnnnek, hanem inkább erénynek; kiváltképpen a legfőbb személyeknél.”¹⁸⁹

Meglehetősen furcsa válaszok egy olyan kérdésre, hogy miként lehet a protestáns felekezeteket közös nevezőre hozni. Az azonban világos, hogy ugyanaz a fegyelmező hang szólal meg ezekben a zsinati válaszokban is, mint a román papoknak és vladikáknak adott kondíciókban. Ez is azt bizonyítja, hogy Gelejiék nem tettek különbséget román és magyar egyház között: a kondíciók nem a román papok és hívek megalázására és vallásuk megtagadtatására, hanem a társadalmi fegyelmezésükre szolgáltak.

munkatársaik együttműködése kapcsán, Könyv és Könyvtár, (XXIV), 2002, 51–69; PETRŐCZI Éva, *Fél-szentek és fél-poéták. Epizódok a magyar és angolszász puritanizmus irodalmából*, Balassi Kiadó, Budapest, 2002, (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok, 5).

¹⁸⁸ A választ ki is nyomtatták latinul: *Concordiae inter evangelicos querendae consilia...*, h. n. 1634. Magyar fordítása: RÉVÉSZ, 1887, 169–186.

¹⁸⁹ RÉVÉSZ, 1887, 170.

Ezek után Gelejiék azt javasolják, hogy a protestáns uniót egy egyetemes zsinatnak kellene kimondania, mely zsinaton „meghatározott ártikulusok terjesztessenek elő és a szentírás alapján erősíttessenek meg; abban azonban mindenk egyet értnek, hogy minek kell benne foglaltatni az alapvető ártikulusokban.” Nyilvánvalóan ezek a már említett közönséges hitágazatok, melyekben Gelejiék szerint a reformátusok és az evangélikusok egyet is értenek. Épp ezért a Durnak írt levél nagy részét azon javaslatok teszik ki, melyekkel a gyulafehérvári zsinat a fennálló vitás kérdések (úrvacsoratan, egyházi ceremóniák stb.) tisztázása érdekében lefolytatandó disputa kereteit igyekeztek kijelölni. Egy ilyen vita sikeres kimenetele Gelejiék szerint azon múlik, hogy azon „a legtudósabb teológiai vitakozásban jártas, komoly₂ kegyes, őszinte, tiszta jellemű, béke és igazság iránt buzgolkodó férfiak,” vegyenek részt, akik őrizkednek „a tárgyalásban a hosszúságtól, és az ideges vitakozástól.” Erőszak a vita során nem alkalmazható: „mindenek felett az ellenfelet meg kell nyerni.” Annál is inkább, mert csak a „keresztény hit alapvető hitcikkelyeiben” kell megegyezni, de azokban a kérdésekben, melyek az „üdvre nem egyenesen döntők” (*fundamentum salutis directe non concernentibus*) megengedett a nézeteltérés. Ez utóbbiak közül részletesen a ceremóniákról, a babonákról, valamint a szentképekről szólt a zsinat. Csupa olyan kérdés, melyekkel a már sokat emlegetett kondíciókban is találkozunk. A zsinati előterjesztés szerint a ceremóniák két-félék: a szükséges ceremóniákat (a keresztségre és az úrvacsorára vonatkozókat, például a kenyér megtörése) maga Krisztus rendelte el, míg az adiafórikus ceremóniák emberi találmányok. Mondanom sem kell, hogy a bonyolult román liturgia legtöbb eleme az adiafórikus ceremóniák közé tartozott. A zsinat azonban itt is megengedő volt, mert csak azokat tiltotta ezek közül is, melyek a „pápista bálványozást ápolják,” míg azok, melyek „hasznosak és alkalmasak az egyház építésére megtarthatók.” A babonákról is külön fejezetben értekeztek a zsinati résztvevők, de azok elemzésén kívül tiltásukról nem írtak semmit. Ugyanígy a szentképekről: ha azok a templomokhoz illő ékítményül szolgálnak megtarthatók.

Úgy vélem, hogy ezek a zsinati határozatok és javaslatok a román vladikáknak és papoknak adott kondíciók elméleti alapjait képezték. Nem véletlenül írta Geleji I. Rákóczi Györgynek, hogy néhány külsőséget leszámítva a görögkeleti és a protestáns vallás között nincsenek a vallási-teológiai lényeget illető eltérések:

1. ártikulusokban.”

csere: ”.

[csemi.judit]

2. férfiak,”

vesszőt dobjuk

[csemi.judit]

3. vitakozástól.”

csere: ”.

[csemi.judit]

4. nyerni.”

csere: ”.

[csemi.judit]

5. építésére

építésére után

vesszőt kérek

szépen

[csemi.judit]

6. megtarthatók.”

csere: ”.

[csemi.judit]

7. szolgálnak

szolgálnak után

vesszőt kérek

szépen

[csemi.judit]

„Én a szenteknek és a képeknek tiszteletében és a Szentléleknek származásán kívül az igaz görög vallásban alig látok több különbséget a hitnek ágazataiban mitőlünk; hanem inkább mind csak a külső rendtartásokban és ceremóniákban vagyon a különbség, amelyeket ez semmivel egyébbel nem tud állatani, hanem csak az ecclesia szerzésével, mint a pápisták.”¹⁹⁰

Nos, ez töről metszett irénikus koncepció. Mint ahogy az is, hogy Geleji a vénasszonyos babonák ellen valóban harcolt, de mint fentebb már idéztem, a szentképeket nem vetette le a román templomok falairól. Csupán annyit írt elő a kondíciókban, hogy tiszteljék, de ne imádják azokat. Valljuk be: konkrét helyzetben nagyon sokféleképpen lehetett értelmezni azt, hogy meddig tart a tisztelet és honnan kezdődik az imádat.

A fenti levélrészletben Geleji nem kevesebbet állított, mint hogy a fundamentáliák tekintetében a protestáns és a román ortodox egyház semmi-
ben sem különbözik egymástól. Az eltérések (a ceremónia, a szentképek tisztelete, a Szentlélek származásáról szóló tan) pedig nem tartoznak a fundamentális (értsd közönséges) hitágazatok közé, ezért az ortodox egyházzal való unió nem lehetetlen, hisz ők is Krisztus egyházához tartoznak, szemben a katolikusokkal, akik viszont az Antikrisztus egyházának a tagjai. Nem véletlen hát, hogy Geleji a Durnak adott zsinati választ az erdélyi román és szász egyház nevében is aláírta (*ego Stephanus Katona Geley, episcopus eccelsiarum orthodoxorum hungaricarum, et insimul saxonicarum et walachicarum quarundam in Transylvania*). A gyulafehérvári zsinat résztvevői azt is kifejtették, hogy a reformátusok és az evangélikusok közti unióra már csak azért is szükség van, mert ezt látva „keleten [azaz a görögkeletiek] és magában Indiában levő egyházak is [...] ezen nagyszerű unió által arra fognak indíttatni, hogy hozzánk csatlakozzanak.”¹⁹¹

¹⁹⁰ Geleji Katona István levele a fejedelemnek 1640. szeptember 24. = Ötvös, 1859, 215.

¹⁹¹ Révész, 1887, 172.

A GYULAFEHÉRVÁRI ROMÁN ÚJSZÖVETSÉG (1648)
ÉS ZSOLTÁRKÖNYV (1651)

Gelejiék elképzelése szerint tehát a protestáns uniót nemcsak a Róma elleni harc érdekében kell megvalósítani, hanem azért is, mert ha a görögkeletiek azt látják, hogy egyetértés van a protestánsok között, akkor ők is kedvet kapnak ahhoz, hogy a protestánsokkal egyesüljenek. Erőszakot azért nem kell, és nem is érdemes alkalmazni, mert ha a görögkeletieknek is lehetőségük lesz Isten ígétjére (Biblia), valamint a keresztény vallás alapvető tanításait (káté) megismerni, akkor a Szentlélek elkezd munkálkodni bennük, és így a hívek maguktól felismerik az igazságot. Az pedig nem lehet más, mint az, hogy a protestáns egyházhoz kell csatlakozniuk. Láttuk az előzőekben, hogy román katekizmus már 1544 óta létezett, teljes román bibliafordítás viszont még Geleji idejében sem volt. Épp ezért Geleji egyik legfontosabb feladatának tekintette, hogy a románok kezébe adja a Bibliát. Erőfeszítésének köszönhetően a 17. század két reprezentatív román kiadványa jelent meg a gyulafehérvári fejedelmi nyomdában: 1648-ban az Újszövetség és 1651-ben (Geleji ekkor már halott, de a kezdeményező ebben az esetben is ő volt) a Zsoltárok könyve.

Mindkét kiadvány fordítói, összeállítói mind nyelvíleg, mind teológiaiilag képzettek voltak és a kor színvonalának teljes mértékben megfeleltek. A Kárpátokon túli átlagos román teológiai színvonalat talán meg is haladták. Ennek ellenére az egyetlen személy, akit név szerint ismerünk, és tudjuk róla, hogy meghatározó szerepe volt a két kiadvány létrejöttében, az a már emlegetett Simion Ștefan. Az olvasónak szóló előszóból megtudjuk, hogy az Újszövetség fordítását még Silvestru szerzetes kezdte el I. Rákóczi György parancsából, de nem tudta azt befejezni. Később szintén a fejedelem adott parancsot Simion Ștefannak, hogy papjai közül keressen olyanokat, akik ismerik a görög, a latin, valamint az ógyeházi szláv nyelvet. Sajnos Simion Ștefan nem árulja el, hogy kiket sikerült neki ez ügyben feltalálni. Azt azonban megemlíti az Újszövetség előszavában, hogy Silvestru szerzetes fordításával a sok hiba miatt nem voltak megelégedve, mivel Silvestru nem tudott igazán görögül. Silvestru a havasalföldi govorai kólostor igumenje és egyben nyomdásza is volt: főleg ógyeházi szláv nyelvű könyveket adott ki, de egy evangéliummagyarázatot oroszból fordított

románra (*Evangelhia învățătoare*, Govora 1642). Arról nincs adatunk, hogy Govorán görögből is fordított volna. Govorán egyébként 1636 óta működött iskola, de azt nem tudjuk, milyen volt annak a tanítási nyelve. Targovișten 1640-től szláv nyelvű, majd 1646-tól görög nyelvű iskola működött.¹⁹² Itt minden bizonnyal megtanulhatott volna Silvestru görögül, de ha figyelembe vesszük, hogy 1648-ban már nem élt, valószínűleg nem volt ideje rendszeren elsajátítani a görög nyelvet, ahogy azt egyébként Simion Ștefan meg is jegyezte. Silvestru igumenre Geleji Katona István talált rá 1643-ban:

„Mivel látjuk a Szent Bibliának megfogymatkozását és szűk voltát és oly nyelven, ahol valami darabonként találattik benne is, igen vétkeken fordítottatott, nem görögből, hanem csak a rácból, melyben sok hazugságok is elegyedtenek, azon igyekezzünk, hogy az Újtestamentumot őszinte görög nyelvből, amelyen az evangelisták és az apostolok írtanak, oláh nyelvre fordítsuk és kinyomtatassuk a sok szegény oláh községnek lelki épületére, amelyre való embert találunk is immár Istennek hála, aki oláh ugyan de jó görög és diákul is ért.”¹⁹³

A nyomtatáshoz szükséges anyagiak előteremtése lassan haladt: Geleji 1643-ban elrendelte, hogy az Ilie Iorest vladika hatósága alá tartozó egyházközségekben minden paptól egy forint adót kell beszedni a kiadás költségeinek fedezésére. 1644 augusztusában azt írta a fejedelem feleségének, Lorántffy Zsuzsannának, hogy az Újszövetséget románra fordító papnak (ez minden bizonnyal Silvestru) adasson 50 forintot és egy dolmányának való posztót. 1646. január 7-én pedig arra utasította a fejedelem Debreczeni Tamást, sárospataki inéztőjét, hogy húsz mázsa piskolcot küldjön Gyulafehérvárra a román Újszövetség kinyomtatása végett.¹⁹⁴

Mircea Păcurariu román egyháztörténész vetette fel, hogy az Újszövetség fordításában az erdélyi román papok mellett Meletie Macedoneanul, azaz Makedóniai Meletiosz (latinosan Milovitius) is részt vett. E feltevését arra alapozta, hogy Geleji Katona István a havasalföldi vajdával, Matei

1. **ért”.**
pon-idézőjel-
lábjegyzet legyen a
sorrend [transyl]

¹⁹² Minderről lásd: Constantin BĂLAN, *Cultura în Țara Românească și Moldova = Istoria Românilor V*, 874.

¹⁹³ Geleji rendelete 1643. augusztus 5. = Erdélyi Protestáns Közlöny, 1887, 329.

¹⁹⁴ Valentinus Bujdosó, *Adalék az első oláh biblia történetéhez*, Századok, (V) 1871, 718; Juhász, 1940, 208.

Basarabbal együtt 1640-ben Meletioszt támogatta az erdélyi román egyházban megüresedett püspöki székhely elnyerésében. Geleji kétségtelenül azzal érvelt Meletiosz mellett, hogy jól tud görögül és valamit latinul is, tehát alkalmas lehetne a szent könyvek kiadására.¹⁹⁵ A román reformáció összefonódását az Erdélyi Fejedelemségnek a Kárpátokon túli román vajdaságok irányában folytatott politikájával jelzi, hogy Meletiosznak e két tekintélyes támogató (Geleji és Matei Basarab) sem volt elég arra, hogy elnyerje a püspöki széket, mert azt a moldvai vajda jelöltje, a putnai kolostor szerzetese, Ilie Iorest kapta meg. Csak zárójelben jegyzem meg: sokáig nem élvezhette hivatalát, mert két év múlva letartóztatták és kilenchnyi börtönre ítélték. A Simion Ștefan kinevező fejedelmi oklevél (Gyulafehérvár, 1643. október 10.) az erkölcsstelen életet, a papok feletti zsarnokoskodást, valamint a megszabott feltételektől való eltérést róta fel Ilie Iorest bűnéül. Varlaam (1580–1657) moldvai metropolita egy az orosz cárnak küldött leveléből megtudhatjuk, hogy Iorest elmozdítását Csulai György kezdeményezte. Sokat nyomhatott a latba az is, hogy Iorest 1642-ben fizettség ellenében jobbágyokat szentelt fel papnak azért, hogy azok mentesülhessenek a jobbágyi kötelezettségek alól. Ez a korabeli Erdélyben komoly problémának számított: a sok üzletszerű papszentelés, amint már említettem, valóságos papi ploretáriátus (Jancsó Benedek) kialakulását eredményezte, ami ellen minduntalan fellépett az országgyűlés és a fejedelmek.¹⁹⁶ Teljesen légből kapott Ștefan Meteșnek és az őt követő Mircea Păcrariunak az az ötlete, hogy Iorestet azért váltatta volna le Rákóczi, mert pártfogója a moldvai vajda, Vasile Lupu Erdély elfoglalását tervezte, és ebben a vladika is segítette őt.¹⁹⁷ Ilie Iorest sorsa azonban megragadta a történetírók fantáziáját. Az erdélyi szász krónikaíró, Georg Haner (1672–1740), majd fél évszázad távlatából igazi kis novellát kerekített Iorest sorsából: a vladika fiatal papokat rontott meg, majd mikor letartóztatták, nyilvánosan megsejgyenítették: meztelenre vetkőztették és a város szélén

1. egy
egy után vesszőt
kérek szépen
[csemi.judit]

2. 1740),
vesszőt dobjuk
[csemi.judit]

¹⁹⁵ Geleji levele a fejedelemhez, 1640. október 8. = ÖTVÖS, 1859, 224. Lásd még PĂCURARIU, 2006, 64.

¹⁹⁶ JANCÓS, 1896, 566. Az 1642. február-márciusban tartott országgyűlés határozatban ítélte el Ilie Iorest ténykedését: „Honnan vévén az oláh püspök autoritást magának, nem tudjuk, de ekkédiglen is sok rendbéli atyánkfiaiinak írás-tudatlan oláh jobbágyokból, kik teljességgel csak parasztok, és az urok szolgálatjokat kerengik, fizetésért oláh papokat csinált belőlök.” (EOE X, 328.)

¹⁹⁷ METEȘ, 1935, 198–199; PĂCURARIU, 2006, 58.

megvesszőzték.¹⁹⁸ Mondanom sem kell, hogy csak arról van biztos forrásunk, hogy Iorest kilenc hónapig volt börtönben, majd miután sikerült 24 kezezt kerítenie, akik letétbe helyeztek 1000 tallért, őt szabadon engedték. Iorest visszatért Moldvába, és megpróbálta összegyűjteni az 1000 tallért, hogy visszafizesse azt kezeleinek. Varlaam érsek még az orosz cártól is próbált pénzt kieszközölni. A történethez hozzátartozik, hogy a Román Ortodox Egyház az I. Apafi Mihály idejében szintén gyanús körülmények között börtönbe került Brankovics Szávával 1555. október 21-én Gyulafehérvárott szentté avatta Ilie Iorest.¹⁹⁹

Meletiosz természetesen könnyen elképzelhető az Újszövetség fordítói között, hisz egy Áthosz-hegyi kolostorban volt szerzetes,²⁰⁰ tehát biztosan tudott görögül. Emellett Petru Moghilă, vagy Movilă (1596–1647) érsek kijevi akadémiján tanult, majd a govorai kolostor nyomdásza lett. Ennek ellenére szerintem Păcurariu hipotézise nem helytálló. Egyrészt nem tudunk arról, hogy hosszabb ideig Erdélyben tartózkodott volna, másrészt 1643-ban biztosan Câmpulungban volt nyomdász (ide épp Kijevből hozta a szükséges felszereléseket és betűkészletet). 1645-ben Meletiosz a jeruzsálemi pátriárka tisztségét szerette volna elnyerni, de régi ellensége, Vasile Lupu, moldvai vajda, konstantinápolyi kapcsolatai révén megakadályozta szándéka megvalósításában. A moldvai vajda akciója annyira jól sikerült, hogy a nagyvezír ezúttal fel is akasztatta Meletioszt. Nem hiszem, hogy egy ilyen mozgalmas élet mellett lett volna ideje foglalkozni az Újszövetség fordításával.²⁰¹

Marad hát egy biztos személy: Simion Ștefan. Igaz, ő az Újszövetségben csak a fejedelemnek szóló ajánlást írta alá, de a román és a magyar szak-

¹⁹⁸ Haner történetét idézi BUNEA, 1902, 93.

¹⁹⁹ JUHÁSZ, 1940, 151–152. Az 1643. október 10-i okmányt szitén Juhász adta ki: Juhász, 1940, 246–251. A dokumentumot legutóbb Ana Dumitran újra közölte Bod Péter és Samuil Micu után, anélkül, hogy tudott volna Juhász közléséről, pedig az a hitelesebb, mivel az a gyulafehérvári Libri Regiből, az eredeti szöveg alapján készült. (*Aspecte ale politicii confesionale a Principatului calvin față de români: confirmările în funcții ecleziastice și programul de reformare a Bisericii Ortodoxe din Tarnsilvania, Mediaevălia Transilvanica*, 2001–2002/1–2, 151–155.) Varlaam levele Mihail Fjedorovics orosz cárhoz, Suceava, 1645. június 2.; LUPAȘ, 1940, 229–230. Ilie Iorest szentté avatásáról: PĂCURARIU, 2006, 58.

²⁰⁰ IORGA, 1928, 296–297.

²⁰¹ Meletioszról lásd: Constantin REZACHEVICI–Constantin ȘERBAN, *Populație și economie în Țara Românească și Moldova = Istoria românilor V*, 136–159, 440.

irodalom nagy része neki tulajdonítja az olvasónak szóló előszót, valamint az Újszövetség könyvei és fejezetei elé írt magyarázó előszavak egy részét is. Simion Ștefan Ilie Iorest 1643. évi leváltása után tűnt fel az erdélyi román egyház színpadán, igaz, már az 1640. évi püspökválasztás alkalmával, Ilie Iorest és Meletiosz mellett ő is a jelöltek közt volt. Simion Ștefan a már sokat emlegetett 1643. október 10-i oklevélben nevezte ki I. Rákóczi György az erdélyi románok püspökévé. Egyházvezetői stratégiájának érdekes eleme, hogy nemcsak a kálvinizmussal, hanem a katolikusokkal való unió is megfordulhatott a fejében. Így például 1651-ben „hathatós segítséget adott a felső-magyarországi ruténeket a katolikus egyházhoz kapcsoló 1646. évi ún. ungvári uniónak, amikor püspökké szentelte P. P. Petrovicsot.”²⁰² Az eseményről Lippay György esztergomi érsek beszámolójából tudunk. Ezekből kiderül, hogy Simion Ștefan azt mondta Partenius Petrovicsnak, hogy „bárcsak én is élhetnék ezzel az unióval” (*utinam et mihi liceret eandem unionem profiteri*).²⁰³ Ráadásul abban a levélben, melyben Simion Ștefan beszámolt a püspökszentelésről, a következőképpen titulálta saját magát: „Stephanus Simonovitius Dei gratia archiepiscopus Belogradiensis, Varadiensis, Maromorosiensis totiusque Transilvani catholicae atque apostolicae religionis graeci ritus episcopus (Isten kegyelméből Gyulafehérvár, Révkolostor, Máramaros és egész Erdély érseke, és a görög rítusú katolikus apostoli vallás püspöke).”²⁰⁴

Nem tudom, milyen szemmel nézhették Gelejiék a görög rítusú katolikus apostoli vallás püspöke címzést. Simion Ștefannak ezen kijelentései komoly fejtörést okoztak későbbi méltatóinak. Iorga furcsának tartotta, hogy „a király (craiu, azaz az erdélyi fejedelem) és annak kálvinista szuperintendense iránt legnagyobb hűséget mutató” vladika ilyesmire vete-medett volna, ezért szerinte mindezt titokban tette Simion Ștefan. De érezvén a helyzet bízarr voltát, téziséhez nyomban hozzá is fűzte az alábbi homályos magyarázatot Iorga:

²⁰² MISKOLCZY, 2004, 62.

²⁰³ Lippay György jelentése a Propagande Fide kongregációjának: Pozsony, 1652. július 19. = Nicolaus NILLES, *Symbolae ad illustrandum historiam ecclesiae orientalis in terris Coronae S. Stephani* II, Oeniponte, 1885, 828.

²⁰⁴ Simion Ștefan 1651. június 14-én kelt bizonyítványa Partenius püspökké szenteléséről jelenleg a Budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában található: Hevenesgyűjtemény, 69. kötet, fol. 27–28. Részletesen ismerteti és elemzi: HODINKA, 1909, 237–239, 302–305.

1. vicsot.

csere: ”.

[csemi.judit]

2. 203

A lábjegyzetszám
nem kurzív

[transyl]

3. püspöke.)

csere: ”).

[csemi.judit]

„Egy szabadságától megfosztott nép felvilágosult rétegének még arra sincs lehetősége, hogy szabadon választhassa és tarthassa meg hitét, vagy hogy szükségből ily módon megőrizze a lelki közösséget az írástudatlanok sokaságával, mely ugyan nem tiltakozik, de nem is ad fel a sajátjából semmit anélkül, hogy felismerné mennyi jó származhat majd később ebből az erőtlenségből.”²⁰⁵

A szöveg azért talányos, mert a következőképpen is lehet fordítani:

„Egy szabadságától megfosztott nép felvilágosult rétege nem engedheti meg magának, hogy csupán egy vallást válasszon és azt meg is tartsa, és hogy szükségből ily módon megőrizze a lelki közösséget az írástudatlanok sokaságával.”

Akárhogy fordítjuk, egy biztos: Iorga felmentette a népet „eláruló” román értelmiségi réteget, mely érdekeinek megfelelően változtatta hitét és vallását, anélkül azonban, hogy különösebben érdekelte volna őt az együgyűek lelki üdvössége. Ez teljes mértékben illik a korabeli helyzetre (mint ahogy fentebb a gyülekezetek ide-oda vándorlása kapcsán már említettem), de nem biztos, hogy ezt árulásnak kell tekintenünk, habár majd egy évtizede egy Magyar–Román Történész Vegyesbizottsági előadásában Péter Katalin mellett érvelt, hogy a reformáció idején az erdélyi román értelmiség magára hagyta a népet.

Ernst Christopher Suttner szerint Simion Ștefan uniós püspökszentelésével a kálvinista befolyással szembeni „elégedetlenségét juttatta kifejezésre.”²⁰⁶ Ez szerintem légből kapott feltételezés, hisz semmilyen konkrét adat nem támasztja alá. Parteniust ugyanis még elődje, Taraszovics Vazul (aki melleleg később visszatért a görögkeleti hitre) jelölte a püspökségre, majd az unióra hajló papok nagy része meg is választotta őt. Mindez 1646-ban történt. Két év múlva Partenius megjelent a nagyszombati zsinaton

²⁰⁵ „Căci clasele mai luminate ale unui popor neliber n-au măcar voia să-și aleagă o lege și să o ție, să păstreze astfel comunitatea sufletească de nevoie cu mulțimea necărturariilor, care nu protestă, dar nu se supune și nu lasă nimic dintr-ale ei, fără să-și dea samă de binele ce poate izvorî mai târziu din această inerție.” (IORGA, 1928, 336. Vö. még MISKOLCZY, 2004, 60.)

²⁰⁶ Ernst Christoph SUTTNER, *Die rumänische Orthodoxie des 16. und 17. Jahrhunderts in Auseinandersetzung mit der Reformation*, Kirche im Osten, (25) 1982, 84.

és azt kérte Lippaytól, hogy fogadják el uniójukat, ismerjék el őt munkácsi püspöknek, és Lippay kérje a magyar királytól megerősítését. Időközben azonban Lorántffy Zsuzsanna egy görögkeleti püspököt (Zejkán Jánost) állíttatott be Munkácsra. Így Partenius kénytelen volt Ungváron lakni, ahol Jakusics Anna vásárolt számára lakást, aki egyébként az egész rutén uniót szorgalmazta. Három évig nem történt semmi: ekkor azonban Partenius Gyulafehérvárra utazott, ahol Simion Ștefan püspökké szentelte.²⁰⁷ A kérdések: 1. miért nem szentelték püspökké Parteniust Lippayék? 2. miként lehet az, hogy a fejedelem nem szerzett tudomást a püspökszentelési akcióról, mikor az Gyulafehérváron történt? 3. ha tudott róla, miért engedte meg, hisz a fejedelmi ház nem támogatta a katolikus uniót? 4. ha titokban csinálták Simion Ștefanék, akkor nagyon vakmerőek voltak, hogy szembe mertek menni a fejedelemmel; 5. szinte kizárt azonban, hogy később ne értesült volna Rákóczi, akkor mégis, hogy kerülhette el Simion a büntetést? Miskolczy Ambrus szerint a Partenius levele alapján idézett Simion Ștefan-féle óhajt (mármint hogy bárcsak ő is élhetne az unióval) maga Partenius találta ki.²⁰⁸ Ez a feltételezés nem is alap nélküli, hisz Partenius kérvényében azért fordult Lippay által a Vatikánhoz, hogy a szizmatikus püspök általi felszentelését elismertesse, és az érvelésben természetesen jól jött, ha azt hangsúlyozta, hogy az őt felszentelő Simion Ștefan nem is igazi szakadár, hisz legszívesebben ő is egyesülne Rómával, csak hát a kálvinista fejedelem nem engedi ezt.

Az ügyben más furcsaságok is vannak. Nehéz például elképzelni azt, hogy az a Simion Ștefan sóvárgott volna a Rómával való unió után, akinek épp a püspökszentelés évében kiadott Zsoltárkönyvében heves kirohanások vannak a katolikusok ellen:

„És azok, akik idegen nyelven végzik az egyházi szolgálatot, nagy hibát követnek el, ahogy azt a római pápák, valamint a lusta barátok és páterek, akiket atyának neveznek, is teszik; nem különben az apácák, akik egyáltalán nem tudnak olvasni, csak a Miatyánkot, az Ave Mariát és a zsoltárokat énekelgetik szakadatlan, de azokat is idegen nyelven, anélkül, hogy tudnák mi áll azokban, mert akik idegen nyelveken szólnak anélkül, hogy értenék is amit

²⁰⁷ Az eseményről a legjobb összefoglalót a mai napig Hodinka Antal írta: HODINKA, 1909, 295–341.

²⁰⁸ MISKOLCZY, 2004, 62.

beszélnek, olyanok mint azok az oklatan szajkók és madarak, akik, jöllehet nincs semmi tudományuk, mégis emberi nyelven akarnak szólni.²⁰⁹

Így írt volna az, aki a *Psalterium* megjelenésének évében görög-katolikus püspököt szentel, és titokban szintén az unióról álmodozik? Még az sem elképzelhetetlen, hogy Simion Ștefant csak később keverték bele az ügybe Parteniusek, és az általa kiállított igazolás a püspökszentelésről (1651. június 14.) hamisítvány. Nos, úgy vélem az ügyet csak további kutatások révén lehet tisztázni. Annyit azonban már most gyanítok, hogy a Partenius felszentelése körüli bonyodalmat a Lorántffy Zsuzsanna és Jakusics Anna közötti rivalizálás okozhatta. Ez utóbbi ugyanis támogatta a katolikus uniót, míg a fejedelemszony az unióval szemben inkább a görögkeletieket támogatta. (A 17. század végén az erdélyi románok uniója alkalmával az erdélyi református rendek ugyanezt a taktikát alkalmazták. Erről alább még részletesebben lesz szó.) Ugyanakkor II. Rákóczi György fejedelemmel is számolunk kell, mert nehezen képzelhető el az, hogy úgy szentelnek fel Gyulafehérváron egy munkácsi püspököt, hogy arról a fejedelmi udvar és az erdélyi egyház vezetői nem tudnak. Ha valóban megtörtént a püspökszentelés, akkor az csak Rákóczi beleegyezésével történhetett meg. De miért támogatta a fejedelmi udvar azt a Parteniust, akinek kinevezését Lorántffy Zsuzsanna határozottan ellenezte? Azt ugyanis lehet tudni, hogy Partenius azért sietett Erdélybe, hogy megakadályozza, hogy a fejedelem a Lorántffy Zsuzsanna által már kinevezett Zejkán Jánost erősítse meg a püspöki székhelyben. A képbe még Lippay Györgyöt is be kell vennünk, aki Partenius támogatója volt, és ő kérte később a Vatikánt, hogy a püspökszentelési szabálytalanságot nézze el. Lehet, hogy Lippay és Rákóczi valamiféle titkos szövetségben volt ekkor a fejedelemszony ellen? Kétségtelen, hogy az 1650-es évek elején a magyarországi politikusok egymással rivalizálva (például Pálffy Pál, Wesselényi Ferenc, Zrínyi Miklós, Lippay) keresték a kapcsolatot az erdélyi fejedelemmel. Lippay nagy álma az volt, hogy Rákóczit rávegye a katolizálásra.²¹⁰ Nem elképzelhetetlen,

²⁰⁹ *Psaltirea*, 75.

²¹⁰ Lippay és II. Rákóczi György kapcsolatára lásd BORIÁN Gellért Elréd, *Zrínyi Miklós a pálos és a jezsuita történetírás tükrében*, Pannonhalma, 2004, 283–313 (Pannonhalmi Füzetek 50); Tusor Péter, *Purpura Pannonica. Az esztergomi „bíborosi szék” kialakulásának előzményei a 17. században*, Budapest–Róma, 2005, 151–152 (Collectanea

1. görög-katolikus
külön [csemi.judit]

2.
Budapest–Róma,
Kicsit sok a kötőjel
itt. [transyl]
valóban, csak
gondolatjelet
kérek, a kötőjelet
dobjuk
[csemi.judit]

hogy Simion Ștefan akciója Lippay terveinek a része volt. Hogy mégis milyen szerepet szánt volna Lippay a román püspököknek Rákóczi katolizálása terén, azt jómagam sem tudom megmondani, ezért nem is folytatom tovább a feltételezgetéseket.

A ZSOLTÁRKÖNYV LEHETSÉGES SZERZŐI ÉS FORDÍTÓI

A román filológusok készpénznek veszik, ami a Zsoltárkönyv előszavában áll, és fel sem teszik a kérdést, hogy kik lehettek azok az erdélyi román egyházi értelmiségiek, akik három, netán négy nyelvet (latin, görög, ószláv, héber) is ismertek. Silvestru, mint már említettem, tudott görögül, de nem jól; arról pedig biztos maradt volna fenn valamilyen adat, ha Simion Ștefan a gyulafehérvári kollégiumban tanult volna görögül vagy héberül. Közélebb járunk szerintem az igazsághoz, ha a román Zsoltárkönyv fordítása esetében is ugyanazt a módszert feltételezzük, amelyről Dán Róbert és Szabó András írtak a magyar bibliafordítások kapcsán. Ha Károlyiékra igaz az, hogy „a magyar bibliafordítók segédeszközök nélkül nem mertek nekivágni a héber textus átültetésének, s lényegében a latin munkák voltak a közvetlen forrásaik, a hébert csak ellenőrzés végett tartották szem előtt”,²¹¹ akkor a gyulafehérvári román fordítókra is érvényes ez. Mivel nem tudunk arról, hogy ekkor valaki a románok közül külföldi peregrináción járt volna, a hely, ahol megtanulhatták ezeket a nyelveket csak a gyulafehérvári kollégium lehetett. A kollégiumban görög, és héber nyelvet Alsted, Piscator, Bisterfeld és Keresztúri Bíró Pál (megh. 1655) taníthatott

Vaticana Hungariae 3). Vö. még: Ana FUNDÁRKOVÁ, *A Pálffy Pál nádor és Lippay György esztergomi érsek között dúló ellentétokről*, Kisebbségkutatás, 2006/3, 576–577; VÁRKONYI GÁBOR, *A nádor és a fejedelem. Gondolatok Wesselényi Ferenc és II. Rákóczi György kapcsolatáról in Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban*, szerk., G. ETÉNYI Nóra–HORN Ildikó, Budapest, L'Harmattan-Transylvania Emlékeiért Tudományos Egyesület, 2008, 147–162.

²¹¹ SZABÓ András, *A Vizsolyi Biblia lehetséges forrásai, a humanista latin bibliakiadások*, Theológiai Szemle, 1991/1, 45. Vö. még: DÁN Róbert, *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973, 1–47 (Humanizmus és Reformáció 2).

ebben az időben. Isac Basire 1657. évi iskolaszabályzatában azt írta elő, hogy a gyulafehérvári kollégiumban Alsted nyelvtanából kell tanítani a hébert.²¹² Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy Keresztúri románul is tanított a kollégiumban. (Minderről a Haliciusról szóló fejezetben részletesebben is lesz szó). Ha lett volna az 1640-es évek elején olyan román a gyulafehérvári iskolában, aki megtanult volna görögül és latinul, Geleji minden bizonnyal megemlégette volna a nevét, hisz a fejedelemnek épp arról számolt be leveleiben, hogy szinte lehetetlen alkalmas személyt találni a fordításra.

Ugyanakkor a Zsoltárkönyv előszava arra enged következtetni, hogy nem kizárólag románok lehettek a fordítók:

„És mindezt látván és eszedben vévén kegyelmes királyunk, Isten nagyobb dicsőségére megparancsoltad nekünk, felséged szolgáltnak, hogy együtt a gyulafehérvári érsekkel, Simion Ștefannal fordítsuk le zsidó nyelvből román nyelvre Dávid zsoltárait, hogy kicsik és nagyok is megérthessék azt; mivel látjuk, hogy *a görög és a román egyház teljes rendje a zsoltárokból való* [azaz nem a mi egyházunkról beszél, ahogy például az Újszövetség előszavában, ahol az áll: látván, hogy nekünk románoknak stb.], és az isteni szertartást zsoltárokkal *szépitik* [ők, tehát nem mi] meg; ezért igen dicséretre méltónak tartjuk ezt a *szokásukat* [az övéket, nem a mienket], azaz hogy *imádságaik és szertartásuk* a Szentírásból, és nem pedig emberi találmányokból van.”²¹³ (*Kiemelések N. L.*)

Nehéz viszont több konkrétumot mondani a fordítókról. A fejedelemnek, valamint az olvasónak szóló elő- és utószavakban többször megismétlik a fordítók, hogy héber eredetiből fordították a zsoltárokat:

„Ahogy a forrás közelében a legtisztább és legjobb a víz, és miként onnan patakokban aláfolylík, egyre zavarosabbá válik, úgy a Szentlélek által a prófétáknak kinyilatkoztatott nyelven legtisztább a Szentírás is: azaz a héber nyelvű Ószövetség, valamint a görög nyelvű Újszövetség. [...] Ezért mi is arra törekedtünk Dávid zsoltárainak fordításakor, hogy legfőképpen a zsidó nyelvű forrást kövessük, és csak utána vegyük figyelembe más nagy tudósok fordítá-

²¹² Bethlen törvényének Rákóczi-féle 1656. évi megerősítése: Török, 1927, 121. Lásd még: VARGHA, 1907, 26.

²¹³ *Psaltirea*, 76–77.

sait is. Azok közül is azok után mentünk leginkább, melyek a legközelebb állnak az eredeti zsidó szöveghez. Így hát a 72 tudós által zsidó nyelvből görög nyelvre fordított Bibliát, valamint az abból készült számtalan fordításokat is használtuk még. Ezek közül azokat a részeket, melyek nem nagyon különböztek a zsidó szövegtől, úgy hagytuk, azokat a szavakat, melyek különböztek, kerek zárójelbe tettük, azokat pedig, melyek a zsidó szövegben nincsenek benne csak az újabb fordításokban, a lapszélén jelöltük meg: *a zsidó szövegben nincs megjegyzéssel.*²¹⁴

A fentiek alapján úgy vélem: a fordításokban a gyulafehérvári magyar és külföldi értelmiségiek is részt vettek. Leginkább Keresztúri Bíró Pál, valamint Alsted és Bisterfeld jöhetnek szóba. Ők ismerték a görög és a héber nyelvet, a latinról nem is beszélve. Őket segítették még azok a magyar tolmácsok, akik tudtak románul: ilyen volt például Csernátoni János (talán a későbbi Csernátoni Pál apja), aki Gelejinék Havasalföldön előkerítette Silvestrut, és tolmácsolt is a két fél között, mikor Geleji teológiából vizsgáztatta a govorai igument.²¹⁵ Román részről, főleg a Zsoltárkönyv létrejöttében, én az öreg Mihai Haliciusra gondolok, aki Szenci zsoltáraiból fordított románra, valamint – egyes feltételezések szerint legalábbis – írt egy román–latin szótárt is. (Róluk részletesebben lásd a Haliciusról szóló fejezetet.) Jómagam elképzelhetőnek tartom, hogy az öreg Halicius a gyulafehérvári iskola hallgatója lehetett. Talán épp Keresztúri, Alsted és Bisterfeld tanítványa volt, és valamelyest megtanulhatott görögül és héberül, így közreműködött az Újszövetség és a Zsoltárkönyv fordításában. Az öreg Halicius 1630-ban, mikor a fenti három professzor megkezdte gyulafehérvári működését, 15 éves volt, tehát könnyen elképzelhető a teológiai fakultás diákjaként. A román irodalomtörténészek szerint komoly teológiai műveltsége volt az öreg Haliciusnak, és 20 éven át

²¹⁴ *Psaltirea, i. m.*, 299–300. A forrás és patak metafora már Luther egyik Georg Brukhardtnak, alias George Spalatinnak (1484–1545) írt levelében bukkan fel. Később Károlyi bibliafordításának előszavában is. Lásd: Emmanule PÉTAVAL, *La Bible en France ou les traductions françaises des Saintes Écritures*, Paris, 1864, 92; ZVÁRA, 2003, 180.

²¹⁵ „Csernátoni uram volt a tolmács s ugyan őkegyelme is fordította ígéről-igére annak feleletét.” Geleji levelei a fejedelemhez, Gyulafehérvár, 1640. szeptember 4. és 13. = ÖTVÖS, 1859, 203–204; 206. Csernátoni állandó tolmács volt Geleji és a román papok között: lásd Geleji 1643. március 4-i levelét a fejedelemhez: Erdélyi Protestáns Közlöny, 1890, 6.

a karánsebesi kálvinista iskola vezetője volt.²¹⁶ Halicius közreműködése mellett szól az az érv is, hogy az Újszövetségben csak a Karánsebes és Lugos környéki román nyelvjárásra jellemző regionalizmusok vannak. Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy a gyulafehérvári kollégium tanárai közül nemcsak Keresztúri nem idegenkedett a román nyelv tanításától, hanem Bisterfeld sem: 1650-ben, mikor szóba került, hogy Rákóczi Zsigmond Vasile Lupu moldvai vajda lányát venné el feleségül, a húzódozó Zsigmondot így biztatta Bisterfeld: „A vallás, erkölcsök, ruházat s több effélék reformálása nagyságod eszélyességére lesz bízva. Ha szépen, okosan bánik vele, meg lesz minden, ha hidegen és éretlenül, barátait is elijeszti. Bizony jól tenné nagyságod, ha megtanulna oláhul.”²¹⁷

PROTESTÁNS ÉS NEM PROTESTÁNS VONÁSOK AZ ÚJSZÖVETSÉGBEN ÉS A ZSOLTÁRKÖNYVBEN

Az Újszövetség politikai tartalmú protestáns vonásait Miskolczy Ambrus egyenesen forradalmiaknak nevezte.²¹⁸ Elsősorban azért, mert amikor Simion Ștefan a reformáció közhelyét átvéve az I. Rákóczi Györgyhöz írt előszóban, a fejedelemnek az alattvalók iránti felelősségéről és kötelességéről értekezett, olyat tett, amit románul ebben az időben senki sem mert leírni a Kárpátokon túl. Ezek a mondatok minden bizonnyal nemcsak Rákóczihoz, hanem leginkább a moldvai és havaselvi vajdához szóltak.

„A földi urakat és királyokat, kegyes uram, Isten rendelte a földre az Ő szentségének képében, és velük nevét egyesítette (81. zsoltár), mondván: istenei és pásztorai vagytok Isten embereinek, ezért azokról számot kell adnotok, és vigyáznotok kell rájuk. Mert Isten nem a királyokért teremtette az embereket, hanem

²¹⁶ RADOSAV, 2003, 146.

²¹⁷ Bisterfeld levele Rákóczi Zsigmondhoz, 1650. március 25. = SZILÁGYI Sándor, *Herceg Rákóczi Zsigmond levelezése*, Történelmi Társulat, 1888, 298. A levelet Szilágyi Sándor fordításában idézem: SZILÁGYI Sándor, *Felső-vadászi Rákóczi Zsigmond*, Budapest, 1886, 115 (Magyar Történelmi Életrajzok).

²¹⁸ MISKOLCZY, 2004, 39.

a királyokat és az urakat rendelte az emberekért. Amikor Isten azt parancsolja a királyoknak és a fejedelmeknek, hogy őrizzék az uralmuk alá adott embereket, nemcsak azt mondja, hogy törvényt és igazságot tegyenek és hogy az ellenségtől védelmezzék, hogy gondot viseljenek és könyörüljenek a szegényeken, az özvegyeken, hogy a gonoszokat és istenteleneket megbüntessék, hanem sokkal inkább ezt a tisztséget bízta rájuk: gondoskodjanak, hogy a hatalmuk alá adott embereknek legyen lelki ételük és italuk.”²¹⁹

Az érthető, hogy 1988-ban az Újszövetség kritikai újra kiadásakor, Ceaușescu rémuralmának teljében, Romániában senki sem merte Simion Ștefan szavait idézni. Érdekes viszont a későbbi recepciója is. Ana Dumitran szerint a gyulafehérvári vladika a szerződéselméletet vezette be szavaival a román kultúrába.²²⁰ Ez talán így túlzás, mert nem világos ki szerződik kivel: az Isten a fejedelemmel, hogy az vigyázzon alattvalóira, vagy a fejedelem az alattvalókkal, hogy vigyáz rájuk. Szerintem nem annyira szerződésről, mint inkább a fejedelmi hatalom, végső soron a despotizmus korlátozásáról van itt szó. Az is valószínű, hogy nemcsak a fejedelmek felelősségét feszegette itt Simion Ștefan, hanem az egyházi vezetőkét is, hisz épp Ana Dumitran mutatta ki, hogy szinte mellbevágó az a közöny, amivel a Kárpátokon túli egyházi zsinatok viseltettek a joghatóságuk alá tartozó klérus és a hívek lelki és mindennapi élete iránt.²²¹ Épp ezért úgy vélem, hogy az előszót ugyan I. Rákóczi Györgyhöz címezte Simion Ștefan, de nem biztos, hogy egyben ő is az igazi megszólított. Elsősorban azért nem, mert az előszó románul íródott, ráadásul cirill betűkkel. Azaz, ha Simion Ștefan az uralkodónak az alattvalók iránti felelősségét feszegette, azzal szerintem nem Rákóczinak akart üzeni elsősorban: egyrészt azért, mert valóban közhely és sok korábbi európai és magyar bibliafordítás előszavában is felbukkan ez a tézis; másrészt pedig azért nem, mert Rákóczi nem is értette a román szöveget. Minden bizonnyal inkább a román olvasóközönségnek, elsősorban a moldvai és havasalföldi politikai és egyházi vezetőknek akart üzeni a gyulafehérvári vladika. Már csak azért is, mert Rákóczi az előszóban olyan uralkodóként jelenik meg, aki ennek

²¹⁹ *Noul Testament*, 111. Magyarul Juhász István és Miskolczi Ambrus fordításában idézem: JUHÁSZ, 1940, 209; MISKOLCZI, 1994, 79.

²²⁰ DUMITRAN, 2004, 206–207.

²²¹ DUMITRAN, 2004, 207.

a kötelességének eleget tesz. Simion Ștefan igazi laudációt mond a fejedelemlről, akiket a Dáviddal kezdődő szent királyok közé sorol:

„Felséged nemcsak hogy e szent királyok nyomdokain jár, megvédi az országot az irigyektől, és igazsággal ítélkezik gazdagok és szegények felett, hanem arra van legnagyobb gondja, hogy Isten ígéje országának minden nyelvén dicsőítesen hirdetessék. Ezért Felséged költségeket nem kímélve minden évben tudós deákokat küld külhoni országokba, hogy ott Isten ígését zsidó és görög nyelvből tanulmányozzák, majd haza térve, az itthoniaknak hirdessék azt. [...] Ezért Felséged látván, hogy nekünk románoknak, kik Felséged országában vagyunk, sem az Ó- sem az Újszövetség nincs meg a mi nyelvünkön teljes egészében, kegyelmes királyként megparancsoltad nekem, hogy pópáim között keressek tudós papokat, és bölcs embereket, akik le tudják fordítani görög, szláv és latin nyelvből az Újszövetséget. Parancsodnak engedelmeskedtem is, te pedig ismét megkönyörültél rajtunk, és hogy nyomdánk is legyen, idegen mestereket hozattál, akiknek saját kincstárából rendeltél fizetést.”²²²

A csekély számú román olvasóközönségnek szóló üzenet lényege tehát nem más, mint a fejedelmi hatalom iránti lojalitás hangoztatása: lám olyan uralkodónak van, aki gondoskodik rólunk, erdélyi románokról is, ezzel szemben a Kárpátokon túli egyházi és politikai vezetők ezt nem teszik meg. A Simion Ștefan előszavából kiolvasható Rákóczi iránti lojalitás nyomban szemet is szűrt a román egyház- és irodalomtörténészek egy részének, akik a 20. századi ortodox nacionalizmus ideológiai arzenálját anakronisztikusan visszavetítve a 17. századba, azt a következtetést vonták le, hogy egy igazi „ortodox” román nem írhatott egy ilyen előszót. Ezért aztán azt kezdték el hangoztatni, hogy az előszót valójában Csulai György, Rákóczi udvari papja írta magyarul, majd azt fordították le később románra.²²³

Mindemellett Simion Ștefan előszava sok tekintetben Sylvester János 1541-ben, valamint Heltai Gáspár 1561-ben készült Újszövetség-fordításainak előszavaira hajaz. Íme Sylvester ajánlásából a szóban forgó részlet:

²²² *Noul Testament*, 112–113.

²²³ Mircea PĂCURARIU, *Mitropolitul Simion Ștefan, slujitor al bisericii și al poporului român in Noul Testament*, 63.

„a keresztény vallás védelme és terjesztése leginkább a keresztény uralkodók feladata, hisz mind a pogány, mind a keresztény szerzők alattvalóik pásztorának és atyjának nevezik őket. Mikeás próféta az eljövendő Krisztust pásztor elnevezéssel illeti, nyíltan azt tanítva, hogy a keresztény fejedelmek kötelessége őrizni és táplálni alattvalóiknak nemcsak testét, hanem lelkét is, és így követni Krisztus urunkat.”²²⁴

Vagy Heltainál, aki egyébként a Sylvester Újszövetségének kiadását támogató Nádasdy Tamás húgának, Nádasdy Annának ajánlotta saját kiadványát, és az ajánlásban ugyanarra a zsoltárra (81) hivatkozott, mint Simion Ștefan:

„Ezért mondja Szent Pál: amely fejedelemségek vadnak, Istentől vadnak. Ismeg: aki ellene áll a fejedelemségnek, Istennek rendelkezésének áll ellene. [...] Miért hogy ez így legyen, nyilván szükség, hogy a fő személyek meggondolják és eszkebe vegyék az ő tisztek mivoltát. Mert nem arra vadnak felmagasztalva, hogy csak e világi pompásságot őrizzék, testi gyönyörűségben éljenek, tobzódjanak, hanem mint Szent Dávid mondja, hogy fő szertartásban és rendelkezésben tartsák a községet, az alatta valókkal dicsérik és felmagasztalják az urat.”²²⁵

Megvan még ugyanez a motívum a Gönci György által kiadott debreceni Újszövetség-fordításban is (1586, a fordító Félégyházi Tamás): „Isten mind az fejedelmeket és országokat azért rendelt, hogy az ő szárnyok és birodalmok alatt az szegény tanítók által építse az ő lelki országát, kinek az fejedelmek jó dajkái és patrónusai legyenek.”²²⁶ Gönci azonban Simion Ștefantól eltérően arra panaszkodik, hogy a fejedelmek nem tesznek eleget ennek az isteni parancsnak. Ilyen kritikai hang Simion Ștefan esetében elképzelhetetlen.²²⁷

Van még egy azonosság Sylvester és Simion Ștefan előszava között. Mégpedig az, hogy mindketten az uralkodók (a nagyok) és alattvalók (kicsinyek) közti viszony elemzését összekötik a nyelvkérdéssel. A két elmélet között ugyanakkor óriási is a különbség, mely egyben jelzi a magyarországi

1. legyenek.”

csere: ”.

[csemi.judit]

²²⁴ A magyar bibliafordítások előszavait a Zvara Edina által kiadott válogatás alapján idézem: ZVARA, 2003, 48.

²²⁵ ZVARA, 2003, 124.

²²⁶ ZVARA, 2004, 150.

²²⁷ „Az fejedelmeknek, uraknak, nemeseknek és az községnek az Isten tisztességére és az ő anyaszentegyházára kevés gondjok legyen, és az lelkieknek keresésére az külső szorgalmatosság miatt nem fölöttébb igyeköznék.” (ZVARA, 2004, 151.)

és erdélyi helyzet különbségét is, valamint a román egyház és a román irodalmi nyelv sajátos voltát nemcsak Erdélyben, hanem a Kárpátokon túl is. Sylvester arról ír, hogy egyrészt azért ajánlotta művét Miksának és Ferdinándnak, mert anyjuk magyar származású volt, másrészt viszonyt azért (és ez a fontosabb számunkra), mert az uralkodónak ismernie kell alattvalói nyelvét: „Sokat számít ugyanis mind az uralkodó, mind az alattvalók számára, ha az, aki parancsol, alattvalóinak nyelvét ismeri.”²²⁸ Sylvester koncepciója teljesen összhangban van a magyarországi helyzettel. Péter Katalin mutatta ki ugyanis, hogy Magyarországon a hatalmat gyakorló réteg, valamint az alattvalók nyelve nem különült el oly módon, mint Nyugat-Európában, vagy akár a román vajdaságokban. E feltűnő jelenség magyarázatát Péter Katalin sem találta még meg, de úgy tűnik, hogy a magyarországi előkelők nemhogy nem szóltak bele alattvalóik nyelvi életébe, de még alkalmazkodtak is hozzá. Egyéb okok mellett nyilván ez is hozzájárult ahhoz, hogy Keresztúri Pál románra oktatta tanítványait.²²⁹ Számos adat van arra, hogy a nemesek és a főrangúak tanulták meg jobbágyaik nyelvét, és nem fordítva. Sylvester és Stainhofer Gáspár tehát valójában csak már a Magyarországon meglévő helyzetet regisztrálta, bibliai személyekkel és ókori auktorokkal alátámasztva elméletüket, miszerint a több nyelv ismerete, ahogy az apostoloknak hasznukra vált hivatásuk gyakorlásában, úgy a fejedelmeknek is hasznukra válik uralmuk megszilárdításában:

„Felségednek nagy örömet okoz különböző idegen nyelvek megismerése; ebben Mithridatész pontusi királyt követi és más tekintélyes uralkodókat, akik különböző idegen nyelvek ismeretével nagy dicsőséget, elismerést és megbecsülést szereztek maguknak. S bizony méltán. Pál, Isten választotta hálát adott Istennek, hogy nyelvismeretével a többieket megelőzte. Tudta ugyanis, hogy a nyelvismeret adománya nagy hasznára és segítségére volt az apostoli hivatás teljesítésében.”²³⁰

²²⁸ A második kiadás nyomdászja, Stainhofer Gáspár, ajánlásában is visszaköszön ez az ¹érvelés. Lásd: ZVARA, 2004, 48, 65. Sylvester nyelvkoncepciójáról lásd: BARTÓK ISTVÁN, „Nem egyéb, hanem magyar poézis.” Sylvester János nyelv- és irodalomszemlélete európai és magyar összefüggésekben, Budapest, Universitas Könyvkiadó, 2007 (Irodalomtudomány és K²gitika – Klasszikusok).

²²⁹ PÉTER, 2004, 23–24.

²³⁰ ZVARA, 2003, 65–66. (Ez a rész az 1574. évi második, bécsi kiadás előszavából való.)

1. Gáspár,
vesszőt dobjuk
[csemi.judit]

2. Ist-
nem kiskapitális:
István [csemi.judit]

3. 23-24.
gondolatjellel
[csemi.judit]

A gyulafehérvári román Újszövetség előszavában található passzus a nyelv-kérdésről azonban merőben más problémát állít előtérbe. Persze nehéz is lett volna arra figyelmeztetnie a fejedelmet Simion Ștefannak, hogy a román nyelv ismerete hasznos lehetne számára, mikor a Kárpátokon túli román egyházi előjárók tiltották a román nyelv használatát, és Erdélyben épp a fejedelmek, valamint a protestáns egyházi előjárók követelték meg a román papoktól az anyanyelv alkalmazását az egyházi szertartások során. Ezért Simion Ștefan nem az uralkodó és az alattvalók közti nyelvi viszony érdekelte, hanem az egységes román irodalmi nyelv hiánya:

„Még arra kérünk, vegyétek emlékezetetekbe, hogy a románok valamennyi országokban nem egyformán beszélnek, még egy országban sem egyféleképpen. Ezért nehezen írhat valaki úgy, hogy mindenki megértse, egyazon dolgot egyesek egyféleképpen, mások másféleképpen mondanak, vagy a korsót, vagy a köntöst, vagy sok más nem egyféleképpen neveznek. Jól tudjuk, hogy a szavaknak olyanoknak kell lenniük, mint a pénzeknek, hogy azok a jó pénzek, amelyek minden országban forognak, ilyenek a szavak is, azok jók, amelyeket mindenki megért; mi éppen ezért arra törekedtünk, amennyire erőnkől tellett, olyanformán fordítsunk, hogy mindenki megértse, ha pedig nem mindenki érti meg, nem a mi hibánk, hanem annak a hibája, aki a románokat különböző országokban szétszórta úgy, hogy elkeveredtek szavaik más nyelvvel, így nem beszélnek egyformán.”²³¹

Ez a probléma, tudtommal a korabeli magyar irodalomban nem merült fel ilyen élesen. Az, hogy a Simion Ștefan által felvetett kérdés oly nagy karriert futott be a későbbiekben a román szakirodalomban jelzi: többről van itt szó, mint az egységes román irodalmi nyelv hiányáról. Miskolczy Ambrus szerint „az idézett rész eszmetörténeti érdekessége abban rejlik, hogy a filológiai forradalom igénye valamiféle kozmikus lázadásba csapott át.”²³² Kétségtől lehet úgy értelmezni e szövegrészt, hogy abban benne van a felelősség kérdése is. Ki a hibás azért, hogy a románok nem egy nyelvet beszélnek, azaz nincs egységes irodalmi nyelvük? Talán a fejedelem? A hatalmasok? De hát láttuk, hogy Rákócziról csupa elismerő,

²³¹ Noul Testament, 116. A román szöveget Miskolczy Ambrus fordításában idézem: MISKOLCZY, 1994, 80–81.

²³² MISKOLCZY, 1994, 82.

1.
szakirodalomban
vesszőt kérek
[csemi.judit]

2. át.
csere: ".
[csemi.judit]

sőt dicsérő szavakkal emlékezik meg Simion Ștefan, épp azt hangsúlyozva, hogy az Istentől rendelt feladatot (az alattvalók lelki életének gondozása anyanyelvükön) mintaszerűen teljesítette. De hát akkor kit terhel a felelősség? Azokat, akik a románokat különböző országokban szétszórták. Ezeket azonban Simion Ștefan már nem nevezte meg. Nem tudom, egyáltalán szándékában állt-e konkrét személyt megneveznie. Mindenesetre e koncepcióban, ha halványan is, de benne rejlik az a gondolatmenet, melyet majd 150 év után a *Supplex Libellus* szerzői is magukévá tesznek: ki a hibás az erdélyi románok sanyarú sorsáért? A válasz: az idők igazságtalansága, *injuria temporum*. Persze nem tudom, mennyire beszélhetünk a gyulafehérvári Újszövetség esetében kozmikus lázadásról. Netán arra gondolt Miskolczy Ambrus, hogy Simion Ștefan, nem a sors igazságtalanságát, hanem egyenesen Istent tenné felelőssé az egységes román nyelv hiányáért? Nem igazán hiszem. Egyszerűen arról van szó, hogy Simion Ștefan olyan Újszövetséget szeretett volna kiadni, melyet minden román megért. Ez azt jelenti, hogy valóban felmerült benne az egységes román nyelv, kultúra és egyház iránti igény. A nyelvi heterogenitás ugyanis kulturális, politikai és nem utolsósorban vallási-egyházi heterogenitást is hordozott magában. Most csak ez utóbbiról szólva, arról van szó, hogy Erdélyben a román görögkeleti egyház sokkal fogékonyabb volt a reformáció tanaira, mint a Kárpátokon túli román egyházak. De még ez utóbbiak sem voltak egységesek: Havasalföldön ugyanis nincs olyan egyértelmű elutasítás a reformáció irányába, habár még a 17. század végén is Dositei jeruzsálemi pátriárka, valamint Teodosie havasalföldi (a korabeli román szóhasználatban Magyar-oláhország – Ungrovlahiei) érsek is arra buzdították a pópákat, hogy ne románul, hanem óegyházi szláv nyelven végezzék a szertartást.²³³ Ennek ellenére számos adat van arra, hogy az erdélyi román reformáció irodalmi termékei eljutottak Havasalföldre, és valamilyen hatást ki is fejtettek ott. Varlaam például annak az Udriște Năsturel (1596–1658) havasalföldi óegyházi szláv nyelven írogató főrangú bojárnak a könyvtárában bukkant rá a gyulafehérvári román kálvinista kátéra, aki Kempis Tamás *Imitatio Christi*jét is lefordította óegyházi szláv nyelvre, és ki is adta 1647-ben a dealu-i kolostor nyomdájában.

1. Ștefan,
vesszőt dobjuk
[cseme.judit]

²³³ NICULESCU, 2001, 68.

Moldvában viszont merev elutasítás volt a válasz a protestáns kezdeményezésekre. A már említett Varlaam (megh. 1657) moldvai metropolita 1645-ben nyomtatásban is megjelentette a román kálvinista káté ellen írt vitairatát, immár *románul* (*Răspunsul împotriva catihismuşului calvinesc*). Néhány évvel korábban Petru Moghilă (Movilă), kijeji metropolita, magyarosan Moghilász Péter (1596–1646) latinul írta meg teológiai főművét (*Orthodoxa confessio fidei catholica et apostolica ecclesiae orientalis*), melyben nemcsak a katolikus és a protestáns hitelvekkel, hanem a volt konstantinápolyi pátriárka, Kirill Lukarisz tételeivel is szembeállt. Moghilă művét két zsinat is megvitatta és jóváhagyta: 1640-ben Kijevben, 1642-ben pedig Jászvásárban, Moldva fővárosában.²³⁴

A reformációnak a hatalmasok felelősségét firtató politikai közhelye mellett másik protestáns vonása a gyulafehérvári Újszövetségnek a *sola fide* elv hangsúlyozása. Ez két helyen is előfordul. Először a Pál apostol leveleihez írt bevezetőben:

„Hogy megtanítsa a bűnös embert, hogy Isten előtt csak a hit által igazul meg, a hitben, amely Jézus Krisztusban van. És így igazul meg az ember, csak Isten kegyelméből, nem cselekedetei helyességéből, bár úgy illik, jó cselekedeteket tegyünk, melyek nélkül nincs igaz hit, mint azt Jakab levele mondja, 2. rész, 17. vers. Amit azért mond, mert csak hit által igazulunk, mert az igaz hit a keresztyén ember keze, amellyel megfoghatja Krisztust. De a jó cselekedetek a hit gyümölcsei, amelyeket felebarátainknak nyújtunk. E könyvben írt szavak lényege röviden ez: a zsidók és a pogányok mind bűnösök és együtt igazulnak meg cselekedetek nélkül, a Krisztusba vetett hittel az élet személyéhez és a felebarátok szeretetéhez térve, Krisztus kegyelmével.”²³⁵

Aztán újból előkerül a Jakab apostol leveléhez írt bevezetőben is. Nem véletlenül ez az egyik legterjedelmesebb előszó a huszonhárom közül. Jakab apostol levele ugyanis ellentmond a *sola fide* elvének (Jakab 2, 24),

²³⁴ Minderről lásd: NICULESCU, 2001, 70–71. Petru Moghilă művét magyarra is lefordította, és ki is adta Miskolczi István 1791-ben Pesten: *Igaz vallástétele a napkeleti, közönséges apostoli ekléziának* címmel.

²³⁵ *Noul Testament*, 409. A szöveget Miskolczy Ambrus fordításában idézem: MISKOLCZY, 2004, 44. Az újszövetségi könyvek elé írt előszavak forrásairól lásd: EMANUEL CONȚAC, *Sursele predosloviilor la cele patru evanghelii din Noul Testament de la Bălgrad (1648)*, Limba Română (61) 2012/ 2, 175–192.

amikor azt állítja, hogy „cselekedetekből igazul meg az ember, és nem csupán hitből.” A gyulafehérvári Újszövetség már csak azáltal, hogy nem hagyta szó nélkül ezt a helyet, bizonyosságot tett a sola fide elv mellett:

„sokan kétségbe vonják ennek a könyvnek a hitelességét, először is azért, mert ebben a könyvben az íratik meg, hogy a bűnös ember jó cselekedetek és nem csak hit által igazul meg, mint azt egyeseknek gondolják. Jakab, 2, 24. Ez a tanítás egyeseknek Pál apostol ellen szólónak tűnik, aki azt tanítja könyveiben, hogy a bűnös ember csak hit által üdvözülhet meg Isten előtt, jó cselekedetek nélkül. Róm, 3, 28; Galat, 2, 16. Ezért még a szent könyvek közül is ki akarták iktatni Jakab könyvét.”²³⁶

A Jakab apostol levele körüli vitát nem kisebb személyiség, mint maga Luther Márton indította meg (*Vorrede zum Jakobusbrief*, 1522), „szalmalevélnek” nevezvén azt, és azt állítván, hogy az nem apostoli írás, ezért ki kell venni a kánonból. Nem tudok arról, hogy Jakab apostol leveléről a korabeli erdélyi magyar egyházi írók komolyan vitatkoztak volna, de szerintem a gyulafehérvári Újszövetség szerzője nem is nekik, hanem a román olvasóknak, és elsősorban Varlaam metropolitának szánta értekezését, aki a már említett vitáirában épp a sola fide elvet támadta leghevesebben, a jócselekedetek mellett érvelve, és természetesen épp Jakab levelét hozva fel egyik legfőbb bizonyítékként.²³⁷

A Zsoltárkönyvben a protestáns hatás elsősorban a zsoltárok krisztianizálásában nyilvánul meg. Ennek a korabeli Erdélyben Alsted volt az egyik fő teoretikusa, aki az egyetemes reformáció szolgálatába állította a zsoltárokat, és elsősorban a zsidókat és az unitáriusokat szeretne volna meggyőzni Krisztus öröktől fogva való létezéséről, ami egyben Krisztus istenségét is jelentette.²³⁸ Az örök dilemmát talán Dávid Ferenc fogalmazta meg legtalálóbban az 1570. november 29-én Iacobus Paleologusnak írt levelében:

²³⁶ Noul Testament, 364.

²³⁷ VARLAAM, *Opere. Răspunsul împotriva catihismusului calvinesc*, [1642] ed. critică de Mirela TEODORESCU, București, Editura Minerva, 1984, 198, 200–201, 211, 212–213.

²³⁸ JOHANN HEINRICH ALSTED, *Prodromus religionis triumphantis*, Gyulafehérvár, 1641. Lásd főként az V. könyv 13. fejezet: *De existentia Christi ab aeterno*. Alsted zsoltárkonceptiójáról lásd: SZENTPÉTERI, 2001, 282–283.

„Ha ugyanis Krisztus az Atyának benne lakozó istensége miatt isten, nem tudom belátni, hogy miért nem egy isten a Fiú az Atyával, és ha egy, akkor miért nem örök és végtelen – mondom én – az istenség tekintetében. Ha pedig azt állítjuk, hogy ez az ember isten, akkor hogyan nem lesz belőle egy teremtet, alkotott, sőt újszülött isten?”²³⁹

A Zsoltárkönyv szerzői e tekintetben erőteljes kálvinista álláspontot képviseltek, ami azért különösen fontos, mert a zsoltárok krisztinalizálásával nemcsak az unitáriusok, hanem a görögkeletiek sem értettek egyet. Ennek érzékeltetésére csak egyetlen példát hozok itt. A 2. zsoltár komoly viták témája volt már a korai kereszténység idejében. Legújabbban Ács Pál értekezett erről.²⁴⁰ A Zsoltár 2. versét így fordították a gyulafehérvári fordítók: „Stătură înainte craii pământesti, și să sfātuiescu domnii împreună împotriva Domnului și împotriva Hristosului Său (zicând).”²⁴¹ A Bukaresti Biblia szövegében viszont ez áll: „Stătut-au aproape împărații pământului, și boiarii s-au adunat într-un loc asupra Domnului și asupra unsului Lui.” („Közel állván a föld császárai és bojái, összegyűltek az Úr és az ő felkentje ellen.”)²⁴² A bukaresti fordítók Krisztus nevét kiiktatták tehát a szövegből, így a felkent szó egyértelműen Dávidra vonatkozik csupán, ezzel dekrisztianizálva a zsoltárt. Egyébként a Bukaresti Biblia fordítói-nak eljárás módja teljesen összhangban van azzal, amit Bogáti Fazakas zsoltárátdolgozásai kapcsán Ács Pál ír: „Bogáti Fazakas történeti interpretációjában Isten Messiása, Felkentje – görög szóval *kriszthosz*, vagyis Krisztus – Dávid király volt.”²⁴³

A Zsoltárkönyv fordítóit azonban nem az egyetemes reformáció miatt érdekelték a zsoltárok krisztológiai vonatkozásai, hanem azért, mert a református hitvallás tanait le lehetett belőlük vezetni: „A zsoltárok haszna,

²³⁹ Idézi BALÁZS Mihály: *Földi és égi hitviták. Válogatás Jacobus Balaelogus munkáiból* ford. NAGYILLÉS JÁNOS, vál., előszó és jegyz. BALÁZS MIHÁLY, Budapest-Kolozsvár, A Dunánál Könyv- és Lapkiadó, Qui One Quint Könyvkiadó, 2003, 7.

²⁴⁰ Ács, 2008, 633.

²⁴¹ Ez egyébként Károlyi szövegének szó szerinti fordítása, olyannyira, hogy a Zsoltárkönyv fordítói még a zárójelet is kiteszik a mondván szó esetében: „Az földnek királyi összegyűlnek és az fejedelmek tanácsot tartanak az Úr ellen, és az ő Krisztusa ellen (ezt mondván).”

²⁴² *Biblia, adecă Dumnezească Scriptura*, ed. facsimilă, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1988, 382.

²⁴³ Ács, 2008, 634.

1. (zicând)."

csere: "

[csemi.judit]

2. volt."

csere: "

[csemi.judit]

3. Mihály,

Mihály: nem

kiskapitális [transyl]

4.

Budapest-Kolozsvá

r,

gondolatjellel

[csemi.judit]

5. János,

János: nem

kiskapitális [transyl]

6. mondván)."

csere: "

[csemi.judit]

hogy erősítik a keresztény hitet, mivel Krisztus és az apostolok sok bizonyosságot hoznak fel a zsoltárokból az Újszövetségben [mondandóik igazolására.]²⁴⁴ És ezt meg is teszik a fordítók, mert Krisztus kinszenvedése, halála és feltámadása mellett még a sola fide eredetét is a zsoltárokból vélük felfedezni: „Megint másutt Pál, mikor azt akarja megmutatni, hogy Isten előtt hi által igazulunk meg, Dávid szavait hozza elő a 31-ik zsoltárból, 2. vers.”²⁴⁵ Ezek után következik az Apostoli Hitvallás, a Tízparancsolat levezetése a zsoltárokból, majd idézet Augustinustól és Nagy Szent Vazultól a zsoltárok hasznáról.

Nos, a fentiek alapján úgy vélem, nem véletlen, hogy az erőteljesen protestáns szellemű Zsoltárkönyv a román irodalmi köztudatból több száz évig kiesett. Jellemző módon a 2001. évi kritikai díszkiadás elé írt előszavak sem tudnak igazán érdemlegesen mondani róla. Érdekes természetesen a hangvétel megváltozása az 1988-ban újra kiadott Újszövetség előszavaihoz képest. Részben csoda, és részben tökéletesen érthető, hogy a Ceaușescu-féle diktatúra legborzalmasabb végnapjaiban, mikor Romániában a magyar Bibliákat toalettpapírnak zúzták be, egyáltalán megjelenhetett egy ilyen reprezentatív vallásos témájú kiadvány. Ez a korabeli román ortodox egyház és a kommunista vezetés sajátos viszonyából fakadt, melyet metaforikusan talán az fejez ki legjobban, hogy ki mire használta az ortodox kolostorokat: a görög-katolikus papok kényszerlakhelynek, a Securitate tisztjei és a fontosabb pártfunkcionáriusok pedig hétvégi, ma úgy mondanánk, wellness-szállodáknak.²⁴⁶

Az akkori gyulafehérvári püspök, Emilian az előszóban igazi dicshimnusz írt Ceaușescuról, de nyomban az 1989-es események után tisztára is mosta magát. Az Antall József miniszterelnöknek, valamint Göncz Árpád köztársasági elnöknek valamikor a 90-es évek elején ajándékozott Újszövetségben a következő dedikációt olvashatjuk:

„Kérjük vegyék figyelembe, hogy ezt a művet egy ateista rezsim alatt adtuk ki, mely olyan mondatok megfogalmazására kényszerített, melyek nélkül nem

1. ra.]”

csere:]”.

[csemi.judit]

2. vers.”

csere: ”.

[csemi.judit]

3. görög-katolikus

külön [csemi.judit]

²⁴⁴ Psaltirea, 79.

²⁴⁵ Psaltirea, 81.

²⁴⁶ Minderről lásd: Romeo-Valentin Muscă, *Ortodoxia mioritică. Creștinismul valah de la gotul Ulfila la evreul Wurmbrand*, Focșani, Editura Pallas, 2006.

jelenhetett volna meg ez a könyv [nyilván a Ceaușescuhoz szóló dicshimnuszról van szó]. A fiatalok 1989. évi karácsonyi áldozathozatala révén azonban a Jóisten megszabadított ettől az elnyomástól.”

(E két dedikált példány jelenleg az ELTE BTK Román Tanszékének könyvtárában van.) Ezek után már csak a sors fintora az, hogy 1989 decembere után Emiliant (aki nem volt a Securitate ügynöke és/vagy tagja) nem Ceaușescu, hanem pártfogoltja és alárendeltje, az akkori vikárius, Andrei Andreicuț buktatta meg. A vikáriusról vadabbnál vadabb elméletek láttak napvilágot (például hogy 1989. december 20-án együtt utazott volna az épp kitörni készülő forradalom leverésére a Kisinyovból Szebenbe érkező orosz-moldávai kommandósokkal), de csak annyi biztos, hogy már 1983 óta a Securitate ügynöke volt, és ügybuzgalmában még a gyónási titkot is kifecsegte megbízóinak. Karrierje ezek után gyorsan ívelt felfelé: 1990. márciusában Emilian helyébe gyulafehérvári püspökké nevezték ki, majd 1998-ban sikerül elérnie, hogy a gyulafehérvári ortodox püspökséget érseki rangra emeljék. (Természetesen azért Emiliant is kárpótolták, mert 1992-ben a Román Akadémia tagjává választották.)²⁴⁷ Mondanom sem kell, hogy 2001-ben az 1651. évi gyulafehérvári Zsoltárkönyv Andrei érsek védnökségével, támogatásával, sőt mi több, előszavával jelent meg. A kritikai díszkiadás előszavai, néha még bosszantó semmitmondásuk ellenére is jelzik azt az öröndetes változást és kulturális sokszínűséget, mely Romániában 1989 után megjelent. Az egyik előszó írója, Iacob Mârza, aki egyébként az 1988. évi Újszövetség-kiadáshoz is írt egy előszót, szerint az erdélyi fejedelmek törekvéseit a románok megreformálása tekintetében nem nevezhetjük magyarosításnak. A románok reformációját a központi hatalom saját megerősítése érdekében akarta kihasználni, mivel rájött arra, hogy „a románok számszerűleg felülhaladják a kiváltságos nációkat, és fontos szerepet töltenek be az ország gazdasági és katonai életében.”²⁴⁸ Ez így természetesen túlzás, de az már megfontolandó Mârza elméletéből, hogy a központi hatalom saját érdekeinek megfelelően kezelte a román reformációt, csakhogy, amint fentebb már szoltam róla, nem annyira bel- mint

²⁴⁷ Gabriel ANDREESCU, *Păcatele arhiepiscopului Andrei Andreicuț*, Ziuia, 2007. octombrie 18. (nr. 4063); Sabina FATI-Ion ZUBAȘCU, *Clericii se tem de dosare*, România Liberă, 2006. november 15.

²⁴⁸ Iacob MÂRZA, *Dialog cu Europa clasică în Psaltirea*, 11-18.²

1. életében.
csere: ”.
[csemi.judit]

2. 11-18.
gondolatjellel
[csemi.judit]

inkább külpolitikai szempontból: a cirill betűs, csak részlegesen reformált kiadványok megjelentetésének, valamint egyes esetekben a román vajdák püspökjelöltjeinek a támogatása, az erdélyi román papok jelöltjeivel szemben, azt jelzik, hogy a fejedelmek a két román vajdasággal való kapcsolataik alakításában szerették volna felhasználni az erdélyi románok reformációját.

Persze 2001-ben már a román reformáció nem csupán a magyarosító intranzingens fejedelmek és szuperintendensek, valamint a ravaszul alkalmazkodni tudó, népük érdekében színélve behódoló román értelmiségiek létharca, hanem „dialógus a klasszikus Európával,” mely olyan „új típusú értelmiségieket” termel ki, „akik a reformáció és a barokk kulturális jegyeit hordozzák magukon.” A reformáció tehát a román kultúra európai jellegét biztosította. Hangzatos kijelentés, csak épp nem tudjuk, mit is jelent valójában. Annak a divatnak a része, mely ma a román irodalomtörténet- és irodalomelmélet-írásban hódít, és melyben az európaiság valamiféle esztétikai kategóriává nemesedik. Persze érthető a retorikai fogás: az EU-s csatlakozás előtt a román kultúra európai összetevőit kellett hangsúlyozni: ha addig a reformáció, mint fenyegető, a görögkeleti ortodoxiától idegen, nyugat-európai kulturális befolyásnak minősült, melyet ráadásul magyar fejedelmek erőltettek rá a román népre; most a reformáció a román ortodox kultúrában eleve meglévő, az európaiságot jelentő igény lett.

1. Európával,

csere: ”,

[csemi.judit]

2. magukon.”

csere: ”.

[csemi.judit]

A ZSOLTÁROK AZ EGYETEMES
ÉS A ROMÁN REFORMÁCIÓ SZOLGÁLATÁBAN

[no notes on this page]

[no notes on this page]

EGY UNITÁRIUS ROMÁN ÉNEKESKÖNYV?

A román reformációnak az unitarianizmushoz való viszonyával a magyar szakirodalom igazából nem foglalkozott. A mérvadó ugyanis Pirnát Antal véleménye volt: „Visszhang nélkül az antitrinitárius propaganda csak a keleti egyházhoz tartozó erdélyi románok körében maradt, annak ellenére, hogy a protestáns államhatalom itt is kísérletezett bizonyos egyházi reformok bevezetésével.” Ugyanezt erősítette meg később Szakály Ferenc is: „A lutheránus és kálvinista magyarok az 1550-es évekre, úgy látszik, jól kiismerték a török uralom és a vele szorosan együttműködő görögkeleti egyházak természetét, s végleg feladták térítési reményeiket.”²⁴⁹ Az első fennmaradt román kátét kritikai kiadásban megjelentető román filológusnő, Alexandra Roman Moraru viszont azt állította, hogy az antitrinitáriusok a görögkeletiekhez hasonlóan a *filioque* nélkül használták a nikeai-constantinápolyi hitvallást, ezért az antitrinitáriusok eszméi nemcsak a déli szlávok, hanem az erdélyi románok körében is elterjedtek. Moraru az unitarianizmus hatásával bizonyította azt, hogy az 1560-ban kiadott káté Hiszekegyéből kimaradt a *filioque*.²⁵⁰ Mindezt azért említettem meg, mert ezzel a kátéval szinte egy időben megjelenő román (latin betűkkel és magyar helyesírással) nyomtatott énekeskönyv, az ún. Todoreszku-töredék, vagy Szegedi Gergely-féle énekeskönyv első kiadói az énekeskönyv keletkezésében szintén fontos szerepet tulajdonítottak az unitárius hatásnak. Az énekeskönyv valamikor 1570–1580 között jelent meg, első kiadóiak szerint Gyulafehérvárott, Ion Gheție szerint Kolozsvárott, Heltai nyomdájában 1574 előtt, Gáldi László szerint pedig Váradon vagy Kolozsváron.²⁵¹ Egyszóval ma sem tudjuk még pontosan, hogy hol. A nyomtatási hely pontos megállapítását az is nehezíti, hogy a fennmaradt töredéket vízjel nélküli papírra nyomtatták. Az unitárius hatás legfőbb bizonyítékát Alexics és Sztripszky Hiador abban látták, hogy a Todoreszku-töredék énekei

²⁴⁹ PIRNÁT Antal, *A kelet-közép-európai antitrinitarianizmus fejlődésének vázlata az 1570-es évek elejétől az irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1987, 44 (Memoria Seaculorum Hungariae 5); SZAKÁLY, 1995.

²⁵⁰ *Texte românești din secolul al XVI-lea*, 48.

²⁵¹ SZTRIPSKY–ALEXICS, 1911, 87; *Texte românești din secolul al XVI-lea*, 44; Ladislau GÁLDI, *Introducere în istoria versului românesc*, București, Editura Minerva, 1971, 43.

1. bevezetésével.”

csere: ”.

[csemi.judit]

2. reményeiket.”

249

csere: ”. és index

tapad [csemi.judit]

3. 251

sorkizárt

[csemi.judit]

közül kettőt (a *Mostan Ūristen hozzád kiáltunk*, valamint a *Dicsérjétek az Urat* kezdetűeket) csakis a Dávid-féle unitárius énekeskönyvből vehette a fordító. Ez utóbbi éneknek persze van egy jellegzetessége, mégpedig az, hogy az utolsó strófa román változatban átírva szerepel.

Dicsőség, birodalom, tisztesség és erősség, hála legyen az Atya Istennek és az ő áldott Fiának Ūrnak Jézus Krisztusnak, mi édes megváltónknak, mind örökké Ámen.

Feracaciune, putere, cinste și tărie, laudați să fie tatălui domnezeu și fiului alduit domnului Jesus Christus *duhuluj svînt domnezeu pân'ă vecie.*"²⁵²
(Kiemelés N. L.)

A román fordító tehát a „Jézus Krisztusnak” után beszúrta még *és a Szentlélek Istennek*. A közreadók mindebből azt a következtetést vonták le, hogy: „a Dávid Ferenc-féle unitárius énekek és a váradí (1566) énekeskönyv erős hatása alatt fordították, és nem Kolozsvárt, hanem Gyulafehérvárt Hoffhalter Rafael (megh. 1568) betűivel, aki János Zsigmond udvari nyomdásza volt.”²⁵³

Időben a következő román (szintén latin betűs és magyar helyesírású) énekeskönyv Agyagfalvi Sándor Gergely másolatában maradt fenn. Agyagfalvi 1642. augusztus 31-től szeptember 4-ig másolta le az énekeket Hátszezen az Alsted katekizmusához (*Catechismus religionis christianae*, Gyulafehérvár, 1636, RMNy, III, 1640) kötött lapokra. Alsted katekizmusának ez a példánya jelenleg a Debreceni Egyetemi Könyvtárban található. Alexics és Sztripszky szerint Agyagfalvi műve nem más, mint a Todoroszku-törédék teljes változatának a másolata. Ezt a meglepő állítást ugyan semmivel sem támasztják alá, de az unitárius hatást ismét csak előszeretettel hangsúlyozzák:

„A Todoroszku-törédékben jól megtetszik a váradin kívül a Dávid-féle énekesnek erős hatása, mert mint láttuk, a tíz nyomtatott román ének közül hatnak eredetije a Dávidéban van meg. Agyagfalvi énekeiben ugyanezt az unitárius

²⁵² SZTRIPSZKY-ALEXICS, 1911, 167.

²⁵³ SZTRIPSZKY-ALEXICS, 1911, 140.

arányt látjuk: a 65 énekből 31-nek a magyar mása Dávidban található (a többi Szegedinek és egyéb énekeseknek darabjai között oszlik meg) közöttük, pedig nyolc olyan darab van, amely egyenest unitárius szerzésű ének.²⁵⁴

Egyébként nem jól számolták, mert tíz olyan ének van az Agyagfalviében, mely sem a váradi énekeskönyvben, sem a Szegediében nincs meg, hanem csak a Dávidéban. De ezek igazából nem jelentenek semmit, mert számtalan más, 1642-ig megjelent kálvinista, lutheránus és unitárius énekeskönyvben megtalálhatók, ezért nem lehet ezeket az énekeket az unitárius hatás bizonyítékeként felhozni. Például a *Járuljunk mi az Istennek...* kezdetű ének, melyet Alexicsék szerint csakis a Dávid-féle unitárius énekeskönyvből vehetett Agyagfalvi, 1642-ig két kéziratos és hét nyomtatott forrásban található meg, melyek között vegyesen szerepel református, evangélikus, szombatos és unitárius énekeskönyv.²⁵⁵ Véleményem szerint szinte lehetetlen eldönteni, hogy Agyagfalvi (ha ő volt a fordító is) épp melyikből fordította. A kérdés ezek után az: miért tulajdonított Alexics és Sztripszky, utánuk pedig a román filológia oly nagy jelentőséget az unitárius hatásnak az első román káté, valamint énekeskönyv létrejöttében? Sajnos a választ egyelőre jómagam sem tudom. Érdekes viszont azt megemlíteni, hogy az első unitárius egyháztörténészek, Kénosi Tözsér János, valamint Uzoni Fosztó István hosszan írtak ugyan az erdélyi románok történelméről és vallásügyeiről, de nem a reformációjukról, hanem elsősorban a katolikus egyházzal való uniójukról.²⁵⁶ Lehet, hogy mégis csak Pirnát Antalnak és Szakály Ferencnek volt igaza?

²⁵⁴ SZTRIPSKY-ALEXICS, 1911, 179.

²⁵⁵ Lásd: RPHA 0632.

²⁵⁶ KÉNOSI TÖZSÉR JÁNOS–UZONI FOSZTÓ ISTVÁN, *Az erdélyi unitárius egyház története I.*, ford. MÁRKUS ALBERT, bev. és a fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS MIHÁLY, s. a. r. HOFFMANN GIZELLA–KOVÁCS SÁNDOR–MOLNÁR B. LEHEL, Kolozsvár, Erdélyi Unitárius Egyház, 2005, 86–99.

1. ének."

csere: "

[csemi.judit]

2.

Sztripszky-Alexics,
gondolatjellel

[csemi.judit]

SZENCI MOLNÁR-ZSOLTÁROK ROMÁN KONTEXTUSBAN

Fogarasi István – az 1648. évi gyulafehérvári román káté fordítója – könyvének előszavában azt írja, hogy az általa már elkezdett, de egyéb foglaltságai miatt eddig csak „űszegében maradt Dávid Soltárainak megfordítását” a közeljövőben szeretné befejezni. Sajnos azt nem tudjuk, hogy Fogarasi zsoltárfordítása elkészült-e, de az tény, hogy Szenci zsoltárainak két 17. századi teljes román fordítása maradt ránk. Az egyik személy, akihez köthetők Szenci zsoltárai az Mihai Halicius apja. Az idősb Halicius keze írásával ugyanis fennmaradt két zsoltártöredék, melyek minden bizonnyal a Szenci-féle zsoltárokból készült fordítások.²⁵⁷ Ezek az első, valamint a tizenharmadik zsoltár első strófái, és nagyfokú egyezéseket mutatnak a másik, a Viski János-féle, immár teljes terjedelmében fennmaradt zsoltárfordítások szövegével. Ez alapján biztos állíthatjuk, hogy mind a Viski- mind a Halicius-féle másolat ugyanarra az ősforrásra megy vissza, ami egyúttal azt is jelenti, hogy a Szenci-zsoltároknak már 1671 előtt elkészült a román fordítása, hisz az idősb Halicius 1671. március 22-én halt meg. (Viski másolata 1697-ben készült).

A Halicius család érdekes színfolt a 17. századi Erdély művelődéstörténeti térképén. (Lásd a következő fejezetet.) Az idősb és az ifjabb Halicius kifejezetten jó kapcsolatban állt a korabeli erdélyi értelmiség vezetőivel: Bisterfelddel, Alsteddel, Keresztúri Bíró Pállal és Pápai Páriz Ferencsel. Az ifjabb Halicius könyvtárjegyzékében számos igazi ritátsnak számító Bisterfeld-, Alsted- és Piscator-kézirat található a Halicius-könyvtárban. Viskolcz Noémi szerint Halicius Alsted-gyűjteménye egyenesen rendkívülinek mondható. Ezt azzal magyarázza Viskolcz Noémi, hogy Halicius valamelyik erdélyi német professzor hagyatékából vásárolt vagy szerzett könyveket és kéziratokat.²⁵⁸ Ez természetesen elképzelhető. De szerintem az sem kizárt, hogy már az öreg Halicius is jelentős könyvtárat gyűjtött

²⁵⁷ Az idősb és az ifjabb Mihai Halicius versei és jegyzetei KERESZTÚRI Pál, *Csecsemő keresztény* (1638) című könyvéhez kötött lapokon maradtak fenn. A könyv jelenlegi lelőhelye: Kolozsvári Református Teológiai Fakultás Könyvtára, RMK, 257.

²⁵⁸ VISKOLCZ, 2003, 76–77. Halicius könyvjegyzéke: *Erdélyi könyvesházak III. 1563–1757. A Bethlen család környezete, a Teleki család és környezete, vegyes források*, s. a. Monok István–Németh Noémi–Varga András, Szeged, 1994, 194–209 (Adattár a 16–18. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 16/3).

össze. Így például biztosan ő szerezte be Melanchton *Grammaticáját* és Keresztúri Pál *Csecsemő keresztényét*.²⁵⁹ A Halicius-könyvtár hiteles történetét csak a megmaradt kötetek possessor bejegyzéseinek átvizsgálása után deríthetjük ki megnyugtatóan. Én a fentiek, valamint a következő fejezetben ismertetendő adatok alapján nem tartom kizártnak azt sem, hogy az öreg Halicius személyesen is ismerte a Hebrónból érkezett professzorokat, és netán közvetlenül tőlük, vagy azok rokonaitól szerezte be az értékes műveket. Szenci Molnár szempontjából különösen érdekes, hogy egy a Szenci nyelvtanát magyarázó kézirat is szerepel a Halicius-féle könyvtárjegyzéken: *Explicatio Grammaticae Molnaris manuscripta*.

A teljes Szenci-zsoltárfordítás másolójáról, Viski Jánosról csak annyit tudunk, hogy a Hunyad megyei Algyógyon és Boldogfálván volt pap, és 1697. augusztus 6-án fejezte be a zsoltárok lemásolását. A biztonság kedvéért a könyv tulajdonjogát latinul, magyarul, cirill betűs románul, görög betűs latinul, zsidóbetűs latinul és székely rovásírással latinul (!) is lejegyezte.²⁶⁰ Felbukkan még Czegei Vass László naplójában is egy Viski János, mint a kolozsvári református kollégium tanára, aki 1714. novemberében vizsgáztatta logikából ifjú tanítványát.²⁶¹ Nem kizárt, hogy azonos lehet a mi Viski Jánosunkkal.

Ahhoz, hogy megértsük miért lehetett fontos Szenci Molnár Albert zsoltárainak lefordítása román nyelvre, előbb néhány szóban azt a szerepet kell megvizsgálnunk, amit a zsoltároknak szántak a 17. századi reformátorok az egyetemes reformáció tekintetében. Johann Heinrich Alsted erdélyi tartózkodása alatt az unitáriusok ellen írt művének *Prodromus religionis triumphantis* (Gyulafehérvár, 1641. RMNy, III, 1877) V. könyv, 13. fejezetében (*De existentia Christi ab aeterno*) a zsidók és a sóciánusok szemei elé akarja tárni azt, hogy Krisztus Izrael Istene is. Ennek bizonyításaképpen a 3. és a 134. zsoltárt parafrázeálja. Alsted szerint „David in hac

1. zsidóbetűs

külön [csemi.judit]

²⁵⁹ Ezt a possessor bejegyzések tanúsítják. E két könyv jelenleg az Erdélyi Református Egyházkerület Kolozsvári Gyűjtőlevéltárában (Melanchton), valamint a Kolozsvári Református Teológiai Fakultás Könyvtárában, RMK, 257 (Keresztúri) található.

²⁶⁰ Viski zsoltárkönyve jelenleg: Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, Kézirattár, ms. R. 1502.

²⁶¹ „Eodem 15 [azaz 1714. november 15.] voltam respondens az logikából az Viski János uram collatióján, és az Németi Sámuel uram theologica proffesióján az Burmannból. [...] 19 novembris ismét respondeáltam az logikából az Viski János uram collatióján, reggel négy órákor.” (Czegei Vass György és Vass László naplói, 1659–1739, kiad. Nagy Gyula, Budapest, 1896, 476 (Magyar Történelmi Emlékek II. Osztály, 35).

persecutione personam et typum Christi gessit,” tehát Dávid Krisztus előképe. Szentpéteri Márton Alsted művének ezt a részét elemezve, Balázs Mihályra hivatkozva ezt írja: „nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy mindezeket a Krisztus öröktől fogva való létezéséről szóló fejezetben olvassuk, a zsoltár pontos krisztológiai értelmezése szerint tehát Dávid maga volt Krisztus.”²⁶² A zsoltárok krisztianizálása témánk szempontjából azért fontos, mert az az egyetemes reformáció egyik eszközének számított a zsoltárfordításokkal együtt. Van néhány adat, mely arra enged következtetni, hogy már Alstedet és Szencit is foglalkoztatta a zsoltároknak és az egész Bibliának a török nyelvre való lefordítása.²⁶³ Később ezt a tervet leginkább Comenius karolta fel, akinek sikerült is lefordíttatnia török nyelvre az egész Bibliát.²⁶⁴ Ha a zsoltárok krisztianizálása elsősorban a zsidók megreformálását, a zsoltárfordítások pedig a törökök kálvinizálását jelentette ebben az értelmiségi ideológiában, akkor abban sem kételkedhetünk, hogy a zsoltárok román nyelvre való lefordítása mögött is húzódhattak ilyen jellegű szándékok.

Szenci *Psalterium*ában minden zsoltár előtt találunk egy néhány soros magyarázatot arról, hogy a szóban forgó ének miről szól. Ezekkel a magyarázatokkal a szerző egyúttal a befogadást és értelmezés lehetséges tereit szeretne volna előre kijelölni. A 150 zsoltár közül két tucatban van szó

²⁶² SZENTPÉTERI, 2001, 283.

²⁶³ SZENTPÉTERI, 2001, 292.

²⁶⁴ Kezdetben, Comenius Lorántffy Zsuzsannát akarta rávenni arra, hogy támogassa a Biblia török nyelvre való lefordítását, de a fejedelemszony mereven elzárkózott a javaslat elől. Később aztán Comenius Laurentius de Geer-ben találta meg e koncepció legfőbb támogatóját. Egy Konstantinápolyban élő Levin Warner nevű holland személyében sikerült is alkalmas fordítót találni. Warner 1658–1664 között dolgozott a fordításon, de a kinyomtatásra már nem került sor, mivel de Geer 1666-ban meghalt, és örökösei nem voltak hajlandók fedezni a nyomtatási költségeket. Így Warner kézirata a Leideni Egyetemi Könyvtárba került. Megírta viszont 1667-ben Comenius az előszót: *Biblorum Turcicorum dedicatio*, melyben a három egyisten-hitű vallás összefogásának és a világbéke megteremtésének szükségességéről értekezett. A törököket nem össellenségként, hanem a keresztény világ népeivel egyenrangú félként mutatta be, és IV. Mohamedet arra szólította fel, hogy vegyen részt a világ egyetemes megreformálásában és a világbéke megteremtésében. (Minderről lásd: Milada BLEKASTAD, *Comenius. Versuch eine Umrisses von Leben, Werk und Schicksal des Jan Amos Komenský*, Oslo-Praha, 1969, 631–632; NÉMETH S. Katalin, *Comenius elfelejtett propagandistái: Johann Jakob Redinger és Christian Hoburg*, ItK, (CVII) 1997, 6–7. A *Biblorum Turcicorum dedicatio* kiadva: Jana Amosé Komenského korespondence, kiad. Adolf PATERA, Praha, 1892, 284–287.)

1. Krisztus.”

csere: ”.

[csemi.judit]

2. Oslo-Praha,

gondolatjellel

[csemi.judit]

arról, hogy Dávid Krisztus előképe. Az érdekes az, hogy az a két zsoltár, melyet Alsted parafrázál, Szencinél nincs krisztianizálva. Ami nem is csoda, mert számomra is kissé érthetetlen, hogy Alsted miért pont ezt a két zsoltárt választotta elmélete alátámasztására, hisz ezeket meg lehetne nehéz Krisztussal kapcsolatba hozni. Nem is tette meg egyetlen zsoltárfordító sem.²⁶⁵ Nyilvánvaló viszont az is, hogy a zsoltárok magyarázata sem Szenci önálló ötlete, hanem megtaláljuk már az első zsoltárfordítóknál, azaz Clement Marot és Théodore Bèze zsoltárparafrázisaiban is. Ők *argumentum*nak nevezik a zsoltárok előtt álló rövid kis összefoglalást. A 22. zsoltár előtt például ez szerepel argumentumként a Marot–Bèze-féle változatban: „Jövendülés Jézus Krisztusról, melyben Dávid [Jézus] alászállását, majd feltámadását és örökkévaló, az egész földkerekségre kiterjedő királyságának eljövételét énekli.”²⁶⁶ Ennek a zsoltárnak annyira nyilvánvalóak a krisztusi vonatkozásai, hogy egyetlenként még Károli² is megjegyezte bibliafordításában: „Krisztus szenvedéseiről szóló zsoltár.”

A Viski-féle fordítás hűségesen követi Szenci szövegét, de a zsoltárok előtt szereplő magyarázószöveget elhagyja. Érdekes megjegyezni azt is, hogy a görögkeleti liturgiában nem honosodott meg még ekkor az éneklés. Épp ezért nagyon érdekes lenne tudni, hogy vajon a Szenci-féle fordításokat énekelték-e a román ajkú gyülekezetek? Az tény, hogy sem Haliciusnál, sem Viskinél nem találjuk Szenci nótajelzéseit. Viski mindenesetre a kéziratban idézi azt a két, a korban oly közkedvelt, páli igehelyet az Újszövetségből, melyek az éneklés fontosságát hangsúlyozzák; de csak magyarul.²⁶⁷ Az is biztos, hogy az 1673-ban Dosoftei moldvai metropolita munkájaként nyomtatásban, Jan Kochanowskit imitálva, verses formában megjelenő zsoltárparafrázisok sem honosították meg a románság körében az éneklést.²⁶⁸ Ennek ellenére Geleji Katona István 1640. szeptember 22-i levelében

1. énekli.”

csere: ”.

[csemi.judit]

2. zsoltár.”

csere: ”.

[csemi.judit]

3. eljárjanak.”

csere: ”.

[csemi.judit]

4. ellen.”

csere: ”.

[csemi.judit]

5. 05.14.)

pont után szóközt

kérek szépen

[csemi.judit]

6. 16,17.

szóközt kérek

szépen

[csemi.judit]

²⁶⁵ Szencinél például ez áll a 3. zsoltár magyarázataként: „Könyörgés Dávidnak az Abso3 lon ellen.” A 134.-ben pedig ez: „Intése az papoknak, hogy tisztekben híven eljárjanak.” (RMKT, XVII/ 6, 21, 305.)

²⁶⁶ Prophetie de Jesus Christ, en laquelle David chant d'entrée sa basse [...] puis l'exaltation et l'étendue de son Royaume jusque aux fin de la terre et la perpetuelle duree de celui.” A Gallicán lévő 1555. évi kiadás³ használtam: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k53166x> (letöltés ideje: 2007. 05.14.)

²⁶⁷ Eféz. 5, 18,19; Kolos. 3, 16,17. E két páli igehely értelmezéséről lásd még H. HUBERT, 2004, 41–42.

²⁶⁸ Dosoftei psalteriumának kritikai kiadása: DOSOFTEI, *Opere* 1, ed. de N. A. URSU, București, Editura Minerva, 1978.

arról ír, hogy a már említett Fogarasi István gyülekezetében, román nyelven is énekeltek református dicséreteket.²⁶⁹

Az 1651. évi prózai Zsoltárkönyvben a zsoltárok elé a szerző a protestáns hagyományt folytatva terjedelmes *summá*kat illesztett (a román zsoltárfordítások történetében egyébként ezzel is egyedülálló módon), melyek még bővebb magyarázatokkal szolgálnak a zsoltárok értelmezése tekintetében, mint akár Marot, akár Szenci argumentumai. A krisztológia természetesen ezekben a magyarázatokban is kitüntetett helyet kap: ugyanazokban a zsoltárokból tűnik fel a Dávid-Krisztus párhuzam, mint Szencinél, sőt a román fordító előtt talán ott feküdt a *Psalterium Ungaricum* is. A román zsoltárkönyv 22. zsoltára előtt a következő summát találjuk: „Ez a zsoltár megjövendöli Krisztus szenvedéseit, halálát és feltámadását.” Eddig ez akár Szenci szövegének szó szerinti fordítása is lehet: „Jövendölés az Krisztusnak szenvedéseiről, haláláról és feltámadásáról.” Igen ám, de a román szöveg tovább részletezi a zsoltár magyarázatát:

„Ebben a zsoltárban Krisztus két dologról beszél: először is megmutatja, hogy mi fog vele történni megfeszítése idején, és arra kéri Istent, hogy mentse meg őt mindezekből. Másodszor pedig reménykedik abban, hogy Isten meghallgatja őt, majd megfogadja, hogy hálát fog adni Istennek, mivel az megmentette a haláltól.”

Vagy íme még egy példa: Szencinél ez áll a 40. zsoltár magyarázataként: „Jövendölés az Krisztusnak szenvedéséről és papi tisztiról.” A román Zsoltárkönyvben ez a magyarázat is sokkal terjedelmesebb az előzőekhez képest:

„Krisztus szenvedéséről és papi hivataláról jövendöl [ez eddig szintén szó szerint egyezik Szenci szövegével]. Először Krisztus beszél arról, hogy mely nagy kínból szabadította meg őt az Isten az Olajfák hegyén, mikor tiszta vért izzadt. Ezek után Isten kegyelmét hirdeti minden keresztyén gyülekezet számára. Kiváltképpen pedig a bűnök bocsánatát [...] Később arra kéri az Atyát, hogy szabadítsa meg a kereszten elszenvendő kínoktól, és büntesse meg ellenségeit.”

²⁶⁹ Idézi: JUHÁSZ, 1940, 214.

Feltűnő, hogy a román szöveg első sora szinte minden esetben szó szerinti azonos a Szenci-féle argumentumokkal.²⁷⁰ Habár a román zsolotárkönyv szerzői következetesen azt állítják, hogy görög és zsidó forrást használtak, a fentieket figyelembe véve nehéz elképzelnünk, hogy ne használták volna Szenci *Psalterium*át is.

Szencinek még a 18. század elején is akadt két román fordítója. Az egyik a szinte ismeretlen Istvánházy István (Styefan Istvanhazi). Az ő verses Zsolotárkönyve 1703-ban készült Magyarvízen, de csak 1973-ban adott hírt róla először Alin-Mihai Gherman. Azóta sem a magyar, sem a román kutatás nem foglalkozott vele érdemben.²⁷¹ Mint ahogy Szenci másik fordítójával, Teodor Corbeával (1670 körül–1725 után) sem, habár róla, köszönhetően annak, hogy II. Rákóczi Ferenc havasalföldi és moszkvai diplomatája volt, számos adat maradt fenn. Két éve azonban, Alin-Mihai Ghermannak köszönhetően végre kritikai kiadásban is megjelenhetett verses zsolotárfordítása.²⁷² A brassói származású Corbea testvérével, Daviddal együtt, miután 1688-ban a császáriak elfoglalták Brassót, a havasalföldi vajda, Constantin Brâncoveanu (1654–1714) szolgálatába állt. Magyar, latin és német nyelvtudásuknak köszönhetően a havasalföldi udvar diplomáciai ügyeinek intézésében kaptak feladatokat. A levélírás és tolmácsolás napi gyakorlatának megkönnyítése érdekében Mitrofan buzăui püspök (1621–1702) anyagi támogatásával Teodor Corbea 1701–1702 táján elkészítette az első komolyabb latin–román szótárt, mely nem volt más, mint Szenci Molnár Albert *Dictionarium*ának román fordítása.²⁷³

A két Corbea ezután főleg az orosz cári udvarban forgolódott Brâncoveanu követeként. Feladatuk az volt, hogy rávegyék a cárt, hogy a Habsburgok helyett álljon inkább ő a törökellenes harcok élére, mert

²⁷⁰ Íme még két példa: **a** 45. zsolotár: „Jövendölés az Krisztusnak, úgy mint az ő gyülekezeteinek völegényéről.” *Prezicește de Hristos ca de mierele besearicii...*”. Vagy a 69. zsolotár: „Jövendölés az Krisztus szenvedéséről, az Dávid személye alatt, az ki Krisztust ábrázolta.” „Încă și Hristos în chipul lui David se roagă lui Dumnezeu să-l izbăvească [...] de durerile iadului.”

²⁷¹ Istvánházy zsolotárfordítása jelenleg: Kolozsvári Akadémiai Könyvtár, Kézirattár, ms. U. 579. Vö. még: Alin-Mihai GHERMAN, *O psaltire calvino-română necunoscută / Academia R. S. R. Filiala Cluj. Biblioteca. Lucrările sesiunii științifice din 20–21 decembrie 1972*, Cluj, 1973.

²⁷² CORBEA, *Psaltirea*.

²⁷³ A kéziratban maradt szótár első kiadása: TEODOR CORBEA, *Dictiones latinae cum valachica interpretatione*, ed. de Alin-Mihai GHERMAN, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 2001.

1. **Prezicește**

elé szúrunk be egy
alsó idézőjelet
[csemi.judit]

2. **völegényéről.”**

csere: ”.
[csemi.judit]

3. **Teodor**

Teodor: nem
kiskapitális [transyl]

a délkelet-európai görög rítusú népek vallásuk veszélyeztetését látták a katolikus Habsburgok előretörésében. 1707. április 20-án Davidot I. Péter cár 70 rubeles fizetés ellenében saját udvari tanácsadójává nevezte ki. Két nap múlva már útnak is indította az időközben erdélyi fejedelemmé választott II. Rákóczi Ferenchez. Corbea Szerencsen (Paul Cernoveodanu szerint Ungváron) adta elő Rákóczinak a cár ajánlatát: ha a lengyel szejm is beleegyezik, akkor I. Péter támogatni fogja Rákóczi lengyel királyságát. Cserébe annyit kért, hogy Rákóczi lengyel királyként vegye fel a harcot a svédekkel. Az orosz cár hajlandó lett volna Rákóczi vállalkozásait anyagilag is támogatni, sőt még Erdély függetlenségéért is lobbizni a bécsi udvarnál. Azt is felajánlotta Rákóczinak, hogy szükség esetén Oroszországba menekülhet. Rákóczi azonban kitérő választ adott, amiből az derült ki, hogy nem lelkesedett a lengyel trónért. David Corbea útnak Moszkva felé 1707. augusztus 11-én meghalt. Ennek ellenére a cár és Rákóczi követei 1707. szeptember 15-én Varsóban aláírták a Corbea által előkészített szerződést, amiből azonban semmi sem valósult meg.²⁷⁴

A családi hagyományokat folytatva Teodor Corbea 1708. június 23-i levelében arról számolt be Rákóczinak, hogy a havasalföldiek a szerbekkel karöltve szeretnék az orosz cár támogatását elnyerni az Ausztriai Ház elleni harcban, mert attól félnek, hogy a szerb pátriárka estleges halála esetén Bécs alapjaiban fogja megrázní a keleti egyház építményét, és a pravoszláv népeket az unióra fogja kényszeríteni. A cár támogatásával kirobbantandó szerb–román Habsburg-ellenes felkelésbe Brâncoveanu szerette volna Rákóczit is bevonni, ezért Corbeát 1708 szeptemberében személyesen is Rákóczihoz küldte.²⁷⁵ A tervezetésekből azonban nem lett semmi. Pedig nem volt véletlen, hogy a moldvai és a havasalföldi fejedelmek épp Rákóczi irányába tapogatóztak. Rákóczi ugyanis már 1703-ban külön ki-

1. Cernoveodanu

Helyesen:

Cernovodeanu

[transyl]

2. estleges

csere: esetleges

[csemi.judit]

²⁷⁴ A Corbeák diplomáciai tevékenységének ismertetéséhez és II. Rákóczi Ferenchez való kapcsolataikhoz lásd: KÖPECZI Béla–R. VÁRKONYI Ágnes, *II. Rákóczi Ferenc*, Budapest, Osiris Kiadó, 2004, 354–356, 370–374 (Millenniumi Magyar Történelem, Életrajzok); CERNOVODEANU, 2005, 145–158.

²⁷⁵ A Rákóczi–Aspermont levéltárnak az a része, melyben a Corbea és II. Rákóczi Ferenc levelezése is fennmaradt, 1956-ban elégett. Szerencsére az 1930-as években Veress Endre lemásolta ezeket a leveleket, így hagyatékában fennmaradtak. Andrei Pippidié az érdem, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kéziratárában újból felfedezte és közzétette Corbea és Rákóczi levelezését: Andrei PIPPIDI, *Noi mărturii despre relațiile lui Rákóczi cu românii*, SMIM (XXIII), 2005, 281–300.

áltványban fordul az „oláh ¹nemzethez.” Felhívása nem is maradt teljesen visszhangtalan: számos betyárkodó szegénylegényekből álló román szabadsapat csatlakozott Rákóczi kurucjaihoz (például Pintye Gligor, Fekete Vaszil).²⁷⁶

Corbea 1711 nyarán, miután a törökök fényes győzelmet arattak a cár által is segített moldvai és havasalföldi csapatokon, kénytelen volt Oroszországba emigrálni. Itt fordította le a zsoltárokat, I. Péter cárnak ajánlva művét. 1725. május 10-én a zsoltárkönyv kéziratát Corbea a bolgárszegi Szent Miklós templomnak ajándékozta. Corbea zsoltárfordítása közvetlenül az erdélyi románok vallási uniója után született, és Corbea, aki egyébként Viskitől, vagy Agyagfalvitól eltérően nem tért át a reformációra, görögkeleti kontextusba helyezte a Szenci-féle zsoltárokat. Igaz, nagyon szabadon kezelte forrását. A tartalmi egyezéseket Corbea nem tartotta fontosnak, ezért Szenci szövegét nagyon szabadon értelmezte. Igaza van Alin-Mihai Ghermannak abban, hogy Corbea vérbeli költő volt, akit első-sorban poétikai, és nem teológiai szempontok vezéreltek a zsoltárok fordításakor. Szenci zsoltárait is így olvasta, és minden bizonnyal ez volt az oka annak is, hogy főként a ritmus- és rímképletek tekintetében imitálta. Így például Corbea 135. zsoltárának (Szencinél a 136.) rímképletét Gherman Corbea eredeti ötletének tartja,²⁷⁷ jóllehet az teljes mértékben egyezik Szenci rímeivel:

Szenci²⁷⁸

Corbea

Dicsérvétek az Urat,	a	Domnului vă mărturisiți
Mert ő jó kedvet mutat	a	Cu pocăniță, prea smeriți
És az ő kegyessége	b	Că e bun și e mila lui
megmarad mindörökké.	b	Supt cer în veac fieștecui

²⁷⁶ MISKOLCZY, 2005, 85; SERES István, *A görögényi Fekete Vaszil. II. Rákóczi Ferenc egy román kapitánya*, Acta Siculica, 2007, 355–372.

²⁷⁷ Alin Mihai GHERMAN, *Une expérience de versification: le Psautier de Teodor Corbea (datant environ 1700–1710)*, Synergies Roumanie, n° 7, 2012, 335.

²⁷⁸ RMKT XVII/6, 308–309; CORBEA, Psaltirea, 422.

1. **nemzethez.”**

csere: ”.

[csemi.judit]

Áldjátok Isteneteket,	c	Celui ce-i peste dumnezăi
Isteneknek Istenét,	c	Dumnezău, toți cei buni pi răi
Mert az ő kegyessége	b	Vă mărturisiți că a lui
Megmarad mindörökké.	b	Mila-i în veac fieșteci
Dicsérjétek ötet minden,	d	Celui ce-i peste domni el Domn
Mert nagy csudákat téssen,	d	Vă mărturisiți cu plocon
És az ő kegyessége	b	Că în veaci iaste mila lui
megmarad mindörökké.	b	Supt cer de față fiecui

Izgalmas kérdéseket vet fel Corbea fordítása a protestáns és a görögkeleti egyház kapcsolatáról is, főleg ha figyelembe vesszük azt, hogy a lengyel (Jan Kochanowski) minta alapján Dosoftei moldvai metropolita 1673-ban már megjelentette a román ortodox egyház hivatalos verses zsoltárfordítását. Igaz, teljesen visszhangtalan maradt, olyannyira, hogy jöllehet Corbea ismerte Dosoftei zsoltárkönyvét, mégsem vett át belőle semmit. Miért hatott hát a protestáns Szenci a hithű pravoszláv Corbeára, és miért nem érintette meg őt a pravoszláv metropolita verses zsoltárfordítása? Talán azért, mert a 17–18. század fordulóján valamiféle titkos szolidaritás alakult ki Erdélyben és Havasalföldön a katolikus Habsburg-fenyegetés hatására a kálvinisták és az ortodoxok között. Az erdélyi protestáns rendek nyilván hatalmi pozíciók fenyegetéseként és az erdélyi református egyház gyengüléseként élték meg azt, hogy a nagyszámú románság kecsegtető lehetőséget kapott arra, hogy tömegesen katolikussá váljon. Épp ezért 1698 áprilisában a Bécsben tárgyaló Bánffy Györgynek és Bethlen Miklósnak sikerült elérni azt, hogy a görögkeleti román (és görög) papok nemcsak a katolikusokkal, hanem bármely bevett felekezettel egyesülhetnek, és ezzel ugyanolyan jogokat szerezhetnek, mint a választott felekezet papjai. Az egyesülés ellen fellépő román papok számára 1700. november 28-án az erdélyi református Főkonzisztórium oltalomlevelet is kiállított.²⁷⁹

Az uniót ténylegesen végrehajtó Athanasius Anghel (megh. 1713) kálvinista iskolában tanult, az erdélyi kálvinista rendek támogatásával ment Dositheus pátriárkához Bukarestbe püspökszentelésre, ahol Constantin

²⁷⁹ SIPOS, 2000, 37.

Brâncoveanu vajda azzal fenyegette meg, hogy ha elfogadja az uniót, akkor „kivetteti a püspökségből részesekedése, néha betegségében való húsétele és az oláh papoknak második házasság engedése miatt.”²⁸⁰ Alighogy visszatért Gyulafehérvárra, 1698. október 24-én újra kimondta az egyesülést Rómával. Persze úgy, hogy az összegyűlt 38 román esperessel az egyesülési nyilatkozatnak csak a román nyelvű változatát íratta alá, mely jócskán eltért az I. Lipótnak felküldött latin változattól.²⁸¹ Bethlen Miklósék meg is haragudtak rá. Sikerült elérniük a Guberniumnál, hogy Athanasius a kolostorban üzemeltetett sörfőzdéjét és borkimérését szétverjék. A feladattal nem mást, mint Nagyszegi Gábort bízták meg. A választás a Gubernium finom rafinériájáról árulkodik. Nagyszegi ugyanis „szegény nemes, másképpen meglehetősen értelmes írástudó, pápistából oláh vallásra állott ember”²⁸² volt, aki a román pópák között unióellenes mozgalmat szervezett. Később azonban, mikor Rabutin letartóztatta Nagyszeget, a kálvinista főurak kihátráltak mögüle. Nem úgy azonban Czirka János nevű „magyar, deák, olvasást tudó, értelmes és tudós oláh pap” mellől. Czirka Athanasius ellen izgatott, azt állítva, hogy a románok már uniáltak a kálvinistákkal, így a Rómával való uniót ne fogadják el. Persze ez is csúsztatás volt, mert a görögkeleti románok ugyan azt hirdették, hogy egyesültek a kálvinistákkal, de nagy részük valójában zavartalanul gyakorolta a pravoszláv hitet.²⁸³ Czirka „megfogatott és vasban tartatott a monastériában [Athanasius kolostorában]: ez [azaz Czirka] elszaladott vasastól a mű fejevári kollégiumunkba, és én [Bethlen Miklós] titkon küldtem Enyedre, és ott in latibulo [rejtekekben] tartattam majd hét hétig; osztán a gubernátor és több református urakkal aperte [nyíltan] pártját fogók, collocálók [elhelyezték] Hunyad vármegyében a refomata oláh ecclesiában, fizetést is rendelve neki, de lehetetlen lőn [...] ott bátorkodnia, hanem el kelle bujdosnia” – írja Bethlen Miklós. Nem csoda hát, ha Athanasius azt kérte Kollonich Lipót bíborostól, hogy lépjen fel a Czirkát támogató Bethlen Miklós ellen.²⁸⁴

²⁸⁰ BETHLEN, 1955/II, 50.

²⁸¹ I. TÓTH, 2005, 25.

²⁸² BETHLEN, 1955/II, 52.

²⁸³ Erről a speciális kálvinista-görögkeleti unióról lásd: DUMITRAN, 2004, 192–193; SIPOS Gábor, *Unirea religioasă și antecedentele ei în relațiile calvino-ortodoxe din Transilvania*, Annales Universitatis Apulensis, Series Historica, 9/II, 2005, 29.

²⁸⁴ BETHLEN, 1955/II, 59; I. TÓTH, 2005, 28.

1. miatt.

csere: ”.

[csemi.judit]

2. fela

elv.: fel-adattal

[csemi.judit]

3. sörfőzdéjét

sörfőzdéjét

[csemi.judit]

A két másik legjelentősebb unióellenes gócpont a Brassó és a Szeben környéki románok közt alakult ki. „A bolgárszegi oláh papok pedig semmiképpen nem akarának az oláh püspök hatalma alatt lenni, és a pápista religióval uniálni magokat, nagy patrónusok lévén a havasalföldi vajda, kinek kedvit nem szegheti vala meg a császár is” – írta Cserei Mihály²⁸⁵ Brassóban az ellenállás fő szervezői épp a Corbea testvérek voltak. 1701. május 7-én a bolgárszegi román papok levélben tiltakoztak a Guberniumnál Athanasius beiktatása ellen. A levél írója David Corbea volt. Egy év múlva Voronyezsben azzal a kéréssel kereste fel I. Péter cárt, hogy az képviselje a bolgárszegi unióellenes papok ügyét I. Lipót előtt is.²⁸⁶ Arra is van példa, hogy a havasalföldi görögkeleti bojárok támogatták az erdélyi román és magyar reformátusokat. A fogarasi református templomot, melyet közösen használtak a román és magyar kálvinisták, 1658-ban a tatárok felégették. Apafi idejében 1662–1663-ban sikerült újjáépíteni a templomot, de 1704-ben a várba meghúzódnó labancokat ostromló kurucok ismét lerombolták azt. A fogarasiak a várban lévő templomba jártak ezután istentiszteletre, de 1712-ben megtiltották nekik ezt, ezért kénytelenek voltak új templomot építeni maguknak a városban. Ekkor fordultak segítségért többek között a Constantin Cantacuzinóhoz, aki 1713. december 6-án írt magyar nyelvű levélben tudatta is a „fogarasi református ecclesia tagjaival,” hogy közbenjárására a vajda, Constantin Brâncoveanu „két száz oroszlányos tallérokat, azaz négy száz magyar forintokat” adományozott a templom építésére.²⁸⁷

A Cantacuzino család egyébként is szoros kapcsolatokat ápolt az erdélyi magyar arisztokráciával. Az idősb Constantin Cantacuzino II. Rákóczi Györgytől kapott menedékjogot 1655–1658 között a havasalföldi szemjének lázadása miatt. Fia, Drăghici, azaz az ifjabb Constantin testvére 1658-ban II. Rákóczi Györgytől megkapta az erdélyi nemességet. 1667-ben még az is felmerült, hogy Bethlen Miklós, épp ennek a Drăghicinek a leányát veszi feleségül: „Volt ugyan köztünk emlékezetben egy havasalföldi igen nagy úr, Dragicsán Cantacuzenusnak a leánya is, mely is, úgy hiszem, végben is

1. tagjaival,”
csere: “,
[csemi.judit]

²⁸⁵ CSEREI, *Erdély históriája*, 1983, 306.

²⁸⁶ CERNOVODEANU, 2005, 148.

²⁸⁷ VALER LITERAT–MARTIN JÁRAY, „Vizite” calvinești la preoții români din Țara Făgărașului. *Un dar al lui Constantin Brâncoveanu la Făgăraș*, Anuarul Institutului de Istorie Națională (Cluj), VII, 1936–1938, 585, 619–620; JUHÁSZ István, *Az erdélyi egyházak 17. századi együttélésének kérdései a fogarasi vártartományban*, A Rádai Gyűjtemény Évkönyve (IV–V), 1984–1985, 22.

ment volna, de Istennek nem tetszett; eszköz²⁸⁸képpen a mostohaanyám veré el mind az atyám, mind az én elmémet róla.

Az ifjabb Constantin Cantacuzino mintegy 400 kötetes könyvtárában olyan magyar szerzők könyveit találjuk, mint Bornemissza Péter, Káldi György vagy Istvánffy Miklós. Cantacuzino egyik magyar könyvében (Kecskeméti Alexics János, *Az Dániel próféta könyvének [...] magyarázatja*, 1621) a következő magyar nyelvű bejegyzés található: „*Oh, ha szárnyaaim lehetnének, mint a galamb, ha repülhetnék. En elrepülnek messze földre el m²⁸⁹ennek e nipek köz- zül, pusztat keresnek ezentul ahol nyugoddalmom lehetne.*” Nos, ez nem más, mint Szenci Molnár Albert 55. zsoltárának negyedik strófája. Corneliu Dima-Drăgan szerint a könyvben szereplő magyar nyelvű bejegyzések Cantacuzino kezétől származnak. Ha ez igaz, akkor az asztalnok tulajdonában egy Szenci-féle Zsoltárkönyvnek is kellett lenni, amelyből bemásolhatta a már idézett strófát.²⁸⁹ Ez egyben azt is bizonyítaná, hogy Cantacuzino kiválóan tudott magyarul, hisz a bejegyzés pontosan követi Szenci szövegét. Ugyanakkor nagyon fontos adalék Szenci zsoltárainak hatás- és recepciótörténetéhez. Egyben fényt vet a 18. század eleji román arisztokrácia és hivatalnoki értelmiségi réteg esztétikai ízlésvilágára is. Számomra ugyanis úgy tűnik, hogy Cantacuzino és Corbea igazi versként olvasták Szenci zsoltárait, melyek mindkettejükben, a jelek szerint komoly esztétikai élményt váltottak ki.

Corbea Szenci rím- és ritmusképletei mellett még a román folklór gazdag ritmikájából merített. Az ő korában ez még teljesen szokatlan volt, de hát módszere érthető, hisz egyéb román nyelvű verselési hagyomány nem állt a rendelkezésére. Corbea a maga korában egyedülállóan magas színvonalú román nyelvű költészetet hozott létre, mely sajnos majd háromszáz évig hevert kéziratban, így a későbbi román költészet kialakulására semmi hatással sem lehetett.

A román irodalomban már-már tipikusnak mondhatóak az ilyen jelenségek. Számos olyan jelentős irodalmi alkotás van, mely keletkezésekor nem a román, hanem a nyugat- de még inkább a közép-európai irodalmi kánonnal volt szinkronban. Ezek a művek akár évszázadokra is eltűntek a román irodalom színpadáról, és így hatásukat csak jóval később, a 19–20. századi felfedezésük után fejthették ki. Az is érdekes, hogy nagy részük

1. róla.”

csere: ”.

[csemi.judit]

2. ne.”

csere: ”.

[csemi.judit]

3. nyugat-

kötőjel után vesszőt

kérek szépen

[csemi.judit]

²⁸⁸ BETHLEN, 1955/I, 225.

²⁸⁹ DIMA-DRĂGAN, 1967, 156, 203, 209, 222–223, 227. Vö: RMKT XVII/6, 136.

emigrációban született. A teljesség igénye nélkül, ím néhány példa: az első komoly román történész és regényíró, Dimitrie Cantemir (1673–1723) élete nagy részét Konstantinápolyban töltötte, hogy aztán 1711 után Corbeával együtt Oroszországba emigráljon. Műveinek nagy részét ott, valamint Konstantinápolyban írta, hatása a román irodalomra a 19. századig jelentéktelennek mondható. A román felvilágosodás európai léptékű írója Ion Budai-Deleanu (1760–1820) Lembergben alkotott. A román irodalom egyetlen eposzát írta meg (mely egyben a nyugat-európai eposzirodalom hatyúdala is volt) az asztalióknak. A már említett Dosoftei pátriárka lengyelországi bujdosása közben fordította zsoltárkönyvét, melyet hiába jelentetett meg nyomtatásban is 1675-ben, hatása a 20. századig szinte egyáltalán nem volt. A román irodalom története a folytonosság hiányának és a folyamatos újrakezdekéseknek a története. Nemcsak egyes alkotók és egyes művek, hanem a román kultúrának egész szelei estek ki hosszú évtizedekre, vagy akár évszázadokra a hagyományból. Az viszont, hogy a kultúrának ezen elfelejtett részei nem haltak el véglegesen, és ha megkésve is, de újrafelfedezésre kerültek, a román kultúra életrevalóságát bizonyítja. A román reformáció is tipikusan ilyen jelenség. A 18–19. században főleg a görög-katolikus román értelmiségnek köszönhetően a reformáció a mitikus rossz hordozója lett. Nemcsak teológiai, de irodalmi hatását sem engedték érvényesülni. A modern román nemzettudat megteremtői, az erdélyi triász polihisztorai (Samuil-Micu Klein, Gheorghe Șincai, Petru Maior), akik frusztrált igyekezettel harcoltak a cirill betűk ellen, semmilyen közösséget sem vállaltak a reformáció hatására létrejött, már többször említett, latin betűs és magyar helyesírású román kultúrával. Helyette megteremtettek egy olyan, a latin helyesíráson alapuló mesterséges írást, melyet csak egy szűk értelmiségi réteg volt képes használni. Ha érthetően akartak írni, ők is a cirill betűt választották. A román reformáció egyik fontos képviselője, Mihai Halicius (1643–1712) is ebbe a vonulatba illeszkedik. Elsőként igyekezett megjeleníteni az antik római irodalmi hagyományokat a román kultúrában, ezért elsőként írt román nyelven disztichonban ódát, melyet azonban csak magyar sorstársai olvastak. Veszprémi István, a híres debreceni orvos még latinra is lefordította, és megküldte Kazinczynak.²⁹⁰ Könyvem zárófejezetében ezért Hali-

²⁹⁰ KÖLLŐ, 1984, 12-25.

1. görög-katolikus külön

ezt kérem szépen
globálban javítani,
végig! köszönöm
[csemi.judit]

2. 12-25. gondolatjellel kérem szépen [csemi.judit]

A „VAD OLÁH HALICIUS” MAGYAR VERSEI

Bethlen Mihály (1673–1706), Bethlen Miklós fia, 1694-ben angliai peregrinációja során találkozott Londonban Mihai Haliciusszal. Ezt írta róla:

„Vad oláh Halicius Karánsebesit megszorítottuk annyira, hogy nemi hispanica inquisitionnak [spanyol inkvizíciónak] nevezi beszédünket. [...] Délután néz-
zük a londoniumi tanácsházát, ismét Halicius Karánsebesi, a vad oláh természetét levetkezvén, hozzám jő, és velem kezd magyarul beszélni, a coffipaliumba [kávézó] megyünk azután a Regia Societasban a Conventumba [Royal Society], aholott az ő angliai discursusokat halljuk, és kofe ágát levelestől és gyümölcsével látunk, más experimentumokat [kísérleteket] is.”²⁹¹

Hogy miért használta Bethlen Mihály Halicius jellemzésre¹ ezt az elsősorban a korabeli román jobbágypokra állandó jelzőként ráragadt kifejezést csak sejteni tudom. Halicius magát nem román (*nobilis valachicus*), de még csak nem is magyar (*nobilis hungaricus*), hanem egyenesen római (*nobilis romanus*) nemesnek tartotta.²⁹² Talán még egy támpont lehet a fenti rejtély megfejtéséhez Misztótfalusi Kis Miklós egy másik megjegyzése Haliciusról. *Mentségében* Misztótfalusi így írt:

„Nemcsak arra mentem – megvallom –, hogy méltónak ne ítéljem e hazát mesterségeimre, hanem arra is resolváltam [elhatároztam] volt tavaly is magamat, hogy végbúcsút vegyek tőle, lehetetlennek látván tovább itt subsistálnom [létezniem]. Sőt még nemcsak erre resolváltam volt magamat, hanem hogyha ugyan exiliumban [bujdosás] kell mennem, egy apológiával úgy elhíresítem Erdélyt egész Európában, és valahol járok-kelek, a hamis hitet úgy a fejekbe csapom, hogy bizony Erdélynek legjobb kővárájért fel nem vennék; és mennél nagyobb devotióval [odaadással] voltam eleinten nemzetemhez, annál nagyobb aversióval [elfordulással] lések ezután, és a magyarnak még a híretől is futok, mint Karánsebesi [azaz Halicius] és ártok inkább ha lehet, mint használnék.”²⁹³

²⁹¹ BETHLEN MIHÁLY *Utigaplója 1691–1695*, s. a. r. JANKOVICS József, Budapest, 1981, 87, 191.

²⁹² DRĂGANU, 1924–1926, 107.

²⁹³ *Erdélyi féniks*, kiad. JAKÓ Zsigmond, Bukarest, Kriterion, 1974, 223–224.

1. **jellemzésre**
csere: jellemzésére
[csemi.judit]

2. **1924–1926**,
gondolatjellel
[csemi.judit]

Vajon miért futott Halicius a magyarnak még a híretől is? Biztos választ nem tudunk adni, de életéről maradt fenn néhány olyan adat, ami megkönnyítheti a válaszadást, és egyben kijelölheti a további kutatások irányát. Az ifjabb Mihail Halicius 1643. október 19-én született Karánsebesen. 1659–1663 között a nagyszebeni református kollégiumban tanult. Pápai Páriz Ferenc naplójából tudjuk, hogy 1664-ben ment át Nagyenyedre, ahol egy kisebb megszakítást (1667–1669) kivéve 1674-ig maradt. Halicius Pápaival mindvégig jó viszonyban volt: 1674. július 1-jén Pápainak doktorrá avatása alkalmából írta a már említett román nyelvű ódáját, mely a *Vota solennia*, Basel, 1674. című kötetben nyomtatásban is megjelent.²⁹⁴

Ugyanabban az évben (1674. október 31-én) Halicius a „felső országra igyekezvén” Szebenben végrendelkezett, és örökre elhagyta Erdélyt. 1679–1685 között a leideni egyetemen jogi tanulmányokat folytatott. 1694-ben Londonban, mint láttuk Bethlen Mihály találkozott vele. Az Edward Harley-féle gyűjteményben fennmaradt egy magyar nyelvű Miatyánk, melyet 1712-ben Halicius saját kezűleg írt le egy bizonyos Thomas Grainger számára ugyancsak Londonban.²⁹⁵ Miért e rejtélyes és végleges távozás Erdélyből? Musnai László szerint az lehetett a fő ok, hogy Enyeden összetűzésbe került a főúri diáksággal. Legalábbis erre enged következtetni a nagyenyedi diákok subscriptiós könyvében a Halicius neve után található bejegyzés: „Catilina Colegii pestis exturbatus” [A kollégium pestise, Catilina kitaszított].²⁹⁶ Musnai feltételezi, hogy Halicius távozása összefüggésbe hozható a Dézsi Mártont és Hunyadi Pált elítélő radnóti zsinattal (1673). Szerinte Dézsit és Hunyadi elsősorban a hetenként megtartott teológiai disputációk miatt idézték a zsinat elé, mely állásukból való elmozdításra ítélte őket, de a világi patrónusok nyomására nem hajtották végre az ítéletet. Ezeken a disputákon Halicius is részt vett – 1672. november 16-án nem kisebb személyekkel, mint Pápai Páriz Ferencsel és Misztótfalusi Kis Miklóssal vitázott –, és Musnai László szerint ezért kellett távoznia az enyedi kollégiumból.²⁹⁷

²⁹⁴ PÁPAI PÁRIZ, *Békességet magamnak*, 625-651.²

²⁹⁵ E. D. TAPPE, *A contribution to the biography of Mihail Halicius*, *Revue des études Roumaines* (VII–VIII) 1961, 403–405.

²⁹⁶ MUSNAI, 1960, 59; JAKÓ-JUHÁSZ, 1979, 97.

²⁹⁷ Szilágyi István 1673-ban másolta le Nagyenyeden Johannes COCCEJUS, *Moreh nebochim: utilitas distinctionis duorum vocabulorum pareseos et apheseos ad illustrationem doctrinae de justificatione et reducendos ab errore Judaeos, Socinianos, Pontificos, sine*

1. 294.
sorkizárva?
[csemi.judit]

2. 625-651.
gondolatjellel
[csemi.judit]

3. Jakó-Juhász,
gondolatjellel
[csemi.judit]

Halicus Enyedről való távozását természetesen könnyű volt mártírologikus nézőpontból láttatni. Egyfelől a reakciós maradi központi kormányzat Tofeus püspökkel az élen, másfelől pedig a haladó, felvilágosult értelmiségiek. Halicius csakis ez utóbbiak táborába foglalhatott helyet.

„Bizonyos azonban, hogy Halicius magatartása nem az alantasabb közígazgatási pályára vagy egyházi funkciókra készülő szegény ösztöndíjas diákok körében keltett visszatetszést – hisz ezeket éppúgy nyomasztották a rendi kööttségek –, hanem a főúri ifjakat, a publikus diákokat böszíthette fel, annál is inkább, mivel az akkortájt még elszigetelten és vallásos mezben jelentkező román parasztmozgalmak is aggodalomba ejtették már a kiváltságosokat” – írta Musani.²⁹⁸

A Morus *Utópiáját* olvasó Haliciusból Hajós József is szocialista gondolkodót faragott, Anton Dörner pedig egyenesen úgy fogalmazott, hogy Haliciust miután az enyedi kollégiumból kitiltották, még Erdélyből is száműzték.²⁹⁹ Ha ez valóban így lett volna, akkor ez lenne a radnóti zsinathoz köthető legsúlyosabb ítélet, azonban a korabeli dokumentumokban ennek

loco, 1665. című munkáját. A másolathoz hozzákötött lapokra jegyezte le Dézsi Márton a szóban forgó disputákat *Theses theologiae a clariss[im]o viro D[omino] Martino Dézsi ad ventilandum disputationem in Ill. ref col. Enyed anno domini exhibitae 1671, 1672, 1673, 1674*. A kézirat jelenleg: Bethlen Gábor Dokumentációs Könyvtár, Nagyenyed, ms. 146. Itt szeretném kifejezni hálás köszönetemet Györfi Dénes igazgató úrnak, hogy időt és fáradságot nem kímélve segített a kézirat tanulmányozásában. Coccejusnak ez a munkája a Gisbert Voetiusszal folytatott vita hevében született. Coccejus azt a nézetet képviselte, hogy „valameddig Krisztus meg nem holt, mindaddig az ördögnek jussa volt a bűnös emberi nemzetségen” (Hunyadi Pál enyedi lelkész szavai). Dézsi Leidenben 1666–1669 között Coccejus tanítványa volt, és az is jelzésértéktű, hogy a disputációkat épp a *Moreh nebochim* másolatát tartalmazó kötetbe írta be. A bejegyzésekből, melyekbe csak a vitatandó tételeket, valamint a vitatkozók nevét (két előadó és két opponens) jegyezte le, nehéz megállapítani, hogy ki milyen nézeteket képviselt. Így az sem állítható bizonyosan, hogy Halicius coccejánus lett volna, és ezért kellett távoznia az enyedi kollégiumból. Minderről lásd még: KOLTAY-KASTNER Jenő, *Tótfalusi Kis Miklós coccejánizmusa*, ItK (LXIII), 1954/3, 289–290; TORDAI Zádor, *A magyar kartezianizmus történetének vázlata*, Magyar Filozófiai Szemle (VI), 1962/1, 56–58; KÖPECZI Béla, *Erdélyi viták a kartezianizmusról a XVII. század második felében in Historia manet. Demény Lajos emlékkönyv*, 137–145.

²⁹⁸ MUSNAI, 1960, 59.

²⁹⁹ DÖRNER, 1988, 85; IOSIF HAJÓS, *Ipoteze despre poziția ideologică a lui M. Halicius fiul*, STUBB, Series Philosophica, 1974, 113–123.

nyoma sincs. Sőt nagyon is úgy néz ki, hogy Halicius nem a coccejánus-karteziánus haladó, hanem épp ellenkezőleg, az az ellen fellépő „reakciós” egyházi értelmiségiek oldalán állt. Egy dátum nélküli, a Teleki család levéltárában fennmaradt panaszlevélben, melyet a nagyenyedi diákok Nadányi János tanáruk ellen írtak, a következőket olvashatjuk:

„Oltalmazó-tápláló, kegyes dajkál Istentől mellénk rendeltetett tekintetes urunk, istenes patrónusunk, magánosan is hogy kegyelmedet írásunk által megtaláljuk, szükségképpen állapotunk kívánja, *mivel Karánsebesi társunktól, nem különben, mint Nadányi János urunktól, e mi collegiumunk immár régtől fogva búsítatik, de legközelebb az elmúlt alkalmatossággal Nadányi urunkkal összecsatolván önnönmagát*, sokképpen kesergetett bennünket, fenyegetvén hol pálcázással, hol peniglen egyéb büntetésnek nemeivel, praemisso [azzal az ürüggyel]: hogy mi rettenetes eretnkségeket tanulunk.”³⁰⁰ (*Kiemelés N. L.*)

Ezt a panaszlevelet Dézsi Lajos ugyan a Nadányi iratai közt adta ki, de ha figyelmesen olvassuk, kiderül, hogy a panaszlevél nem Nadányi, hanem Karánsebesi (értsd Halicius) ellen íródott. Így folytatódik ugyanis az irat:

„Ökegyelme [ez szerintem szintén Halicius, amint alább kiderül] látván a radnóti gyűlésnek nem olyan formában való kimenetelit collegiumunkra nézve, amint ökegyelme másokkal együtt (kik minékünk gonoszakaróink) reménlette, N. J. [ez szerintem csak Nadányi János lehet] urunkkal éjjel és nappal kezdett fortalni [sic!] amint erre bizonyosságul lehetnek, a környülötte való cseledek, de ami még nagyobb (bizonyosan ugyan nem mondjuk) de újabb punctumokat gyalázatunkra és közönségesen a t[ekintetes] curátori coronának szomorúságára akarnak kovácsolni.”

Nem tudom másként értelmezni ezeket a részeket, minthogy Halicius Nadányival szövetkezve, azon okból kifolyólag, hogy a radnóti zsinaton számukra kedvezőtlen határozat született, a diákok és a kurátorok gyalázatára valamit forralnak, de hogy pontosan mit, az a homályos allúziókkal terhelt szövegből nem derül ki. Talán érezték is ezt a feljelentők, mert a levél hátoldalán két újabb bekezdésben igyekeztek világosabbá tenni

³⁰⁰ DÉZSI, 1892, 68.

az ügyet. Ezekben az áll, hogy Nadányi „a szent synatban mérges voxának előadásával” „holmi pokolban koholtatott dögletes tudományok tanulásával, tanításával,” vádolta a diákokat.³⁰¹

A fentiek alapján azt mondhatom, hogy vagy Musnai feltételezése hibás, vagy az enyedi diákok panaszlevelével van valami gond. Nadányi a radnóti zsinaton nem volt főszereplő. A fenti panaszlevel alapján azonban ő is az „ortodoxokkal” voksolt. Ezt a szárnyat Pósházi János, Gyulafehérvárra menekült volt sárospataki tanár, valamint Apafi udvari prédikátora, Tofeus Mihály püspök képviselte. Dézsi Mártont, Pataki Istvánt és Csernátoni Pált azzal vádolták, hogy Coccejus és Cartesius filozófiáját vallják, és a „filozófusok által már régen elfogadott sok tant” másképp tanítanak. A „per” kirakat voltára jellemzően P. Szathmáry Károly is „merő nevetséges skrupulizítások”-nak nevezte a vádpontokat.³⁰² A világi főurak azonban volt alumnusaik segítségére siettek: „Csernátonit az atyám [Bethlen János], Dézsit Kapi [György], Patakit Bánffy Dienes protegálta” – írta az eseményeket jól ismerő Bethlen Miklós. Így meglehetősen enyhe ítélet született az ügyben.³⁰³

Ennek oka azonban összetett. Egyrészt a fejedelem a vallási vitát csak azért rendeztette, hogy elleplezze a fontosabb politikai tárgyalásokat. Bethlen János ezt írta krónikájában:

„Ugyanis három ortodox vallású professzort: Dézsi Mártont, Csernátoni Pált és Pataki Istvánt [...] azzal vádoltak, hogy mind a vallásban, mind a filozófiában jócskán újítottak. Mintegy az ő ügyük elsimítására tetszett összehívni azokat, akikkel közölni kellett a jelen dolgot. Ez alatt a palást alatt eléggé titokban maradt minden, mialatt a professorok említett ügyét is ugyanott és ugyanazokban a napokban tárgyalták, de idő szűke miatt június 15-re halasztották, az ortodox Radnóton tartandó népesebb gyűlésre.”³⁰⁴

³⁰¹ DÉZSI, 1892, 69.

³⁰² P. SZATHMÁRY Károly, *A gyulafehérvár-nagyenyedi Bethlen-főtanoda története*, Nagyenyed, 1868, 93.

³⁰³ BETHLEN, 1955/I, 262. A radnóti zsinat határozatait kiadta ZOVÁNYI Jenő: *Protestáns Közlöny* (XIX), 1889, 344–345, 362–364. Lásd még: SIPOS, 2000, 16–18.

³⁰⁴ BETHLEN, *Erdély története*, 525.

Bánffy Dénes egyenesen² azt javasolta Teleki Mihálynak¹, hogy az 1671. évi Wesselényi-Nádasdy-féle császár ellenes összesküvés megtorlása miatt Erdélybe menekült rendek dolgának megtárgyalását a vallási vitának alá-cázva kellene véghezvinni.³⁰⁵ Egyszóval mialatt a teológusok vitatkoznak és így magukra terelik a figyelmet, addig a politikusok komolyabb ügyeket is megtárgyalhatnak. A tét a felső-magyarországi menekültek portai tárgyalásai voltak. A Porta ugyanis felvetette azt a már egy-két évtizede lebegtetett ajánlatot, hogy ha az erdélyieknek sikerülne néhány magyarországi főurat (Batthyány, Erdődy, Esterházy) meggyőzni, akkor saját fennhatósága alatt kész volna visszaállítani a magyar királyságot egy nemzeti királlyal az élén. A bujdosók követői épp a lelkipásztorok eltávozása utáni harmadik napon érkeztek Radnótra, de akkorra a korábbi nagyvíví török ígéretekől már nem sok maradt a tarsolyukban.³⁰⁶

Az, hogy Nadányinak és Haliciusnak nem tetsző ítélet született a radnóti zsinaton arra enged következtetni, hogy egy platformon voltak. Halicius, tehát nem a „haladó” Dézsi-féle szárnyhoz tartozott, hanem inkább a Pósházi-féléhez, ahogyan Nadányi is. Így nyilván érthetővé is válik⁵ a kollégisták ellenszenvé Halicius iránt, míg ha őt a Dézsi-Csernátóni-vonal képviselőjének tartanánk, akkor nem. Mert hogyan lehetett volna ő a kollégium pestise, ha a mindenki által szeretett és tisztelt Dézsi és Csernátóni frakcióhoz tartozott volna? Miért fenyegette volna Halicius pálcázással a diákokat, ha a diákok által kedvelt csoporthoz tartozott volna?

Mint említettem 1674 után Halicius már soha nem tért vissza Erdélybe. Hollandiában, majd később Angliában élt egészen haláláig (1712), latin nyelvet tanítva a gazdagabb angol polgárok gyerekeinek. Érdekes színt foltot képeznek a magyar-román irodalmi kapcsolatok terén Halicius magyar versei, melyek Keresztúri Pál, *Csecsemő keresztény* (1638) című könyvéhez kötött lapokon maradtak fenn.³⁰⁷ Eddig mindössze két vers jelent

³⁰⁵ Bánffy Dénes levele: „Strepitus [zúgolódás, lárm] és nagy cégér nélkül nem leszen az mi Fogarasban való menetelünk s az magyarországiak odajövések; azért az professzorok philosophiájok és egyéb vallásbéli akadályok eligazítására való terminusnak kellene önagságának azt nevezni, körül Nalácsi uramnak is írtam.” (Bánffy Dénes Teleki Mihálynak, Ebesfalva, 1673. március 13: *Teleki Mihály levelezése* VI. kiad. GERGELY Sámuel, Budapest, 1912, 437.)

³⁰⁶ BETHLEN, *Erdély története*, 540.

³⁰⁷ A könyv jelenlegi lelőhelye: Kolozsvári Református Teológiai Fakultás Könyvtára, RMK, 257.

1. Mihálynak,
Mihálynak
[csemi.judit]

2.
Wesselényi-Nádasdy
y-féle
gondolatjellel
[csemi.judit]

3. összesküvés
összeesküvés
[csemi.judit]

4. császár ellenes
egybe [csemi.judit]

5. Dézsi-Csernátóni-
gondolatjellel
[csemi.judit]

6. említettem
vesszőt kérek
szépen
[csemi.judit]

7. magyar-román
gondolatjellel
[csemi.judit]

8. írtam.”
csere: ”.
[csemi.judit]

meg a harmincötből: egyet Mózes Huba, egyet pedig Jankovics József közölt.³⁰⁸ A versek megírásának időpontja: 1662 karácsonya. A címből kikövetkeztethető, hogy a szebeni kollégiumból karácsonyi szünetre hazatérő Haliciusnak házi feladatként adták ki tanárai a különböző témák (haza, a költő helyzete, halál stb.) verses kidolgozását: *Materia carminorum cum elaborationibus vice praxeos poeticam exhibitam, designatam ac elaboratam domesticam in mensam*. A két részre osztott lapokon a baloldali oszlopban találhatók a megadott témák (*Materia carminis*), a jobboldali oszlopban pedig a versformába öntött kidolgozások (*Elaboratio eius*). Az első részben, melynek címe *In Transilvaniam* (6r-7v) hazafias témák, majd különböző maximák, szentenciák kerülnek feldolgozásra: *A teneris assuescere multum, Mors nemini parcat* stb. Egy helyütt Vergilius IV. eklogájának egy részletét írja át: *Virgilii parodice translata in Versum* (14v). A fenti témák csak latinul kerültek kidolgozásra. Van, ahol Halicius megjelöli, hogy ki adta a témákat: például a 73. számú Gott a szebeni iskola rektora, vagy egy másikat Hermann ugyancsak a szebeni iskola tanára. Érdekes, hogy ott, ahol megadja a megrendelő nevét, szapphói strófában kerül megírásra a vers, egyébként az összes többi latin szöveg disztichonban íródott. Ez alapján arra gyanakodhatunk, hogy Halicius egyéni találmánya volt a versek magyarra fordítása. Hasonló jellegű versek írására és kiadására épp Szebenből van még egy korabeli példa: Valentin Franck von Franckenstein szebeni királybíró, nyomtatásban is megjelentette a poétikai gyakorlatként írt verseit: *Hecatombe sententiarum Ovidianarum Germanice imitatarum*, Szeben, 1679.³⁰⁹ Franck von Franckenstein Ovidius műveiből válogatott ki szentenciaként is megálló sorokat, melyeket aztán különböző versformákban fordított le németre. Egyes szentenciákhoz azonban magyar és román fordításokat is készített. Halicius és Franck eljárása azért különösen fontos, mert eddig csak olyan iskolai jegyzetek kerültek elő, melyekben a latin verseket is prózai fordításban tolmácsolták a szerzők.³¹⁰

1. jobb-
külön: jobb oldali
[csemi.judit]

2. Gott
vesszőt kérek
[csemi.judit]

3. Hermann
vesszőt kérek
[csemi.judit]

4. királybíró,
vesszőt dobjuk
[csemi.judit]

³⁰⁸ Mózes Huba, *A fejedelemasszony portréjához*, Budapest, Balassi Kiadó, 1994, 5–7, JANKOVICS József, *Román versszerző magyar versei in Csonka Ferenc 80. születése napján*, Budapest, Balassi Kiadó, 1996, 7.

³⁰⁹ A magyar nyelvű versek modern kiadása: RMKT, XVII/13, 371–373.

³¹⁰ *Római szerzők 17. századi magyar fordításai*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Budapest, Balassi Kiadó, 1993 (Régi Magyar Próza Emlékek 10).

Halicius jegyzeteinek értékét nagyban növeli az is, hogy a 38. témától (összesen 85 van) magyarra is lefordította a latin verset: *Rythmi ungarici ex eadem Materia Carminis*. A versek kidolgozásakor, tartalmi és formai szempontból Halicius leginkább Piscator poétikáját (*Artis poeticae precepta*, 1642) követte. Külön kiemelendő a magyar versek formai változatossága, szemben a latin disztichonok egyhangúságával: a legtöbb magyar vers a Balassi strófa karcsúsított változatában íródott, de van köztük felező nyolcas, felező tizenkettes, sőt még magyar hexameter is. Íme példaként egy versnek a retorikai szerkezete, mely a magyarországi iskolai oktatás terén egész Csokonai koráig érvényben maradt:³¹¹

Tétel megnevezése: protasis:
Ez kis virágocskát sebes szél rontotta

Paraphrasis (körülírás):
*Mely más virágokat általhaladta
 Szülék édességes kertében bimbókot
 Kertének ő is nagy gyönyörűséget hozott.*

Illusztráló magyarázat (multiplicatio, amplificatio):
*De az irigy halál szerencsését bánván,
 Életét szakasztá még gyenge korban
 E' penig költözvén magas mennyországban
 Angyalokkal együtt lakik vígasságban.*

Conclusio:
*Te útra induló sárga violákat
 Hintsed kezeiddel e kedves virágokat
 Hogy virágok között helyet találhasson
 E' kis virágocska s-örökké nyughasson.*

Vannak arra utaló jelek is, hogy Halicius nemcsak egyszerű iskolai házi feladatként írta meg ezeket a verseket, hanem Franckhoz hasonlóan meg is szerette volna jelentetni azokat. A kézirat egy megszerkesztett, letisztázott

³¹¹ SZAUDER József, *Az estve és az álom*, Budapest, 1983.

szöveget tartalmaz, javítások, áthúzások nélkül. Szinte kizárt, hogy valaki első nekifutásból ilyen precízen parafrázáljon latin szövegeket és fordítsa le azokat különböző versformákban magyarra. A kéziratot világosan két részre osztotta a szerző: a 34r lapon egy latin epigrammával zárja le az addigi részt, mely prózai fordításban így hangzik: „Ezt énekelte nekem itthon a Múzsám / Miközben hazám pusztulását gyászoltam / De az év elején Apafi fejedelem / száműzte a gondot és a bajt / És Dacia sírása, örömkönnyeke fordult.” Apafit Ali pasa már 1661. szeptember 5-én Erdély fejedelmévé tette, de a teljes fejedelmi hatalom csak azután került Apafi kezébe, miután az ellenjelölt Kemény János csapatait 1662. január 23-án a nagyszőlősi csatában, török segítséggel legyőzte. Erre utal Halicius is, aki még egyszer megismétli, hogy az addig szereplő verseket 1662-ben írta. Ezután azonban még kilenc latin vers következik, melyek kivétel nélkül a szebeni szász patriciusokhoz írt köszöntő és dicsőítő ódák. Íme néhány név ezek közül: Georgius Husler, Petrus Bayer, Daniel Fronius, Peter Fabricius, Petrus Melas és természetesen Franck von Franckenstein. Haliciusnak sikerült jó kapcsolatokat kialakítani a szebeni szászokkal, így 1674-ben Hollandiába való kiutazása előtt javait is a szebeni Franck von Franckensteinnél, Vajda Gáspárnál és Jánosnál, valamint Lutsch Jánosnál helyezte el.³¹² Logikus tehát azt feltételezni, hogy a sok humanista adúlációt tartalmazó apologetikus verseket azért írta Halicius, hogy a tehetős szász polgároktól szerezzen pénzt műveinek kiadására. Sajnos nem járt sikerrel, holott nem volt tehetségtelen verselő. A magyar versek közé is keveredett olyan, amely nem pusztán iskolai gyakorlatként, hanem önálló sírversként is megállja a helyét:

Ki valál hazádnak nemes pajzsa
Nagy Magyarországnak hű oltalmazója
Az kegyetlen párka Béldi Kelemen lelked
Lenyomta, és földben betakarta tested

Amint, hogy te hires szép születéseden
Maga-is Apollo tombolt örömében,
Szentén így ő szíve kesereg valóban
Az te halálodon s-eped búszultában.

³¹² DÖRNER, 1988, 86.

Béldi Kelemen a fejedelemskori Erdély egyik ismert szereplőjének, Béldi Pálnak (1621–1679) az apja volt. Béldi Pál I. Apafi Mihály fejedelem ellen szövetkezett, amiért kénytelen volt a Portára menekülni. Ott is halt meg.³¹³ Azt nehéz megfejtetni, hogy miért épp 1662-ben írt Halicius sírverset Béldi Kelemenről, aki több mint harminc évvel azelőtt, 1627-ben halt meg. Talán így akart kedveskedni Kelemen fiának, Pálnak, akinek politikai karrierje épp Apafi trónra kerülésével kezdett emelkedni?

Külön csoportot alkotnak azok a versek, melyekben Halicius összeköti a hazafias érzelmeket a költői léttel. Nyilván ezekben is régi toposzokat ír újra, de ennek ellenére nagyon erős hungarus értelmiségi öntudat nyilvánul meg bennük. Halicius hungarus tudatára jellemző, hogy a fent idézett, Béldi Kelemen halálára írt vers latin változatában a Magyar Királyság megfelelője a *Dacica regna*. Ez azért érdekes, mert az erdélyi és magyarországi humanisták általában csak Erdélyt azonosították a régi rómaiak Daciájával, Magyarországot nem. Ez egyébként azt jelzi, hogy Halicius Erdélyt az 1541 előtti Magyar Királyság kicsinyített másának és jogörökösének tekintette, ahogy egyébként a 17. századi moldvai és havasalföldi krónikaírók is, akik az erdélyi fejedelmet királynak (*crai*), az országot pedig Magyar Királyságnak nevezték. Miron Costin (1633–1691) például, az erdélyi szász történetíró, Laurentius Toppeltinus, alias Lorenz Töppelt (1640–1670) *Origines et occasus Transylvanorum*, Leyden, 1667 című könyvét *De Crăia Ugurească (A Magyar Királyságról)* címmel fordította le románra. Halicius más verseiben is a Dacia, Pannonia – Erdély, Magyarország felcserélhető fogalmak.

In Icone T. T.

Nézed a jelesen fénlő ábrázatot
Az mely, mint egy táblán mutat nemes voltot.
Úgy, mint kit Magyarország hozta világra
S-úgy hitben oktatta debreceni schola.

³¹³ DEÁK Farkas, *Uzoni Béldi Pál 1621–1679*, Budapest, 1887 (Magyar Történeti Életrajzok).

Ez ifjúkorban nagy Németsországban
 Tanulta s-nagy haszont hozta bé hazában,
 Amint azt az Várad híres tudóssival
 Megbizonyíthassa, s-mennyit birt szolással.

Nagy kedvessege volt fejedelmek előtt,
 Nagy tekintete volt minden népek előtt,
 Mert az ő élete nem volt irigységes,
 Hanem volt istenes, eszes s emberséges.

Fejérvaratt vagyon teste temettetvén,
 Híre s-neve pedig vagyon tündöklvén,
 Erdélyországának minden határiban,
 És Magyarországnak sok tartományiban.

Az első strófában szereplő Magyarországnak a latin szövegben Pannonia a megfelelője, míg az utolsóban Erdélynek Dacia, Magyarországnak pedig Hungaria: *Dacorum in terris Hungariasque plagit*. A kortársaihoz hasonlóan Haliciusnak sem okozott különösebb gondot a többes identitás elemeinek összeegyeztetése: a Magyar Királyság jogörökösének tartott Erdélyi Fejedelemség tagjának vallotta magát (hungarus). Ez azonban egyáltalán nem akadályozta meg abban, hogy ne tartsa magát egyben a régi római telepések büszke „oláh” örökösének is. A leideni egyetemre 1679–1684 között ötször iratkozott be, mindannyiszor *Michael Halicius Valachusként*. A Pápai Párizhoz írt román nyelvű ódát így írta alá: *Michael Halicius nobilis romanus civis de Caransebes*, azaz nem is román, hanem egyenesen római nemes. Ugyanakkor a vers szövegében kétszer is utalt arra Halicius, hogy a román azonos a rómaival, ő pedig saját magát büszkén vallotta az első román költőnek. *Carmen primo et unigentium linguae romano-rumanae* („a római-rumén nyelv első- és egyszülött verse”) – ez a versének címe, majd rögtön az első sorban a románok Apollójának (költőjének) nevezte magát: *Kent szenetate, szeründ la voj, Rumanus Apollo*. Mai románra átírva: *Cânt sănătate, sărând la voi, Rumanos Apollo*. Magyarul: „egészséget énekelek, hozzátok szállva, én, a román Apollo.”³¹⁴

³¹⁴ Halicius versének faksimiléjét lásd: DRĂGANU, 1924–1926, 107. Magyar fordítása: PÁPAI PÁRIZ, *Békességet magamnak*, 593. Lásd még KÖLLŐ, 1984, 14–15.

Végezetül íme egy ironikus vers a 17. századi erdélyi értelmiségi létről.

A megadott téma:

*Hei mihi quantum invisa res est tantum esse nimis
Morbo[que] istum quantum odii colligit suis
Hac genere hom[mi]num insi[mu]l usquam est importuminis
Illi qui sapiunt et cane et anguepies coluatos
Nec est locus, nec amp[usque] quo te ab his subducere
Quodas, ubi quos modos aggrediens.*

Ebből az alábbi latin parafrázis születik:

*Heu mihi quam miserus e[st] nomen gestare Poeta
Ignis enim dedecus partuit ista suis
Nec datur, hoc hominum infelicio usquam
Qui sapit est mundo, tum cane et angue minor.
Nec tu vel quodam patriam sub sidere cernet,
Quo tua mulceret carmine corda tua.*

Végül magyarul mindez:

<i>Haj haj finnyas vilagh</i>	<i>E rend minden rendnél</i>
<i>Nalad az Poetaságh</i>	<i>Alab es az ebnél</i>
<i>Mely igen irigy dologh</i>	<i>Reá minden nép morogh.</i>
<i>Szegény Poetaknak</i>	<i>Az hol versivel</i>
<i>Habja bánatoknak</i>	<i>Ő tudgyon, semmi hely</i>
<i>Szüntelen elő forog</i>	<i>Az égh alatt csak kullogh.</i>

A fentieket figyelembe véve megalapozatlannak és néhol bizony hamisításnak kell tartanunk Halicius első román életrajzírójának, Nicolae Drăganunak néhány megállapítását. Ezt írja Drăganu Halicius verseiről:

„Módszertani szempontból, mindegyik lap két részre van osztva. Az első oszlopban a római szám után található a *Materia carminis*, [a vers tárgya] a má-

soodikban pedig latinul az *Elaboratio eius* [a tárgy kidolgozása]. Egy idő után megjelennek a nemzeti nyelvű versek is [sic!]: *Rythmi*, vagy *Versus Germanici* [német versek, vagy ritmusok], a szászok; és *Hungarici*, pedig a magyarok és a románok számára. Ezek a latin változatok után általában mindkét oszlopban megtalálhatók.³¹⁵

Az addig igaz, hogy Halicius két oszlopra osztott minden lapot, a vers tárgyának és annak kidolgozásának megfelelően. A „nemzeti versekről” mondtak azonban már sántítanak. Mint említettem a 38. témától jelennek meg a magyar versek Halicius következő megjegyzésével: *Rythmi Ungarici ex eadem M[ateriam] C[arminem]*, azaz „ugyanazon tárgy alapján való magyar versek.” Német és román versekről szó sincs. Majd így folytatja Drăganu:

„Azt gondolhatnánk, hogy az iskola humanista kultúrája kedvező légkört teremtett azon kevés román diák számára, akik atyáik nyelvén is szerettek volna verselni. Úgy tűnik azonban, hogy politikai és vallási okokból a román nyelvű verselést nem engedték meg az iskolában: a lutheránus köteles volt németül írni és beszélni, a kálvinista pedig magyarul. Miután azonban kikerültek az iskolából, a hivatalos béklyók felszabadultak, és egyesek, a korabeli divatot követve, nem csak az iskolában megengedett nyelveken is kezdtek verseket írni.”³¹⁶

Drăganu tendenciózus fantáziálgatása minden alapot nélkülöz. A korabeli erdélyi iskolarendszer, a reformáció részeként nem gátolta, hanem épp ellenkezőleg: komoly lépéseket tett a román nyelv iskolai oktatásba való bevezetése érdekében. Elég csak a Lorántffy Zsuzsanna fejedelemsasszony által kiadott, a fogarasi román iskola szabályait tartalmazó levelét idézni (1657. április 3.):

„Tanítson [az oláh tanító] legelsőbben mind nagyot, kicsint az oláh ábécére, azok a betűk szerint, a jó igazán való oláh írásnak, kiváltképp pedig az Fejérvárat nyomtatott Újtestamentomnak, Psalteriumnak és catechesisnek olvasására; azután mindgyárt és a közben is tanítsa őket capita catechetica [a káté

³¹⁵ DRĂGANU, 1924-1926, 93.

³¹⁶ DRĂGANU, 1924-1926, 93–94.

fejezeteit] oláhul, úgy mint Miatyánkra, Apostoli credóra, Tízparantsolatra, Kereszttség és Úrvacsorája szerzésére, és az ecclesiái fenyíték rendelésre. Ennek felette az oláhul való éneklésekre, a szerint a mint a karánsebesi és lugosi ecclesiákban (hoc addito [hozzátéve], hogy oláh betűkkel kell leírni azokat), a catechesisre, az igazán való oláh írásra.³¹⁷

A fogarasi román iskola a mai elemi- és középiskolának felelt meg. A mai egyetemi szintű oktatást a korabeli Erdélyben a gyulafehérvári (1658 után Nagyenyedre áthelyezett) kollégium biztosította, melyet Bethlen Gábor alapított 1622-ben. Már ő előírta, hogy „amint a szokás megerősítette, úgy ez a törvény is szentesíti [az erdélyi szokásjog alapján ugyanis a jobbágyok gyerekei is járhattak iskolába, és a románok nagy része természetesen nem volt nemes], hogy legalább két százsz tartott növendék legyen és ugyanannyi román (valachi) vétessek be.”³¹⁸ A beiratkozott diákok neveit tartalmazó matricula sajnos csak az 1662. évtől maradt fenn. Ebből sajnos az derül ki, hogy Haliciust leszámítva a 17. században csupán egy román diákja volt a Bethlen Kollégiumnak: egy bizonyos Bethleni Miklós, aki 1675. október 17-én visszament hazájába, minden bizonnyal Havasalföldre („Nicolaus Bethleni, 17. oct. valachus in patriam ivit.”).³¹⁹ Ez azt is bizonyítja, hogy a reformáció áttörést nem tudott elérni az erdélyi román oktatásügy terén. A vallási unió után a katolikusok a 18–19. században már sokkal nagyobb sikerrel járnak majd.

Ennek ellenére a gyulafehérvári-enyedi kollégiumban szó sem volt a román nyelv üldözéséről. Különbösen is nonszensz a 17. században bármiféle nyelvi kirekesztésről beszélni az oktatás terén, hisz az (az elemi iskolákat kivéve) se nem magyarul, se nem németül, hanem latinul folyt. Mint láttuk, Halicius is latinul parafrázálta a megadott témákat, magyarul csupán saját kedvteléséből kezdett el verselni, és nem azért mert szebeni

³¹⁷ Lorántffy Zsuzsanna oklevelét kiadta POKOLY József: Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár, VIII, 1910, 113–114. Lásd még: NÁHLIK Zoltán, *Lorántffy Zsuzsanna fogarasi román iskolája in Tanulmányok a magyar nevelésügy XVII–XX. századi történetéből*, szerk. MÉSZÁROS István, Budapest, 1980, 17–29; LÁZÁR Sándor, *Lorántffy Zsuzsanna fogarasi iskolája in Erdély és Patak fejedelemszövegei Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára I*, szerk. TAMÁS Edit, Sárospatak, 2000, 187–192 (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetek 40).

³¹⁸ TÖRÖK, 1927, 119; VARGHA, 1907, 26.

³¹⁹ JAKÓ-JUHÁSZ, 1979, 105.

tanárai azt várták volna tőle el. Ugyanakkor a kollégium tanárai hamar rájöttek, hogy az egyre szaporodó románok nyelvével is foglalkozni kell.

„Egyszer rágondolá magát [tanára, Keresztúri Pál], hogy idegen nyelveket tanuljunk, oláhul, tót- vagy lengyelül, törökül, németül, franciául, de ezeket nem egyszersmind, hanem egymás után. Először oláhul ezer vagy kétezer vocabulát leíratott úgy, mint oda fel írtam a deákról; megtanulám, tudom egyszer próbára, hogy egy nap hatszáz, sőt többet is mondhatnék szót, megtanultam. Osztán mind csak a beszélő praxisra adott üdőt, kevés hetek alatt három vagy négy nyelven kezdék én érteni és csácsogni, ő pedig azt egyékiét sem tudta, és annál is inkább csudálták az ő tanítását és a tanításban való dexteritását [alkalmatosságát]”³²⁰ – írta Bethlen Miklós.

Sajnos Bethlennek ez a szójegyzéke, saját bevallása szerint 1660–1664 között megsemmisült, de témánk szempontjából fontos Bethlennek az a megjegyzése, hogy előbb egy román szavakból álló listát állított össze. Mivel sem Bethlen, sem Keresztúri nem tudott románul, ezért minta nélkül nehezen tudtak volna összeírni „ezer vagy kétezer vocabulát.” Véleményem szerint Bethlen tanulóévei alatt (1652–1657) léteznie kellett a gyulafehérvári kollégiumban egy román–latin szójegyzéknek. Nos, létezik is egy ilyen szótár, mely a budapesti Egyetemi Könyvtár Pray-gyűjteményében maradt fenn: *Dictionarium Valachico-Latinum*. A szótárt kritikai kiadásban megjelentető Gheorghe Chivu szerint a dictionarium 1640–1660 között keletkezett, és a nyelvjárási sajátosságok, valamint a szótárban szereplő helynevek alapján a szerzője-összeállítója egy karánsebesi román értelmiségi volt. Az 1674. október 31-én készült, a mi Haliciusunk könyveit tartalmazó jegyzékben („Regestrum librorum Michaelis Halicii de Cáránsebes”) található is egy tétel a következő szöveggel: „Vocabularium paterna manu scriptum.” Eszerint 1674-ben valóban létezett egy, az idősb Halici Mihai kezével írt szótár. E néhány adat bőségesen elég volt arra, hogy sokan azt higgyék (például még Makkai László is), hogy a *Dictionarium Valachico-Latinum* szerzője az idősb Mihai Halicius. Gheorghe Chivu viszont meggyőzően bizonyította, hogy mivel a Dictionarium

³²⁰ BETHLEN, 1955/I, 152. Keresztúri román nyelvtanításáról lásd még: DIENES DÉNES, *Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655)*, Sárospatak, 2001, 90–92.

1. Dictionarium
Dictionarium: kurzív
[transyl]

2. Dénes,
Dénes: nem
kiskapitális [transyl]

írásképe teljes mértékben eltér az idősb Halicius autográf írásától, ezért a Dictionarium lejegyzője nem lehetett ő.³²¹ Ennek ellenére úgy vélem, hogy a *Dictionarium* a gyulafehérvári értelmiségi-tanári körben született meg, az idősb, és akár az ifjabb Halicius közreműködésével. A ma ismert *Dictionarum* pedig azért nem az idősb Halicius írása, mert minden bizonnyal nem az eredeti szöveg, hanem csupán másolat.

Bethlen Miklós mindenesetre nem volt rossz tanítvány, és önéletírása szerint annyira megtanult románul, hogy jobbagyaival tolmács nélkül beszélgetett: „Az én pór hadamban jó láncsás, vasvillás vala circiter huszonöt vagy harminc, kiket én láncfásoknak híttam. Este egykor ott a belső kerítés árka mellett járván a bástyán, elészólitám az egyik láncfás tizedest tíz, tizenketted magával s mondám: Ha éjszaka valami olyan tüzes, szikrázó állatot láttok, hogy jó, várjátok meg, hogy essék le, és ottan mindjárt láncsa és vasvillákkal hömpölygessétek bé ebbe a tó vagy árokba. Én oláhoknak olá hul mondám, ők is nagy bátran s vígan mondák: Buku-rosz domne asa om fáce [örömmel, uram, úgy fogunk tenni].”³²²

1. Dictionarium

Dictionarium: kurzív

[transyl]

³²¹ Minderről, bőséges bibliográfiával lásd a *Dictionarium* kritikai kiadását: *Dictionarum Valachico-Latinum. Primul dicționar al limbii române*, ed. de Gheorghe CHIVU, București, Editura Academiei Române, 2008.

³²² BETHLEN, 1955/I, 357.

RÖVIDÍTÉSEK

EBDC = Europa-Balcanica-Danubiana-Carpathica (az ELTE BTK Román Tanszékének évkönyve)

EOE II, III, IV, VII, X = *Erdélyi országgyűlési emlékek* II, III, IV, VII, X kiad. SZILÁGYI Sándor, Budapest, 1876, 1877, 1878, 1881, 1884 (Magyar Történelmi Emlékek)

ItK = Irodalomtörténeti Közlemények

MKsz = Magyar Könyvszemle

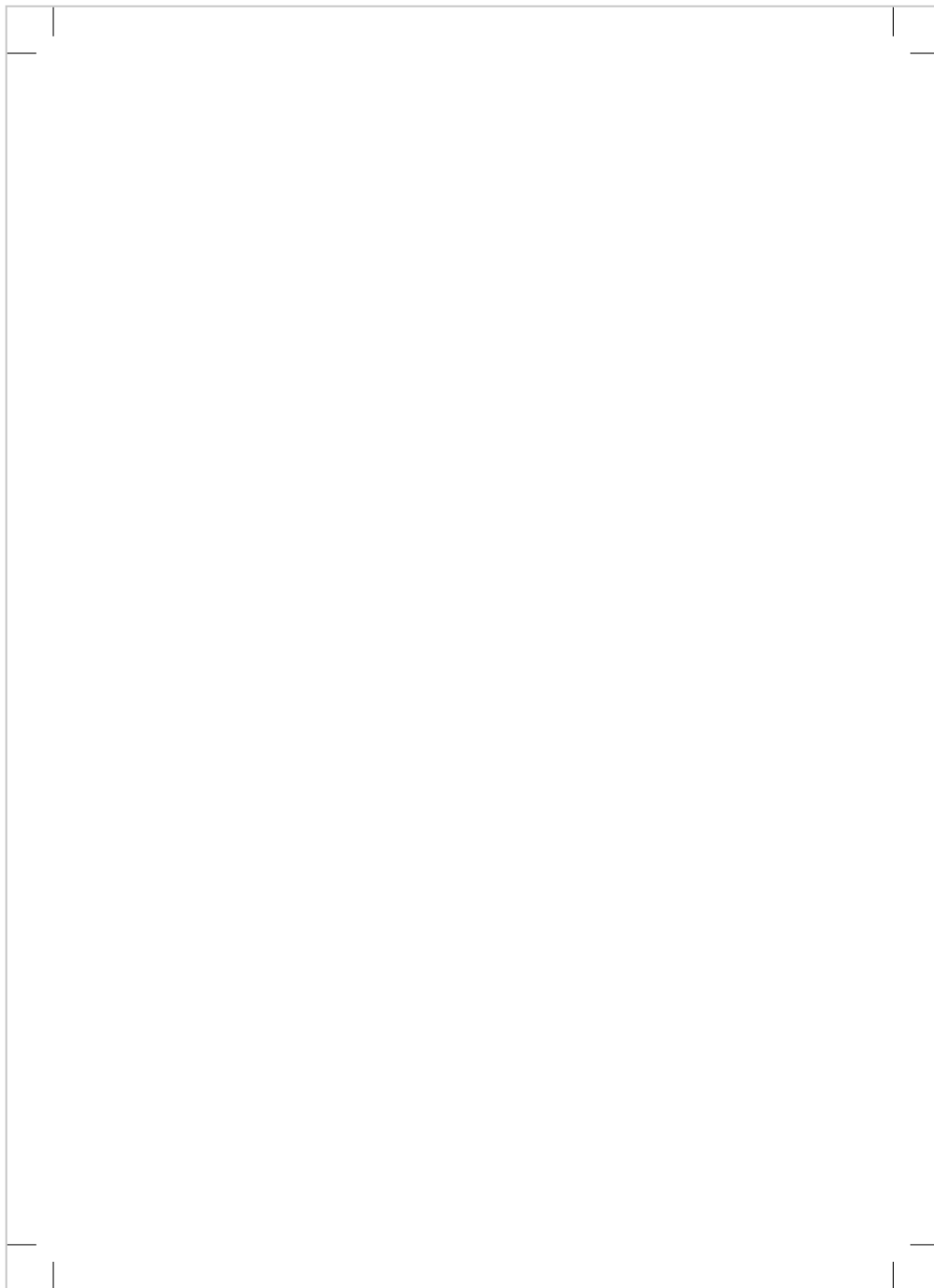
RMKT, XVII/6, 13: *Régi magyar költők tára XVII. század, 6, 13 köt.* s. a. r. STOLL Béla–VARGA Imre, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971, 1988.

RMNy = *Régi magyarországi nyomtatványok* I–IV, Akadémiai Kiadó–OSZK, Budapest, 1971–2012.

RPHA: HORVÁTH Iván–H. HUBERT Gabriella–FONT Zsuzsa–HERNER János–SZÖNYI Etelka–VADAI István–GÁL György, *Répertoire de le poésie hongroise ancienne*, internetes hozzáférés: <http://rpha.elte.hu/>

SMIM = Studii și Materiale de Istorie Medie

STUBBH = Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Historia.

[no notes on this page]

- ÁCS, 2008: Ács Pál, „*En fiam vagy, Dávid...*” A historikus értelmezés korlátai a 2. zsoldár unitárius fordításában, ItK, (CXVIII) 2008/5-6, 629–643.
- ANDREESCU, 1989: Ștefan ANDREESCU, *Restitutio Daciae* II, Editura Enciclopedică, București, 1989.
- BAUD-BOVY, 1944: Samuel BAUD-BOVY, Antoine Lèger, *pasteur aux vallées vaudoises du Piémont et son séjour à Constantinople*, Zeitschrift für Schweizerische Geschichte – Revue d’histoire suisse, XXIV, 1944/2, 193–219.
- BENZ, 1955: Ernst BENZ, *Luther et l’Église orthodox*, Irénikon, XXVIII, 1955/4, 408–409.
- BETHLEN, 1955/I–II: BETHLEN Miklós *Önéletírása* I–II, kiad. V. WINDISCH Éva, Budapest, Szépirodalmi Kiadó, 1955 (Magyar Századok).
- BETHLEN, *Erdély története*: BETHLEN János, *Erdély története* 1629–1673, ford. P. VÁSÁRHELYI Judit, utószó, jegyz. JANKOVICS József, Budapest, Balassi Kiadó, 1993.
- BINDER, 1974: Pavel BINDER, *Românii și Reforma. Scurte contribuții la istoria culturii românești din secolul al XVI-lea în Studii de limbă literară și filologie* III, red. de Alexandru MAREȘ-Ion GHEȚIE, București, Editura Academiei, 1974, 209–223.
- BINDER-HUTTMANN, 1969: Pavel BINDER-Arnold HUTTMANN, *Românii din Brașov în epoca reformei*, Studii și articole de istorie, (XIII), 1969, 75–93.
- BUNEA, 1902: Augustin BUNEA, *Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagiului și Silvașului*, Blaș, 1902.
- Călători străini* II, IV: *Călători străini despre țările române*, vol. II, IV. red. Maria HOLBAN, București, Editura Științifică, 1970, 1972.
- CARTOJAN, 1980: Nicolae CARTOJAN, *Istoria literaturii române vechi* [1940–1945], București, Editura Minerva, 1980.
- CERNOVODEANU, 2005: Paul CERNOVODEANU, *O familie de diplomați români din Transilvania la cumpăna dintre veacurile XVII și XVIII: Corbea din Șcheii Brașovului*, SMIM (XXIII), 2005, 145–158.
- CORBEA, *Psaltirea*: Teodor CORBEA, *Psaltirea în versuri*, ed. de Alin-Mihai GHERMAN, București, Editura Academiei Române, 2010.

1. Constantinople,

A helyes alak:
Constantinople
[transyl]

- CORESI, *Tâlcul evangheliilor*: CORESI, *Tâlcul evangheliilor și Molitevnice românești*, ed. critică de Vladimir DRIMBA, București, Editura Academiei Române, 1998.
- CRĂCIUN, 1996: Maria CRĂCIUN, *Protestantism și ortodoxie în Moldova secolului al XVI-lea*, Cluj-Napoca, Fundația Culturală „Cele trei Crișuri” – Presa Universitară Clujană, 1996 (Universitatea „Babeș-Bolyai” Teze de Doctorat 1).
- CSEREI, *Erdély históriája*: CSEREI Mihály, *Erdély históriája (1611–1711)*, kiad. BÁNKÚTI Imre, Budapest, Európa Könyvkiadó, 1983.
- DÉZSI, 1892: DÉZSI Lajos, *Nadányi János történetíró életéhez*, ItK (II), 1892, 56–83.
- DIMA-DRĂGAN, 1967: Corneliu DIMA-DRĂGAN, *Biblioteca unui umanist român Constantin Cantacuzino stolnicul*, cuvânt înainte de Virgil CÂNDEA, București, Comitetul de Stat pentru Cultură și Artă, 1967.
- DÖRNER, 1988: Anton DÖRNER, *Un umanist bănățean din veacul al XVII-lea: Mihai Halicius (1643–1712)*, Mitropolia Banatului (XXXVIII), 1988, 79–95.
- DRĂGANU, 1924–1926: Nicolae DRĂGANU, *Mihail Halici. Contribuție la istoria culturală românească din sec. XVII*, Dacoromania (IV) 1924–1926, 105–194.
- DUMITRAN, 2004: Ana DUMITRAN, *Religie ortodoxă – Religie reformată. Ipoteze ale identității confesionale a românilor din Transilvania în secolele XVI–XVII*, Cluj-Napoca, Editura Nereamiae Napocae-Cristian Matos, 2004.
- FURDUI, 1982–1983: Titus FURDUI, *Două exemplare din „Tâlcul evangheliilor” a lui Coresi recent descoperite în comuna Măceu (județul Hunedoara)*, Sargetia, (XVI–XVII), 1982–83, 514–529.
- H. HUBERT, 2004: H. HUBERT Gabriella, *A régi magyar gyülekezeti ének*, Budapest, Universitas Kiadó, 2004 (Historia Litteraria 17).
- HELTAI, 1994: HELTAI János, *Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok*, Budapest, Balassi Kiadó, 1994, (Humanizmus és Reformáció 21).
- HELTAI, 2008: HELTAI János, *Műfajok és művek a XVII. századi magyarországi könyvkiadásban (1601–1655)*, OSZK-Universitas Kiadó, Budapest, 2008, (Res Libraria II).
- Historia manet. Demény Lajos emlékkönyv: Historia manet. Demény Lajos emlékkönyv*, szerk. Violeta BARBU, PAKUCS Mária, Tüdős S. Kinga, Bukarest-Kolozsvár, Kriterion, 2001.

- HODINKA, 1909: HODINKA Antal, *A munkácsi görög-katolikus püspökség története*, Budapest, 1909.
- HURMUZAKI XII: Eudoxiu HURMUZAKI, *Documente privitoare la istoria românilor. Acte relative la războaiele și cuceririle lui Mihai Vodă Viteazul*, vol. XII, București, 1903.
- HURMUZAKI XVI/1: Eudoxiu HURMUZAKI, *Documente privitoare la istoria românilor. Acte și scrisori din arhivele orașelor ardelene (Bistrița, Brașov, Sibiu)*, vol. XVI/1, București, 1911.
- I. TÓTH, 2005: I. TÓTH Zoltán, *Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697–1792*, [1946], Máriabesenyő-Gödöllő, Attraktor, 2005.
- Îndreptarea legii: *Îndreptarea legii 1652*, ed. Andrei RĂDULESCU, București, Editura Academiei, 1962, (Adunarea Izvoarelor Vechiului Drept Românesc Scris VII).
- IORGA, 1928: Nicolae IORGA, *Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a românilor I*, București, 1928².
- Istoria Românilor V: Istoria Românilor V. O epocă de înnoiri în spirit european (1601–1711/1716)*, szerk. Virgil CÂNDEA, București, Editura Enciclopedică, 2003.
- JAKÓ, 1976: JAKÓ Zsigmond, *Írás, könyv, értelmiség. Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bukarest, Kriterion, 1976.
- JAKÓ-JUHÁSZ, 1979: JAKÓ Zsigmond-JUHÁSZ István, *Nagyenyedi diákok 1662–1848*, Bukarest, Kriterion, 1979.
- JANCSÓ, 1896: JANCSÓ Benedek, *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota I*, Budapest, 1896.
- JUHÁSZ, 1940: JUHÁSZ István, *A reformáció az erdélyi románok között*, Kolozsvár, [1940].
- KÖLLŐ, 1984: KÖLLŐ Károly, *Két irodalom mezsgyéjén*, Bukarest, Kriterion, 1984.
- KÖPECZI, 1995: KÖPECZI Béla, *Nemzetképkutatás és a XIX. századi román irodalom magyarságképe*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1995.
- LEGRAND, 1885: Émile LEGRAND, *Bibliographie hellénique XV-XVIe siècle II*, Paris, 1885.
- LEGRAND, 1896: Émile LEGRAND, *Bibliographie hellénique XV-XVIe siècle IV*, Paris, 1896.
- LUPAȘ, 1940: Ion LUPAȘ, *Documente istorice transilvane I*, Cluj, 1940.

- MAKKAI, 1989: MAKKAI László, *Magyar–román közös múlt* [1948], Hétorony Kiadó, Budapest, 1989.
- MELCHISEDEC, 1890: Ion MELCHISEDEC, *Biserica ortodoxă în luptă cu protestantismul în specialu cu calvinismul*, București, 1890.
- METEȘ, 1918: Ștefan METEȘ, *Istoria Bisericii și a vieții religioase a românilor din Ardeal și Ungaria*, I, Arad, 1918.
- METEȘ, 1935: Ștefan METEȘ, *Istoria bisericii și a vieții religioase a românilor din Transilvania și Ungaria* I, Sibiu, 1935².
- MISKOLCZY, 1994: MISKOLCZY Ambrus, *Eszmék és téveszmék*, Bereményi Könyvkiadó, ELTE BTK Román Filológiai Tanszék, Budapest, 1994 (Disputa).
- MISKOLCZY, 2004: MISKOLCZY Ambrus, *Határjárás a magyar–román közös múltban*, Budapest, Lucidus, 2004 (Kisebbségtudományi Könyvek).
- MISKOLCZY, 2005: MISKOLCZY Ambrus, *Románok a történeti Magyarországon*, Budapest, Lucidus, 2005.
- MOLNÁR, 2008: MOLNÁR Antal, *Lehetetlen küldetés? Jezsuiták Erdélyben és Felső-Magyarországon a 16–17. században*, Budapest, ELTE BTK Törtélemtudományok Doktori Iskola – L'Harmattan, 2008, 154–160 (TDI Könyvek 8.)
- MORARU, 1982: Alexandra Roman MORARU, *Catehismul lui Coresi*, in *Texte românești din secolul al XVI-lea*, 21–100.
- MUSANI, 1960: MUSNAI László, *Új adatok Halicius Mihály életéhez és hagyatékához*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények (IV), 1960/1-2, 51–67.
- NAGY, 2008: NAGY Géza, *A református egyház története 1608–1715* I, Máriabesenyő-Gödöllő, Attraktor, 2008.
- NICULESCU, 2001: Alexandru NICULESCU, *Ortodoxie și reformă*, Vatra, (XXI), 2001/5-6, 64–71.
- Noul Testament: Noul Testament*, red. EMILIAN episcop al Alba Iuliei, Alba-Iulia, Editura Episcopiei Ortodoxe Române a Alba Iuliei, 1988.
- OLAR, 2009: Ovidiu Victor OLAR, *Kyrillos Loukaris (1570–1638). Notes de lecture*, Archæus, XIII, 2009, 2–39.
- OLAR, 2013: Ovidiu Victor OLAR, *Kyrillos Loukaris (1570–1638)*, PhD-disszertáció, 2013, kézirat. Ezúttal szeretném megköszönni, hogy a szerző kéziratát már doktori védése előtt a rendelkezésemre bocsátotta.

1. 154–160

154-160: törölni
[transyl]

- ÓVÁRY, 1886: *Oklevéltár Bethlen Gábor diplomáciai összeköttetéseinek történetéhez*, kiad. ÓVÁRY Lipót, Budapest, 1886.
- ÖTVÖS, 1859: ÖTVÖS Ágoston, *Geleji Katona István élete és levelei*, Új Magyar Múzeum, 1859, I, 206–234.
- PĂCLIȘEANU, 1912: Zenovie PĂCLIȘEANU, *Biserica românească și calvinismul sub principele Gavrilă Bethlen (1613–1629)*, Cultura Creștină, (II), 1912, 61–69.
- PĂCURARIU, 2006: Mircea PĂCURARIU, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române I*, Editura Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași, 2006³.
- PANTELEONI, 2008: Daniele PANTELEONI, *Texte românești vechi cu alfabet latin: Psalterium Hungaricum în traducerea anonimă din secolul al XVII-lea*, Editura Universității de Vest, Timișoara, 2008.
- PÁPAI PÁRIZ, *Békességet magamnak: PÁPAI PÁRIZ Ferenc, Békességet magamnak, másoknak*, kiad. NAGY Géza, Bukarest, Kriterion, 1977.
- PÉTER, 1995: PÉTER Katalin, *Papok és nemesek*, Budapest, 1995 (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 8).
- PÉTER, 2004: PÉTER Katalin, *A reformáció: kényszer vagy választás?* Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 2004 (Európai Iskola).
- PIPPIDI, 2001: Andrei PIPPIDI, *Tradiția politică bizantină în țăriel române în secolele XVI–XVIII*, București, Editura Corint, 2001², (Istorie – Opere Fundamentale).
- POP, 1996: Ioan-Aurel POP, *Ethnie et confession. Genése médiévale de la nation roumain = Ethnie et confession en Transylvanie (du XIIIe au XIXe siècle)*, Cluj-Napoca, Centrul de Studii Transilvane, Fundația Culturală Română, 1996, 5–61 (Bibliotheca Rerum Transilvaniae XII).
- POP, 2003: Ioan-Aurel POP, *Patriarhul Kiril Lukaris despre unitatea etno-confesională a românilor în Studii de istorie medievală și premodernă. Omagiu profesorului Nicolae Edroiu, membru corespondent al Academiei Române*, ed. de Avram ANDEA, Cluj-Napoca, Persa Universitară Clujeannă, 2003, 315–321.
- POPESCU, 1946: Nicolae M. POPESCU, *Chiril Lucaris și ortodoxia română ardeleană*, Biserica Ortodoxă Română, 1946/7-8, 419–436.
- Psaltirea: *Psaltirea de la Alba Iulia 1651*, ed. de ANDREI Arhiepiscop al Alba Iuliei, Alba-Iulia, Editura Reântregirea, 2001.
- RADOSAV, 2003: Doru RADOSAV, *Cultura și umanism în Banat*, Editura Universității de Vest, Timișoara, 2003.

1. Țăriel

A helyes alak: Țăriile
[transyl]

2. Clujeannă,

A helyes alak:
Clujană [transyl]

- RÉVÉSZ, 1887: RÉVÉSZ Mihály, *Protestáns unió és az erdélyi reformátusok*, Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő, (IX), 1887/május-június, 169–186.
- SIPOS, 2000: SIPOS Gábor, *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása 1668–1713-(1736)*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 2000 (Erdélyi Tudományos Füzetek 230).
- SZAKÁLY, 1995: SZAKÁLY Ferenc, *Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez*, Budapest, Balassi Kiadó, 1995, (Humanizmus és Reformáció 23).
- SZENTPÉTERI, 2001: SZENTPÉTERI Márton, *Kálvinista zsoltár és az egyetemes reformáció = Miscellanea. Tanulmányok a régi magyar irodalomról*, szerk. SZENTPÉTERI Márton, Budapest, Kijárat Kiadó, 2001 (JAK-Füzetek 114).
- SZTRIPSZKY-ALEXICS, 1911: SZTRIPSZKY Hiador-ALEXICS György, *Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. századbeli román fordításban. Protestáns hatások a hazai románságra*, Budapest, 1911.
- Texte românești din secolul al XVI-lea: Texte românești din secolul al XVI-lea*, coord. Ion GHEȚIE, București, Editura Academiei RSR, 1982.
- TÖRÖK, 1927: TÖRÖK Pál, *II. Rákóczi György ismeretlen iskolatörvénye*, Erdélyi Irodalmi Szemle, (IV), 1927/1, 118–125.
- Török-magyarkori: Török-magyarkori állami okmánytár II*, kiad. SZILÁDY Áron-SZILÁGYI Sándor, Pest, 1869.
- Urbariile Țării Făgărașului I: Urbariile Țării Făgărașului*, vol. I, ed. de David PRODAN, Liviu URSUȚIU, Maria URSUȚIU, București, Editura Academiei RSR, 1970.
- VARGHA, 1907: VARGHA Zoltán, *A Gyulafehérvári Főiskola 1657-iki szabályzata*, Budapest, 1907.
- VISKOLCZ, 2003: VISKOLCZ Noémi, *Johann Heinrich Bistrfeld (1605–1655) bibliográfia. A Bisterfeld-könyvtár*, Budapest-Szeged, OSZK-Scriptum RT, 2003 (A Kárpát-medence Kora Újkori Könyvtárai VI.)
- ZVARA, 2003: ZVARA Edina, „Az keresztény olvasónak.” *Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból*, Budapest, Balassi, 2003, 180 (Régi Magyar Könyvtár Források 14).

